

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENİSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**KAZAKLARIN İSLÂMLAŞMASI VE RUS
ORYANTALİSTLERE GÖRE ÇARLIK RUSYASI
DÖNEMİNDE DİNÎ KİMLİKLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

BEKZOD SYDDYKOV

BURSA-2019

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENİSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

**KAZAKLARIN İSLÂMLAŞMASI VE RUS
ORYANTALİSTLERE GÖRE ÇARLIK RUSYASI
DÖNEMİNDE DİNÎ KİMLİKLERİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

BEKZOD SYDDYKOV

**Danışman
Prof. Dr. Salih PAY**

BURSA-2019

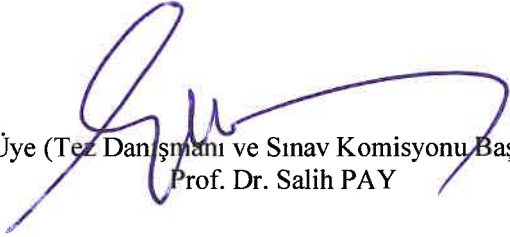
TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim, İslam Tarihi Bili Dalı'nda **701522028** numaralı **Bekzod SYDDYKOV**'un hazırladığı “**Kazakların İslâmlaşması Ve Rus Oryantalistlere Göre Çarlık Rusyası Döneminde Dinî Kimlikleri**” konulu Yüksek Lisans ile ilgili tez savunma sınavı **26 / 08 / 2019** günü **16:45-18:00** saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın **tezinin başarılı** olduğuna **oybirliği** ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)
Prof. Dr. Salih PAY

Üye
Prof. Dr. Adnan DEMİRÇAN
İstanbul Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.

Üye
Dr. Öğr. Üyesi Şevket YILDIZ
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
İslam Tarihi ve Sanatları A.B.D.

26 / 08 / 2019

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

T.C. BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 26 / 08 / 2019

Tez Başlığı/Konusu: **Kazakların İslâmlaşması Ve Rus Oryantalistlere Göre Çarlık Rusyası Döneminde Dinî Kimlikleri**

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam **101** sayfalık kısmına ilişkin, 19/08/2019 tarihinde şahsım tarafından **Turnitin** adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % **6**.

Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kaynakça hariç
- 2- Alıntılar dahil
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

26 / 08 / 2019

Adı Soyadı:

Bekzod SYDDYKOV

Öğrenci No:

701522028

Anabilim Dalı:

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI

Programı:

YÜKSEK LİSANS

Statüsü:

Y.Lisans Doktora

Danışman
Prof. Dr. Salih PAY

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**Kazakların İslâmlaşması Ve Rus Oryantalistlere Göre Çarlık Rusyası Döneminde Dinî Kimlikleri**” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

26 / 08 / 2019

Adı Soyadı : Bekzod SYDDYKOV
Öğrenci No : 701522028
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Programı : Yüksek Lisans
Statüsü : (X) Yüksek Lisans () Doktora

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Bekzod SYDDYKOV
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : İslam Tarihi ve Sanatları
Bilim Dalı : İslam Tarihi
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : X + 113
Mezuniyet Tarihi : 26 / 08 / 2019
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Salih PAY

Bu araştırmada Kazak Türklerinin millet haline gelmesi, İslâmlaşması ve bağlı oldukları devletler, Çarlık Rusya'sı döneminde Kazak Türklerinin dinî kimliği çeşitli açılardan incelenmiştir. Araştırmada Rus Oryantalistlerin Kazakların dinî kimliği hakkındaki görüşleri derlenerek bu görüşlerin ilim dünyasına etkileri değerlendirilmiştir. Birinci ve ikinci bölümlerde, İslâm dininin Kazakistan topraklarına yayılması ve Kazak Hanlığı Devleti'nin kurulmasındaki etkisi, üçüncü bölümde ise Rus Oryantalistlerin, Şamanlığın halk arasında yaşaması ve Kazakların Rus istilasından sonra İslâmlaşması gibi Kazak Müslümanlarının kimliğine dair görüşler ele alınmıştır.

Dünya çapındaki İngiliz, Fransız, Alman oryantalizm ekolleri v.d gibi Rus Oryantalizminin kendine has özel bir yere sahiptir. Yöntemsel olarak Rus oryantalizminin Batı Avrupa fikri hareketlerinden etkilendiği de bilinmektedir. XIX. ve XX. yüzyıllardan sonra Rusya tarafından ilhak edilen Kafkas ve Türkistan Müslümanlarıyla ilgili araştırmalarda Rus oryantalizminin büyük katkı sağladığı görülmektedir. Rus oryantalistlerinin bu halkları dünyaya kendi anlayışları üzerinden tanımlanmasında oynadıkları rol tarihi bir gerçektir. Araştırmamızın esasi gayesi Kazak Müslümanlarını incelemeye oryantalizmin etkisine ışık tutmak ve bu incelemelerin günümüzde yaşamını devam ettiren teorilere bir altyapı olduğunu göstermektir.

Anahtar kelimeler: Kazaklar, Kazakistan, İslâm, Oryantalizm, Dinî Kimlik, Çarlık Rusya'sı

ABSTRACT

Name and Surname : Bekzod SYDDYKOV
University : Bursa Uludag University
Institution : Social Science Institution
Field : History of Islam and Islamic
Branch : History of Islam
Degree Awarded : Master
Page Number : X + 113
Degree Date : 26 / 08 / 2019
Supervisor : Prof. Dr. Salih PAY

In this research, the transformation of the Kazakh Turks into the nation, their Islamization and the states they belong to, the religious identity of the Kazakh Turks during the period of Tsarist Russia were examined in various aspects. In this research, the religious identity of Kazakh Turks during the period of Tsarist Russia was examined from various perspectives. In the study, the views of Russian Orientalists on the identity of the Kazakhs were compiled and their effects on the scientific world were evaluated. In the first and second chapters, the spread of Islamic religion to the territory of Kazakhstan and the effect of the establishment of the Kazakh Khanate State are discussed. The third section sheds light on the unknown aspects of Russian Orientalists, which emerged from the explanations and determinations about the identity of Kazakh Muslims. The background of shamanism among the people and the theories that the Kazakhs became Islam after the Russian invasion was emphasized.

The English, French, German orientalism schools worldwide have a special place in Russian Orientalism. It is also known that Russian orientalism is affected methodically by Western European intellectual movements. XIX. and XX. It is seen that Russian orientalism contributed greatly to the researches of Caucasian and Turkestan Muslims, which were annexed by Russia after centuries. The role of Russian orientalists in defining these peoples to the world through their own understanding is a historical fact. The main purpose of our research is to shed light on the influence of orientalism in examining Kazakh Muslims and to show that these investigations are the basis for the theories that survive today.

Key words: Kazakh, Kazakhstan, Islam, Orientalism, Identity, Religious Identity, Tsarist Russia

ÖNSÖZ

XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Doğu kampanyasının başlamasıyla birlikte kolonize edilmiş Müslüman halkların, Batı'nın anlayış biçimlerine göre, bilimsel alanda tanıtılması yaygınlaşmıştır. İçeriğinde her tür disiplini barındıran Oryantalizm Bilim Dalının gelişimiyle birlikte, Müslüman halkların millî ve dinî kimlikleri üzerindeki çalışmalar yoğunlaşmıştır. İslâmî İlimler ile İslâm kültür ve medeniyeti üzerinde yürütülen bu incelemelerin daha sonraları teşkil edilmiş ansiklopedi maddelerinin içinde yer alarak, uluslararası kamuoyunda fikir hareketliliğine neden olduğu görülmektedir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya tarafından tamamen işgal edilmiş coğrafyalar arasında Kazak Müslümanların toprakları da yer almıştır. İşgalin başlamasıyla birlikte Kazak topraklarının yönetilmesi esnasında, Kazak Türklerinin kültürü üzerindeki incelemelerin derlenmesi hareketi başlamıştır. Bu görevi de, yöntemsel olarak Batı Avrupa Oryantalizm merkezlerinin araştırma üsluplarıyla gelişen, Rus Oryantalizm ekolü üzerine almıştır. Rus Oryantalistleri tarih, etnografya, filoloji, coğrafya vs. bilim dallarını meczetmiş ve bilim dallarında Kazakların Müslüman kimliğinde Şamanlık izlerinin bulunduğu tezini ispatlamaya çalışmışlardır.

Araştırmamız üç bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Birinci bölümde İslâm Dininin Kazak topraklarına yayılması ve bu topraklardaki Türk-İslâm Devletlerinin varlığı aktarılacaktır. İkinci bölümde İslâm medeniyetinin Kazak Hanlığının kurulması ve oluşumundaki etkileri anlatılacaktır. Üçüncü bölümde ise Rus Oryantalistlerinin Kazakların dini kimliği üzerindeki görüşleri ele alınıp, aktarılacaktır.

Çalışma esnasında maddî ve manevî desteklerini esirgemeyen öncelikle aileme ve tezimin hatalarını düzeltmemde yardımcı olan başta danışmanım Prof. Dr. Salih Pay hocama ve arkadaşlarıma müteşekkir olduğumu ifade etmek isterim.

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	ii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
YEMİN METNİ	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR.....	x
GİRİŞ.....	1
A. ARAŞTIRMANIN AMACI	1
B. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI.....	1
C. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	3

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAKİSTAN'DA İSLÂMİN YAYILIŞI

I. KAZAK TÜRKLERİ	4
A. Kazakların Etnik Yapısı Ve Millet Haline Gelmesi	4
B. Kazak Sözlü Edebiyatı Ve Destanlarında İslâm.....	7
II. KAZAK KABİLELERİNİN BAĞLI OLDUĞU DEVLETLER.....	11
A. Samaniler Dönemi	11
B. Karahanlılar Dönemi	14
C. Selçuklular Dönemi (Yenikent Ve Cend).....	19
D. Hârizmşahlar Dönemi.....	21
E. Deşt-i Kıpçak Dönemi (VII-XIII. Yüzyıllar)	23
F. Cuci Ulusu Terkibinde Kazakistan.....	27

İKİNCİ BÖLÜM

KAZAK HANLIĞI

I. KAZAK HANLIĞININ KURULUŞU	31
II. DEVLET TEŞKİLATI VE YÖNETİM	33
A. Devlet Teşkilatı	33
B. Eyalet Yönetimi.....	35
C. Adli İşler.....	38
D. Diyanet	40
III. SİYASİ VE EKONOMİK DURUM	42
IV. KAZAKLARIN DİĞER BAZI ULUS VE DEVLETLERLE İLİŞKİLERİ	46
A. Kazak-Congar Ve Kazak-Kalmuk İlişkileri	46
B. Kazak-Rus İlişkileri.....	49
V. KAZAKLARIN RUS HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ.....	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUS ORYANTALİSTLERE GÖRE KAZAKLARIN DİNİ KİMLİĞİ

I. RUS ORYANTALİZMİNİN OLUŞUMU	56
A. Rus Oryantalist Ekolünün Kurulması Ve Gelişmesi	56
B. Rus Oryantalizmi ve Avrupa Oryantalizmi İlişkisi	59
C. Rus Oryantalistleri ve Rus İstilas İlişkisi	62

D.	Rus Oryantalistlerin Kazaklara Dair Çalışmaları	65
E.	Rus Oryantalistlerin Kazak Türklerine Dair Araştırma Yöntemleri ..	68
1.	Avrupa Merkezilik Yaklaşım.....	68
2.	Eski Dinler Veya İnançlar Arasında İlişki Kurma Eğilimi.....	69
3.	Sistem İle İlgili Görüşleri	70
II.	RUS ORYANTALİSTLERE GÖRE KAZAKLARIN DİNÎ KİMLİĞİ	71
A.	Kazakların Şaman Kimliği	74
1.	Kazak Halk İnançları ve Baksı	77
2.	Kazak Halk İnançları ve Şamanlık	79
B.	Kazakların Müslüman Kimliği	81
C.	Kazakların Dinî Yapılarına Müdahaleler	84
1.	Kazak Müslümanlığına Tatar Etkisi	84
2.	Kazak Müslümanlarının Buhara'yla İrtibatlarının Kesilmesi	92
3.	Kazak Müslümanlarına Tatar Din Görevlileri Gönderilmesi	94
a.	Çarlık Rusları Yararına Çalışan Tatar Din Görevlileri	94
b.	Kazak Müslümanları Yararına Çalışan Tatar Din Görevlileri	95
	SONUÇ.....	99
	KAYNAKLAR.....	101
	EKLER	111

KISALTMALAR

a.g.b.	: Adı geçen bildiri
a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
A.N.SSSR	: Akademiya Nauk Soyuzu Sovetskih Sotsialisticheskikh Respublik (SSCB/Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Bilim Akademisi)
ANK SSR	: Akademiya Nauk Kazahskoy SSR (Kazak Sosyalist Sovyet Cumhuriyeti İlimler Akademisi)
b.	: Bin (oğul)
B.T.D.S.B.D	: Türk Dñnyası Sosyal Bilimler Dergisi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DİBY	: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
ed.	: Editör
h.	: Hicrî
haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İİEV	: İnstitut İstorii İ Etnologii İmeni Valihanova (Valihanov Adındaki Etnologiya ve Tarih Enstetüsü).
İVS.	: İnstitun Vostokeyedenie Süleymenova (Süleymenov adındaki Şarkiyat Enstetüsü)
KİA	: Kazakistan İlimler Akademisi
m.	: Miladî
RBS	: Russkiy Biografiçeskiy Slovar (Rus Biogarfi Sözlüğü)
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan sayfaya
sy.	: Sayı
T.D.V.	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVY	: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
TTK	: Türk Tarih Kurumu
v.d.	: Ve diğerleri
V.T.G.U.	: Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta (<i>Tomsk Devlet Üniversitesi Dergisi</i>)
yy.	: Yüzyıl

GİRİŞ

A. Araştırmanın Amacı

Çalışmamızın amacı Kazakların etnik kökenleri, millet haline gelmesi ve İslâmlaşmalarını inceleyip, Rus Oryantalistlerinin Kazakların dinî kimlikleri hakkındaki görüşlerini aktarmaktır. Bu yüzden araştırmamızda Rusya'nın sömürge siyasetiyle ele alınan ve ilim dünyasına kazandırılmış olan, *Kazaklar hakkında Rus oryantalistlerinin tespitleri*, ortaya çıkarılacaktır. Çarlık Rusya dönemi oryantalistlerinin çalışmalarının bilim dünyasında bilinmeyen yönlerine ışık tutmak, araştırmamızın ana unsurlarından biridir. Nitekim çalışmada öncelikle Kazak Müslümanlarının İslâm medeniyeti içindeki yerine ağırlık verilmiş, daha sonra ise Kazakların kimliği üzerine yapılan Rus Oryantalistlerin çalışmaları ortaya konulmuştur.

B. Araştırmanın Kapsamı

Bu araştırmanın konusu, Kazak Müslümanlarının kimliğinin bilim dünyasının gündemine girmesinde Çarlık dönemi Oryantalistlerinin rolü hakkındadır. Çalışmamızda, İslâm dininin Kazak topraklarına yayılması ve kolonize siyasetiyle başlayan Kazak Müslümanlarının kültürüne yönelik yoğun çalışmalar arasında, kimlikle ilgili incelemeler özel bir yere sahiptir.

Kazaklar hakkında Büyük Petro'dan önceki var olan bilgiler, Ruslara giden elçilik heyetleri ve askerî-üs bölgelerindeki çatışmalar ile sınırlı kalmıştır. Bu bilgiler geniş kapsamlı olmayıp, genellikle Kazak topraklarındaki iskân yerleri, nehirler, dağlar ve kervan yolları hakkındaki bilgileri aktarmaktadır. Rus kroniklerinde Kazaklar ve Kazak Hanlığı hakkındaki bilgiler Nogay Hanlığı, Kırım Hanlığı ve Osmanlı Hilafeti bağlamında ortaya çıkmaktadır.¹ İngiliz Anthony Jenkinson Astrahan'da Rus deniz filosunun kurulmasında danışmanı olması ve Buhara'ya yapmış olduğu yolculuklara dair kaleme aldığı seyahatnamesi ile Kazaklara dair değerli bilgilerin Ruslara geçmesinde etkili olmuştur.² Kazak topraklarının Rusya'ya ilhak edilmesinde hilekârlığıyla emeği geçen elçi Kutlu Muhammet Tevkelev'in (1674-1776) (vaftiz edildikten sonra Aleksey İvanoviç adını almıştır) raporlarında Kazaklar hakkında bilgiler aktarılmıştır.³ Rus idari

¹ İstoriya Kazahstana V Russkih Istočnikah, C.I, ed. M. Koygeldiev, Almatı: Drayk-Press, 2005, s.18.

² İstoriya Kazahstana V Zapadnih Istočnikah, C.VIII, ed. İ.V. Erofeeva, Almatı: Sanat, 2006, s.16-19.

³ İstoriya Kazahstana V Russkih Istočnikah, C.III, ed. İ.V. Erofeeva. s.65-68

görevlerinde bulunan Petr Rıçkov'un raporlarında da Kazaklarla ilgili bilgiler aktarılmıştır.⁴ Ancak yukarıda zikredilen belgeler idari görevlilerin raporları olduğundan dolayı içindeki bilgiler yetersizdir. XIX. yüzyıl başında St. Petersburg Oryantalizm ekolünün düzenli bir çalışma halini almasıyla birlikte sistemli eserler yazılmaya başlamıştır. Ekim 1818 tarihinde Asya Müzesi'nin kurulması Rus Oryantalizminin başlangıç noktası olarak kabul edilmektedir.⁵ Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin kurulmasıyla Müslüman kitlelerin yaşadığı bölgelere ilmi seferler düzenlenmiş ve geçmişte idari makamlarda bulunanların raporlarından daha düzenli çalışmalar ortaya çıkmıştır. Kazaklarla ilgili çalışmalarda bulunan Aleksey Levşin, Şokan Valihanov, Vasiliy Radlov ve Grigoriy Potanin de Rus Oryantalizm ekolünün kurulum ve gelişme aşamalarındaki ünlü vekillerdendir.

Rusya'nın doğuya ilerlemesi ve Türkistan teriminin ortadan kaldırılması ve onun yerine Orta Asya adının yerleşmesi tarihi süreçle birlikte siyasi arka plana da dayanmaktadır. Orta Asya ve Kazakistan ibarelerinin ortaya çıkması dini kimliklerle ilgili süreçlerle yakından ilişkilidir. Orta Asya terimi, yerleşik hayat tarzını benimseyen halk ile göre dindarlığı seviyesi düşük olan göçebe halk arasında sınır olarak belirlenmiştir. Orta Asya teriminin ortaya çıkmasında oryantalizmle siyaset arasındaki sıkı ilişkilerin sonucu ortaya çıktığı düşünülebilir. Örneğin Radlov "Orta Asya'nın medeni Fars ve Arap kökenli yerleşik halklarına göre "yabani" ve göçebe olan Türklerin Avrupa uygarlığıyla tanışması Ruslar vasıtasıyla daha kolay olacaktır. Çünkü göçebe Türklerin medeni olan ahaliye göre uygarlığa erişmesi bu toplulukların arasında İslâm temellerinin kök atmamasından dolayı daha kolaydır." demiştir.⁶ Radlovla birlikte araştırmamızda Levşin ve Potanin'in incelemelerinden dış fikirleri yer almıştır.

Kazakların dini kimliğinin oluşumunda İslâm dininin etkisine dair araştırmalar günümüzde de aktüeldir. Kazakistan'ın bağımsızlığı sonrasında da bu konu hakkında araştırmalar yapılmıştır. Ayrıca Rusya başta olmak üzere Batı dünyasında da bu konuya üst düzeyde ilgi vardır. Bağımsızlık sonrası millî tarih yazımı esnasında, geçmişteki

⁴ İstoriya Kazahstana V Russkih Istočnikah, C.IV, ed. İ.V. Erofeeva. Almatı: Drayk-Press, 2007, s.30-35

⁵ İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedenie Do Sredini XIX Veka, A.N.SSSR, ed. G.F. Kim, P.M. Şastitko, Moskova: Nauka, 1990, s.140

⁶ Svetlana M Gorşina, *İzobretenie Konsepta Srednoy/Sentralnoy Azii: Mejdu Naukoy i Geopolitikoy*, Washington: Programma İzuçenie Sentralnoy Azii, 2019, s.91

oryantalistlerin hazırladığı tezlerden faydalanma süreci devam etmiştir. Konumuzla ilgili çalışmalar, çeşitli Kazak uzmanlar tarafından ele alınmıştır. Onlardan biri de tarihçi Nazira Nurtazina'dır. Nazira Nurtazina'nın "Kazak Hanlığındaki İslam" (İslam V Kazahskom Hanstve) adlı çalışması, çalışmamızın kaynakları içinde yer almaktadır. Bunun dışında A. Remnev, T.Tugay gibi araştırmacıların makaleleri de göz önümüzde bulundurulmuş ve onlardan istifade edilmiştir.

C. Araştırmanın Yöntemi

Kaynak taramasında oryantalizm üzerine yazılmış Türkçe ve Rusça eserler, tezler ve makaleler ele alınmıştır. Genellikle XIX. yüzyıl Rus Oryantalizmi çevresine ait eserler, bazı idarî görevlilerin hatıraları, yazışmaları ve diğer eserler ön plana çıkartılmıştır.

Çalışmamızda tespitlerle ilgili kaynaklar taranırken araştırmacıların görüşleri aynen aktarılmış, ardından kısa değerlendirilmelerde bulunulmuştur. Kaynaklar taranırken yazılım tarihleri eski ve yazarların kendilerine ait olanlara öncelik verilmiştir. Yazarların hayatı, kim olduğu, yaşadığı devri ve siyasi görüşleri de ele alınarak işlenmiştir.

Bu çerçevede genellikle Rus Devlet Kütüphanesi, Kazak Milli Elektron Kütüphanesi ve diğer kütüphanelerin sitelerinden istifade edilmiştir. Nitekim çalışmamız Rus Oryantalistlerin görüşleri üzerine olduğu için onlara ait ana kaynaklardan yararlanılmıştır. Kaynaklar arasında Rusların Kazak topraklarından Türkistan'ın diğer şehirlerine yaptıkları yolculukları esnasında yazdıkları seyahatnameleri de bulunmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAKİSTAN'DA İSLÂMİN YAYILIŞI

I. KAZAK TÜRKLERİ

A. Kazakların Etnik Yapısı Ve Millet Haline Gelmesi

Tarihçiler “kazak” terimine bağlı ve ona benzeyen kelimeleri tarihi eserlerde tarayarak Kazak milletinin menşeyini ortaya çıkartmaya çaba göstermişlerdir. Ancak Kazak kelimesinin hangi dönemde ortaya çıktığı hakkında net bir bilgi yoktur. W. Eberhard V-IX. yüzyıllara ait Çin kaynaklarında “Ho-sa-ko” adını Kazak adı⁷ ile bağdaştırmış olsa da N. Minjan Kazak adının T’ang İmparatorluğu döneminde “kasa” ve “hasa” gibi⁸ isimlerle anılan, Aral ve Hazar denizleri arasında yaşayan halka yönelik olarak kullanıldığını iddia etmiştir. V. Radlov, Yenisey’de bulunan eski kitabelerde “kazağım” kelimesinin geçtiğini ve Firdevsî’nin X-XI. yüzyıllarda kaleme aldığı Şehname adlı eserinde “Kazak Han ve Kazak Eli” hakkında bilgilerin mevcut olduğunu söylemiştir.⁹ Ancak Radlov’un Şehname’de bulduğu terim, araştırmacılar tarafından birtakım itiraz ve eleştirilere neden olmuştur.¹⁰

Zeki Velidi’ye göre “kazak” veya “kazaklık etmek” ifadesi siyasî maksatla iktidarı eline alıncaya kadar kendi kavminden ayrılan ve sahrada eşkıyalık gibi işlerle uğraşan grup veya şahısları tanımlamak için kullanılmıştır.¹¹ Velidi’nin iddiasını destekleyen Kazak tarihi uzmanları Kumekov ve Sultanov, şarkiyatçı Smayloviç tarafından bulunan Memlük Kıpçaklarına ait 1245 tarihli sicillerde “kazak” kelimesinin ilk olarak “evsiz”, “vatansız” ve “gezgin” gibi kendi kabilesi veya boyundan ayrılan grupları tanımlamak maksadıyla kullanıldığını söylemişlerdir. Kumekov ve Sultanov bir başka yaklaşımlarında bu kelimenin dil grubu açısından Türk Dili Kıpçak grubundan çıktığını ve Doğu Deşti-Kıpçak bölgesinin o tarihlerde tamamıyla şimdiki Kazakistan topraklarında bulunduğunu ileri sürerek “kazak” teriminin menşeyinin “egemen”, “bağımsız” ve “hür” anlamlarını taşıdığını iddia etmişlerdir. Bu çerçevede kendi

⁷ Mustafa Kalkan, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s.51.

⁸ Nigmet Mincan, *Qazaqtın Qısqaşa Tarihi*, Almatı: Jalın Baspası, 1994, s.22.

⁹ Kalkan, a.g.e., s.52-53.

¹⁰ Bolat Komekov, Sultanov Tursyn, “*Qazaq Termini Jane Etnonimi*”, Almatı: E.K.M.Ü.D., S.2 (2017), s. 31-35.

¹¹ A.Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan Ve Yakın Tarihi*, 2.Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 37.

vatanını terk eden Altın Orda Hanı Toktamış'ın oğlu Celâleddin, Deşt-i Kıpçak hükümdarı Ebu'l-Hayır, onun torunu Muhammed Şeybanî, Moğol Hanı Seyid, Timurlu Horasan hükümdarı Hüseyin Baykara ve Babür gibi hükümdarların da “Kazak” tanımlamasına dâhil olduğunu söylemişlerdir.¹²

Barthold, Göçebe Özbekler'in içinde XVI. yüzyılda Aral Gölü havzasındaki yerleşik mekânları eline geçirip, göç etmeden bozkır arazide kalmış olan bazı topluluklara “Kazak” adının verildiğini ve ilk zamanlarda “Özbek-Kazak” adının birlikte kullanıldığını belirtmektedir.¹³

Kazak Hanlığı devletinin kurulmasıyla (1465-1466), halk, etnik adının yerine sosyal ve siyasî bir tanımlama olarak “Kazak-Özbek” veya “Özbek-Kazak” diye anılmıştır.¹⁴

Kazak terimi sadece Kazak Hanlığı halkı için değil, daha önceki Altın Orda hanlarından Özbek Han, Ak Orda ve Ebu'l-Hayır Göçebe Özbekler hanlıkları halkı için de kullanılmıştır. Kazak destan ve şecere kitaplarında şimdiki Kazaklar ile Özbeklerin aynı atadan geldiği ve sonradan meydana gelen siyasî olaylardan dolayı iki millet olarak şekillendiği hakkındaki bilgiler günümüze kadar ulaşmıştır. Şahkarim Kudayberdioglu, "Şecere" adlı nesep kitabında Kazak ve Özbeklerin ikiye ayrılması hakkında birtakım bilgiler aktarmıştır. Ebu'l-Hayır Göçebe Özbekler Hanlığı döneminde Biy (sadrizam) olan Dayır Hoca (Akjol Biy) Kıpçakların önde gelen isimlerinden Kobılandı tarafından öldürülmüştür. Canibek Sultan, Ebu'l-Hayır'dan Kobılandı'nın adil bir şekilde yargılanmasını talep etmişse de, Kıpçak gibi büyük bir boyun desteğinden ayrılmayı düşünmeyen Ebu'l-Hayır, Kobılandı'nın yargılanmasına karşı çıkmıştır. Bu olaydan sonra Kazak boyları Canibek'le beraber Moğolistan sınırına göç etmiştir. Kazak destan ve efsanelerinde geçen bu olay bir milletin iki kola ayrılmasının bir örneğidir.¹⁵

¹² Komekov, Sultanov, a.g.m., s. 31-35.

¹³ Vasiliy Barthold, *İstoriya İzuçeniya Vostoka V Evrope I V Rossii*, St Peterburg: Tipografiya Staslyuviça, 1911, s. 190-191.

¹⁴ Konuyla ilgili olarak Bkz.: J. Artıkbaev, E. Jarkeşov, *Qazaq Memlekettiligi: Tarihi, Sayasi Jane Akimşilik Qurılımi*, Basqaru İstituttarı, Astana:2016; M.H. Abuseitova, *Kazahoskoe Hanstvo Vo Vtoroy Polovine XVI Veka*, Almatı: İzdatelstvo Nauka, 1985; Şakerim Qudayberdiev, *Türk, Qırgız-Qazaq Ham Hanlar Şeciresi*, 2.Baskı, Astana: Altın Kitap, 2007; Sancar Asfendiyarov, *İstoriya Kazakstana*, Almatı: Qazaqstan Ölkelik Baspası, 1935; A. YU. Yakubovskiy, *Altın Ordu Ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, 1992.

¹⁵ Qudayberdiev, a.g.e., s.41.

Araştırmacılar Kazak halkının oluşum sürecini iki yaklaşımda değerlendirmektedir. Bu yaklaşımlardan birincisi, İslâm'dan önceki devirden gelen eski aşiretler ve onların sonradan milletin kaynaşmasına iştirak etmesi, ikincisi ise Cengiz istilası ile doğudan gelen Türk boyları ve sonradan Türkleşen Moğol boylarının millet olarak şekillenmesindeki katkılarıdır. Nitekim Kazak Hanlığının kurulmasına kadar Kazak halkının oluşumuna etki eden Altın Orda Devleti ve bu devletin dağılması sonucu ortaya çıkan Gök Orda, Ak Orda ve Ebu'l-Hayır'ın Göçebe Özbekler Hanlığında önemli oranda yer alan boylar, sonraki Kazak Hanlığının inşasında da aktif rol oynamışlardır. Yukarıda bahsi geçen Türkleşen Moğol aşiretleri içinde Konırat, Celayır, Mangıt, Barlas gibi boylar, sonradan Kazak Cüzleri'nin¹⁶ bünyesine girmiştir.¹⁷

Moğol işgali ile Kazakistan'ın Yedisu bölgesinin etnik ve siyasî yapısı değişmiş ve bu bölgeye hükümlen olan eski halk kitleleri dağılmıştır. Doğudan gelenlerin yerli toplumla karışması ve onlarla kaynaşması sonucunda yeni toplumsal yapılar inşa edilmiş, yeni idarî birlikler kurulmuş ve bu vesile ile ulusların etnik haritasında değişim meydana gelmiştir. Çağatay oğullarının yönetimindeki Moğolistan hâkimiyetindeki Yedisu bölgesinde yaşayan otuz yakın kabile sonradan Kazakların Büyük Cüz'ünü oluşturmuştur.¹⁸

Kazak halkının omurgasını oluşturan Merkezi Kuzey ve Güney Kazakistan'daki Kıpçak kabileler birliği ile Güney Doğu Kazakistan'daki Üysün kabileler birliğinin Güney Kazakistan ve Güneybatı Yedisu topraklarının kesiştiği noktada kurdukları idarî yapıdan Kazakların Büyük ve Orta Cüzleri teşekkül etmiştir.¹⁹

Batı Kazakistan'daki Küçük Cüz bünyesine girmiş boyların bir kısmı Altın Orda'nın parçalanmasıyla kurulan Nogay Hanlığı bünyesinde de vardı. Haknazar Han döneminde Rus işgalinden dolayı bazı Nogay boyları Kazak Hanlığı'nın eğemenliği altına alınmıştır. Nitekim iki halkı birleştirip Nogay Hanlığı'nda yönetmesinden dolayı

¹⁶ Kazak Cüzleri, Kazak Hanlığının idarî yönetiminde bölgesel bağlara dayanarak XV. ve XVI. yüzyıllarda kabile ve boyların ittifakından oluşan birikimdir. Cüzler Ulu, Orta ve Küçük olarak bölünmektedir. Cüzlerin oluşmasında coğrafi konum, iktisadi durum, akrabalık ve siyasî nedenlerin rol oynadığı bilinmektedir. Detaylı bilgi için Bkz.: Qazaqstan (Ikşam Ensiklopediyalık Sözdik), ed. Burkitbay Ayagan, Almatı. Qazaq Ensiklopediyası, 2003, s.232.

¹⁷ Zardıhan Kinayatlı, *Kazak Memleketi Jane Coşı Han*, Astana: Elorda, 2004, s. 273-296; Asfendiyarov, a.g.e., s.76.

¹⁸ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan Ve Kazaklar*, Kazakistan İlimler Akademisi (KİA), çev. Abdulvahab Kara, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s.199.

¹⁹ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan Ve Kazaklar*, KİA, a.g.e., s. 202.

XVI. yüzyılda meydana gelen iç karışıklıklar sonucunda Nogayların bir kısmı Kafkasya'ya göç etmişti ve Yayık nehri bölgesinde kalan diğer Nogay aşiretleri ise Kazakların içine, esasen Küçük Cüz'ün boylarının terkibine girmişti.²⁰

Araştırmacılar arasında aşiret ve boyların aralarında ittifak ederek birleşme sürecinde İslâm dininin birleştirici olarak ön plana çıktığını ileri sürenler de olmuştur. Bu yaklaşımı destekleyen tarihçi Karibaev, Deşt-i Kıpçak bölgesinde XV. yüzyıla kadar uzun süreli barış ve siyasî istikrarın bulunması, Kıpçaklaşma-Türkleşme sürecinin bitmesi, ekonomik gelişmelerle birlikte kabileler tarafından İslâm dininin kabul edilmesi ve yüksek ruhanî maneviyata erişilmesinde, boyların milletleşmesi sürecinde İslâm dininin birleştirici gücünün etkili olduğunu belirtmiştir.²¹ Nitekim Kazak Cüzlerinin arasında İslâm dininden kaynaklanan kabile ve boy adları da var. Onlardan Küçük Cüz içindeki Ramazan, Orta Cüz içindeki Mahanbet (Kazakça Muhammed) boyları İslâm dininin kabul edilmesinden sonra ortaya çıkmıştır. Böylece eski Türk boyları, asırlar boyunca varlığını sürdürerek tarih serüveninin çeşitli süreçlerinden geçip, dinî ve millî kimliğini savunma veya koruma yolunda mücadele eden yeni bir toplumsal-etnik grubu oluşturan Kazak milletine katkılar sağlamıştır.²²

B. Kazak Sözlü Edebiyatı Ve Destanlarında İslâm

İslâm medeniyetinin bir parçası olan Kazak-İslâm kültürü içerisinde şekillenen Kazak edebiyatı, yüksek fikir dünyasına dayanan yüksek bir maneviyata ve ahlaka sahip bir edebiyattır. Diğer Türk halkları gibi Kazakların yüce edebiyat çağı da Türklerin ortak mirası olmuş, destan ve efsaneleri kendi tarihî içeriğini kapsamıştır. Onun dışında bozkırda yaşayan Kazak şairleri ile düşünürlerin şiirleri de İslâm tarihi için değerli kaynaklardan biridir. Nitekim şair veya düşünürler, Kazakların İslâm'ı kabul etmesinden sonra Kazak halkının kültürünü, dinî inançlarını şiirlerine yansıtmışlardır.²³

²⁰ *Qazaqstan Tarihi, KİA*, C.II, Almatı: Atamura Baspası, 1998, s.311.

²¹ Bolat Karibaev, *Qazaq Handıgımın Qurılının Etikalıq Algıshartı Joninde*, Proceeding Of The International Conference On History And Archaeology: "Great Silk Road And The Kazakh Khanate At The Turn Of Millenium", Taraz: 2015, s.12.

²² Kabileler ilgili olarak Bkz.: Hismet Tabildiev, Akılbek Kalmuratov, *Kişi Cüz Ruları*, Almatı: Er-Daulet-Qazaqstan, 1994, s.95, *Qazaqstan Tarihi Etikalıq Zertteulerde*, Alaş Zertteu Ortalgı, C.IX, Almatı: Poligrafkombinat, 2010, s. 89-90.

²³ Bu hususla ilgili çalışmalar için Bkz.: Kelimbetov Nemat, *Korkemdik Dastur Jalgastıgı*, Astana: Elorda Baspası, 2000; Nemat Kelimbetov, *Qazaq Adebietinin Ecelgi Dauiri*, Almatı: Mektep Baspası, 1986; Muhtar Mağauin, *Qazaq Handıgı Dauirindegi Adebiet*, Almatı: Ana Tili Baspası, 1992.

Bundan dolayı Kazak milletinin edebiyat tarihi Kazak Hanlığı Devlet'ine kadar ve ondan sonraki dönem olmak üzere iki başlık altında incelenecektir.

Türklerin ortak mirası olan “Köroğlu”, “Dede Korkut”, “Alpamış” gibi destanlar Kazak sözlü edebiyatının ayrılmaz birer parçalarıdır. Bu eserlerin hangi dönemde çıktığına bakmaksızın, ilerleyen dönemlerde halk içindeki destancılar, bu destanları nesilden nesile İslâmî renk vererek ulaştırmış ve İslâm dinine ters gelen noktaları ortadan kaldırmışlardır. Zira “Köroğlu” ile “Dede Korkut” destanlarındaki olaylar Sirderya nehrinin etrafını mekân edinen Oğuz boyları döneminde geçmekte olup Oğuz boyunun tam olarak İslâm dinini kabul etmedikleri zamana denk gelmektedir. “Dede Korkut” destanındaki Korkut Dede'nin dinî kimliği ile ilgili net bir bilgi de yoktur. Araştırmacıların bir kısmı onun İslâm'dan önceki devirde yaşadığını iddia etse de diğer bir grup Abbasiler devrinde yaşadığını iddia etmektedir.²⁴ Nitekim halk sözlü edebiyatından günümüze ulaşmış Dede Korkut efsanelerinde onun Peygamber ve sahabeleri övdüğü görülmektedir. Meselâ nasihat kapsamındaki sözlerinin birinde şöyle söylenmektedir:

Tanri dosı, din tutqası	Allah dostu, dinin direği
Muhammed korikti.	Muhammed güzeldir.
Muhammedtin on jagında namaz	Muhammed'in sağ tarafında namaz kılan
oqıgan Abubakır Sıddıq korikti.	Ebu Bekir Sıddık güzeldir.
Neşe juz ret oqılsa da Yasin	Kaç yüz defa tekrar okunsa da Yasin
korikti	güzeldir. ²⁵

Görüldüğü üzere Dede Korkut destanında Allah'a, Peygamber ve sahabelerine olan sevgi gibi dinî kavram ve motifler aksettirilmiştir.

Kazak halkının teşekkülünde rol oynayan kabile veya aşiretlere ait eserler İslâm dininin yayılmasından sonra İslâm medeniyeti çerçevesinde değişmeye ve gelişmeye başlamıştı. IX.-X. yüzyıllarda çıkan “Alpamış” destanı kronolojik olarak aşiretlerin İslâm'a bütünüyle geçmediği dönemi kapsasa da destanın başkahramanı Alpamış, Moğol işgali sonrasında Türkleşip İslâmlaşmış Konırat kabilesine mensuptur.²⁶ Alpamış

²⁴ Alkey Margulan, “*Qorqıt: Anız Jane Aqiqat*”, Qorqıt Ata Ensiklopediyalıq Jinaq, Almatı: Qazaq Ensiklopediyası Baspası, 1999, s. 34-89.

²⁵ “*Qorqıt Ata Kitabı*”, çev. B. İsqaqov, Ş.İbraev, Almatı: Qazaq Ensiklopediyası Baspası, 1999, s.128.

²⁶ A. Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, 3.Baskı, İstanbul: Enduren Kitabevi, 1981, s. 82.

destanının giriş kısmı Kazakların başka kahramanlık destanlarındaki gibi İslâm'ın kabul edildiği döneme atıf yaparak başlamaktadır. Meselâ:

Burungı otken zamanda, Din Musılman amanda, Jideli Baysın jerinde, Konırat degen elinde Baybori degen bay bopti	Geçmiş eski vakitte, Müslüman dini sağlam iken, Jideli Baysın toprağında, Konırat diyen kabiledede, Bayböri adlı zengin olmuş. ²⁷

Destan, kıssa veya kaside gibi dinî motifleri kapsayan türlerdeki birçok eserde Türklerin nesepleri Âdem peygambere kadar dayandırılmış ve bu durum sadece Kazaklara has olmayıp, Türkistan halklarında ortak bir gelenek haline gelmiştir.²⁸

Sözlü edebiyatın destan ve efsane türlerinden hariç olarak, hükümdarlara danışmanlık ve halk arasında kadılık veya bir boyun yöneticisi görevini yapan Biylerin şiirleri de uzun asırlar boyunca ağızdan ağıza yayılmıştır. Böyle şahısların ilklerinden olan Asan Kaygı (Hasan Sabitoğlu) (ö. XV yüzyıl başında) halk hafızasında yer tutmuştur. Altın Orda hanlarından Uluğ Muhammed'e (1427-1438) ve daha sonra Kazak Hanlığının ilk hükümdarı olan Canibek'e (ö.1480) baş danışmanlık yapan Asan Kaygı'nın şiirlerinin içeriği, orta dönem edebiyatındaki gibi dinî kavramları kapsamadan geçmemiştir. Meselâ aşağıdaki ifadelerde görüleceği üzere Asan Kaygı ibadet rükünleriyle beraber ahlaki motifleri de şiirlerinde nasihat konusu yapmıştır:

Kuni-tuni jadırın Bes namazdı tark qılmay, Qudaydan ötep tağatın	Gece gündüz yatıyorum, Beş vakit namazı terk etmeden Allahın farzını kazaya bırakmadan
Napsi aldauşı duşpanın, Nasihatın almagıl	Nefsin, yalancı düşmanındır, Nasihatini dinleme ²⁹

Bölgenin siyasî durumunu kendi içinde aksettiren kahramanlık tipindeki destanlarda Kazakların Müslüman kimliği yanında Sünnî kimliğine de vurgu yapılmaktadır. Bu destanlarda Türkistan hanlıkları ile İran arasında yaşanan çatışmaların yansıtıldığı motifler de mevcuttur. Buna örnek olarak, tahminen XVI.

²⁷ Esenbay Duysebayulı, *Batırlar Jırı*, C.I, Almatı: Jazuşı Baspası, 2006, s.152.

²⁸ Konuyla ilgili olarak Bkz.: Maşhür Jüsip Köpeyulı, *Qazaq Tarihi*, C.VIII, Pavlodar: Eko, 2006; Abulğazi Bahadırhan, *Şacarayı Türk*, ed. Kazakbay Mahmudov, Kuvamiddin Munirov, Taşkent: Çolpan, 1992.

²⁹ Şamşat Adilbaeva, "Kazak Kültüründe İslâm", Ankara: B.T.D.S.B.D., S.21, (2002), s. 49

yüzyıl başında Safevî Şahı İsmail'in Türkistan hanlıklarına saldırması esnasında yaşanan olayların "Kobılandı Batur" destanına yansımış olması gösterilebilir. Meselâ;

Bargan jau Qiğaş tau, Qızılbas degen qandı jau. Barıp uıgın salgan er, On jeti qatar zındanga Qapiyada tusıp qalğan er	Gitmiş sarp dağın yerine, Kızılbaş denen kanlı düşman. İpini sallandıran yiğit, On yedi kat zindana Bilmeden düşüp kalan yiğit ³⁰

XVIII. yüzyılda Jongar, Rus ve Çin saldırılarına karşı mücadele etmiş, Kazak hanları içinde diplomat sıfatıyla tanınmış Abılay (Ebu'l-Mansur) Han'ın baş danışmanı olan Buhar Jırau'nın (1688-1781) şiirlerinin içeriğinde İslâmî unsurların yoğun bir şekilde yer tuttuğu görülmektedir.

Kulli alemdi qaratqan, En aldımen Allanı ayt. Muhammedtin ayatı, Alla sozi Qurandı ayt. Paygambardın sundeti Bes uaqıtqı namazdı ayt.	Evvela alemi her daim kendine ram etmiş Allah'ı zikret, Muhammed'in getirdiği Allah kelamı Kuran'ı zikret. Peygamberin sünneti beş vakitli namazı zikret.
Osek penen gaybattı, Zina menen urlıqtan, Buringı otken jaksılar Onan da jaman desıptı	Bizden önce geçen iyiler, Yalan ile gıybeti, Zina ile hırsızlıktan da Kötü demişler. ³¹

Göçebelere has sıfatlardan biri olan şairliğe bozkırda yüksek değer atfedilmesi sonucunda şiir sanatı yalnızca şairler tarafından icra edilmeyip, danışman veya biy (kadı) gibi devlet görevlerinde bulunan şahıslar tarafından da icra edilen bir sanat haline gelmiştir. Kazak Hanlığına, doğudaki Müslüman olmayan halklardan gelen tehditler ve bu tehditleri bertaraf etmek için verilen savaşlar, halk içinde kahramanlık destanlarının da meşhur olmasına vesile olmuştur.³²

³⁰ Nurpeyis Bayganın, *Alpamis Batur-Kobılandı Batur*, Almatı: Qazıgurt Baspası, 2012, s.325.

³¹ Kalkamanulı Buqar, *Ay, Abılay, Abılay!*, Almatı: Jalın baspası, 1993, s. 22, 24.

³² Bkz.: "*Bögenbay, Qabanbay Batırlar*", *Babalar Sözi*, C.58, Astana: Folliant Baspası, 2010; Anuar Abdırähmanov, *Naurızbay Batur*, Almatı: Domino Baspası, 2004.

Sözlü edebiyatın içinde yazarları belli olmayan, kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılmış destanlar, XIX. ve XX. yüzyılda, Rus istilasından sonra, Rus şarkiyatçılığı merkezi araştırmacıları tarafından ele alınarak yazılı hale getirilmiştir.³³

II. KAZAK KABİLELERİNİN BAĞLI OLDUĞU DEVLETLER

A. Samaniler Dönemi

Müslümanlar şimdiki Kazakistan topraklarına ilk olarak VIII. yüzyılın başında gelmişlerdir. Kuteybe b. Müslim, Şaş'ı fethettikten sonra h. 89 (m. 714) yılında, Şaş'ın kuzeyi, şimdiki Güney Kazakistan bölgesindeki İsficab ilçesini (Sayram) ele geçirmiştir. Ancak Kuteybe'nin ölümü ve Müslümanlar arasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle İsficab tekrar Müslüman olmayan Türklerin eline geçmiştir.³⁴

Kazakistan hududunda erken İslâm merkezlerinden biri olarak kurulan İsficab'a bağlı ve adı eserlerde sıkça geçen Taraz şehrine yakın Talas vadisinde Karluklar ile Müslüman Arap askerleri Çinlilere karşı Atlah Savaşı'nda birleşmiş ve birlikte savaşmışlardır. 751 yılında gerçekleşen bu vakıadan sonra Talas ve Çu nehirlerinin üzerinde yer alan Taraz, Müslümanların kuzeyindeki sınır bölgesi olarak rol oynamaya başlamıştır. Bu vakıalardan sonra İsficab bölgesinin Müslümanlar tarafından fethi Maverâünnehir'de kurulan Samaniler Devleti'yle başlamıştır.³⁵

Samaniler devrinde, şimdiki Kazakistan sınırlarında kalan, eski Farab, Sütkend, Sabran, Arsübakent, Kulan, Mirki ve Neviket gibi şehirler ve yerleşim yerleri İslâm tarihi için önemli bir yere sahip olmuştur. İsficab bölgesi, İslâm tarihi kaynaklarında bu devirde gelişen ve İslâm medeniyetinin unsurlarını yansıtan bir şehir olarak geçmektedir. Şimdiki Güney Kazakistan bölgesi Taraz ili ile Türkistan şehrine yakın

³³ Bkz.: Abubakr Divaev, *Qazaq Halık Şıgarmaşılığı*, 2.Baskı, C.XV, Astana: Altın Kitap, 2007; Vasiliy Radlov, *Qozı Körpeş Bayan*, Moskva: 1924; G.Potanin, *Kazak-Kirgizskie İ Altayskie Predaniya*, Legendı İ Skazki, Petrograd: 1917.

³⁴ El-Belazuri, *Fütühu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: KB Yayınları, 2002, s.614. Türk-İslâm kaynaklarının önemli bir kısmı olarak değerlendirilebilecek olan, Kazak boylarının içinde Peygamber soyundan geldiği iddia edilen Seydiler'in nesep kitapları da araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Nesebname adlı bu şecere kitaplarında Hz. Ali zamanında sahabe Kusam b. Abbas ile Kazak Seydiler'in atası Muhammed b. Abdualil'in Şaş'tan sonra önce Sütkend'i ve sonra İsficab'ı 30 bin kişilik orduyla fethettiği ve şehit düştüğü yazılmıştır. Abdualil'in türbesi Kazakistan'ın güneyi Kızılorda eyaleti Janakorgan ilçesindedir. Bkz.: Aşirbek Muminov, Zikirya Candarbek. Nasapnama, Almatı: Nurli-Alem, 2013, s.13.

³⁵ Nesim Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: TDVY, 2005, s.37.

Otrar ilçesi arasındaki geniş bölgenin arazisi İsficab eyaletinin idarî hâkimiyeti altına girmiştir.³⁶

Türkistan'da 724-727 yılları arasında yerel sülaleler içinde İslâm'ı ilk olarak kabul eden kişi Samanhudat'tır. Samanhudat'ın oğulları halife Me'mun tarafından Maverâünnehir'in büyük kentlerine vali olarak tayin edildi. 840'ta Karahanlıların atası, İsficabı yöneten Karluklar boyunun hükümdarı Bilge Kul Kadir, yabgu statüsünü kaldırıp, kağan sıfatını kullanmaya başladı. Uygurlardan bağımsız olmak isteyen Karlukların tehlike oluşturacağından endişe duyan Samaniler İsficab'ı kuşatarak burayı vergiye bağladı. Ancak bu bağlılık yalnızca sembolik bir anlam ifade etmekte olup, X. yüzyılda Türk hükümdarı tarafından Samani Devleti'ne bağlılığı ifade etmek amacıyla yalnızca hediyeler gönderilmiş ve bu tabiiyet hediyelerle sınırlı kalmıştı.³⁷

Samani hükümdarlarının içinde Semerkant'a vali olan Nuh 867'de (h. 204) İsficab'ı ele geçirmiş ve göçebe Türklerden korunmak için şehir etrafına sur yaptırmıştır.³⁸ Bu vakiadan sonra İsficab İslâm âleminin bir parçası haline gelmiş, İslâm ordularının kuzey bölgelere doğru yaptıkları cihat hareketlerinde "Ribatların Merkezi" adıyla meşhur olmuş ve burada yaşayan Türk boylarından asker alınmaya başlamıştır. 885'te (h. 272) Nasır b. Ahmed'le Buhara'daki İsmail arasında çıkan anlaşmazlıklardan dolayı Nasır, Şaş'taki kardeşi Ebu Yusuf Yakup'a mektup göndererek İsficab Türklerinden oluşan bir askerî birlik göndermesini talep etmiştir.³⁹

Bilge Kul Kadir Han'ın ölümünden sonra oğulları Bazır Arslan Han Balasagun şehrini, ikinci oğlu Oğulçak ise Taraz şehrini yönetmiştir. Samani hükümdarı Nasır b. Ahmed'ten sonra İsmail 893'te (h. 280) uzun süren bir kuşatmadan sonra Taraz şehrini fethetti. Taraz'dan Kâşgar'a kaçmak mecburiyetinde kalan Oğulçak, Karahanlılar içinde İslâm dinini kabul eden ilk Türk Hanı Satuk Buğra'nın amcasının oğlu idi.⁴⁰ Şehir fethedildikten sonra, merkezindeki ibadethane camiye çevrildi ve Emîrül-Mü'minîn

³⁶ Vassiliy Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981, s. 224-226.

³⁷ Satay Sızdıkov, *Karluk-Karahan Memleketi: Sayasi, Tarihi Jane Madeni Murası*, Astana: Foliant baspası, 2015, s.182.

³⁸ Aydın Usta, "Samaniler", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C.36, s. 64-68.

³⁹ Tülay Yürekli, *Samaniler*, (Yayımlanmamış Yüksek lisans tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s.64.

⁴⁰ Sızdıkov, a.g.e., s.182.

Mu‘tazid-Billâh adına hutbe okundu.⁴¹ Böylece bir süredir sınır bölgesi rolü olan Taraz şehri, tümüyle Müslümanların kuzeydeki en son noktası haline geldi.

İsficab’ın fethi döneminde Samani hükümdarlarının şehrin kuzeybatı tarafında bulunan şimdiki Türkistan (eski adı Şavgar, Şabgar) şehrini de kuşattığı hakkında bilgi aktarılmaktadır. İbn Havkal’e göre Samanilerden Nasr b. Ahmed üç yüz bin kişilik ordusuyla kuzey batıdaki Müslüman olmayan Oğuzlar’a karşı sınırdaki Şavgar’a (günümüzdeki Türkistan şehri) sefer (914-943) düzenlemiştir.⁴² Ancak Barthold, asker sayısının çok abartılı olduğunu, bununla birlikte büyük ordunun Şavgar’a gönderildiğini belirtir. Şavgar şehri güney-doğusunda İslâm medeniyeti merkezlerinden olan Otrar Havzası ile İsficab sınırının batısında Müslüman olmayan Oğuz-Kıpçaklarla komşuydu.⁴³

Mavreünnehir bölgesinden farklı olarak Kazakistan’da Samaniler dönemine ait mimarî eserler günümüze kadar ulaşmıştır. 1991 yılında Kolosovskiy, Güney Kazakistan’daki Baba Ata türbesini araştırarak onun Samaniler dönemine ait olduğu sonucuna varmıştır. Bu türbe yerel halkın edebiyatında yayılmış destanlarda Türkler arasında İslâm dinini yaymaya çaba gösteren biri olarak anlatılan İshak Bab’ın mezarıdır. Tarihçi Satay Sızdıkov, Kazak boyları içinde yer alan Seydiler şeceresini delil göstererek İshak Bab’ın hayatını geçirdiği yılların Taraz şehrinin fetih dönemiyle aynı zamana tekabül ettiğini belirtmiştir. İshak Bab’ın torunu İsmail, İsficab ile Şaş arasında İslâm dininin yerleşmesine gayret göstermiş olup türbesi Taşkent’e yakın Kazıgurt Dağı’nın kenarında bulunmaktadır.⁴⁴

Tarihî kaynakları destekleyen diğer bir unsur da, arkeolojik kazılarda ortaya çıkan İslâm medeniyetinin izlerini taşıyan eserlerdir. Arkeologlar, Talas havzası şehir harabelerinde yaptıkları arkeolojik kazılarda, Kazakistan’da İslâm dininin yayıldığı erken döneme ait, gündelik hayatta kullanılmış eşyalar bulmuşlardır. Örneğin, Taraz şehrini kazma işlerinde hilal resimli seramik kaplar bulunmuştur. Taraz, tarihi İpek Yolu güzergâhı üzerindeki ticari ve kültürel açıdan önemli bir merkez olduğundan

⁴¹ Abu Bakir Narşahiy, *Buhara tarihi*, çev. A. Rasulev, Taşkent: Kamalak, 1991, s.47.

⁴² Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına göre Türkler ve Türk ülkeleri*, 2.Baskı, Ankara: TTK, 2001, s.215.

⁴³ Vasiliy Barthold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara: TTK, 2006, s.116.

⁴⁴ Sızdıkov, a.g.e., s. 154-155.

şehirde eski dinlerin varlığı da söz konusudur. İslâm'dan önce seramik kaplarda Buddha ve Mani dinlerinin sembolleri yaygın olarak kullanılmıştır. İslâm dininin yaygınlaşmasıyla kaplarda var olan eski dinlerdeki sembollerin yerini hilal sembolü almış ve yaygınlaşmıştır. Bu tür el sanatına ait eşyaların tarihlenmesi Güney Kazakistan'da İslâm dininin X. yüzyılda yayılması devrine denk gelmektedir.⁴⁵

Samaniler devrinde, şimdiki Güney Kazakistan topraklarında İslâm medeniyetinin gelişimine katkı sağlayan bilim adamları yetişmiştir. IX-XII. yüzyıllarda gerçekleşen İslâmlaşma ile birlikte Arap alfabesinin kullanımı yaygınlık kazanmış, İsficab'la Farab arasındaki kentler İslâm medeniyetinin merkezleri haline gelmiş ve burada doğunun meşhur bilgini Ebû Nasr el-Fârâbî (870-950) yetişmiştir. Fârâbî, Farab kentine bağlı Vessic kasabasında doğmuştur. Fârâbî'den başka Farab veya ona komşu kasabalardan dinî ilimlere büyük vukufiyet gösteren birçok alim yetiştiği bilinmektedir.⁴⁶

İsficab'a bağlı kasabalardan birçok âlimin yetiştiği belirtilir. Nitekim İsficab kasabalarından biri olan Asbanikas'tan Ahmed el-Asbanikasî (ö. 360), el-Hüseyn el-Asbanikasî (ö. 390), Seyit el-Asbanikasî (ö. 380), Zafer el-Asbanikasî (ö. 320), Muhammed el-Asbanakasî (ö. 375) gibi âlimler fıkıh ve hadis ilim dallarında bilgin olup Samaniler döneminde yaşamışlardır.⁴⁷ Farab havzasında ilim adamlarına verilen özgürlükten istifade etmek amacıyla farklı itikadî mezheplere bağlı şahıslar da bu bölgeye göç etmişlerdir. Onlardan biri olan ve Murci⁴⁸ isyanlarının önde gelen liderlerinden biri olan Haris b. Süreyc (734-744) Farab'a tabi hükümdarlardan birine sığınmıştır.⁴⁹

B. Karahanlılar Dönemi

Karahanlılar, kuzeyde Kazakistan'ın Yedisu bölgesi, doğuda Tarbagatay Dağları, güneyde Seyhun kıyısı ve Aral Gölü, Balkaş ve Alagöl etrafındaki yerler ile Çu ve İli havzasına kadar olan geniş alanı hâkimiyetleri altına almışlardır. Batı

⁴⁵ Kristina Markova, *Sinkretizm Duhovnoy Kultury Gorodskih Jiteley Kazahstana (Na Primere Antromorfnyh Sosudov VII-XII vv.)*, Tomsk, V.T.G.U.(Tomsk Devlet Üniversitesi Dergisi), S.2 (2014), s.115.

⁴⁶ Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, s.227.

⁴⁷ Abdullah Abdulhamid Saad, *Orta Osiyo Alimlari Komusi*, Taşkent: İmam Buhari Respublika İlmiy-Marifiy Markazi Naşriyoti, 2007, s.32.

⁴⁸ Murci için Bkz.. Sönmez Kutlu, "Mürchie", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2006, C.32, s.41-45.

⁴⁹ *İstoriya Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, İVS, C.III, Almatı: Dayk-Press, 2006, s.9.

Karahanlıların başkentine yakın mesafedeki Taraz'ın etrafında küçük şehir ve kasabalar Müslümanların hâkimiyetinde olmuş veya şehir ahalisinin içinde, İslâm'ı kabul eden Türk boyları bulunmuştur.⁵⁰

Anonim bir eser olan *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib'de* Taraz'a yakın Kulan ve Mirki (Merke) kasabalarının İslâm coğrafyasının sınırları ile bitişik bölgede olduğu belirtilmiştir. Bu yerlerin Halluh (Karluk) boyları için önemli ticaret ve tarım merkezi olduğu nakledilmektedir.⁵¹ Karlukların X. yüzyılda diğer Türk boyları tarafından (esasen Dokuz-Oğuzlar tarafından) saldırıya uğradığı belirtilmektedir. Onların yerleşim yerleri önemli ticaret yolları üzerinde bulunduğundan dolayı buralarda Mazdekî, Budist, Hristiyan ve Müslümanlar da var olmuştur.⁵²

Türkler arasında İslâm'ı kabul eden ilk devlet, Kazakistan coğrafyasında kurulan Karahanlılar Devleti'dir. 840 yılında Karluk boyunun hükümdarı Bilge Kul Kadir Han Karahanlı Devleti'nin temelini atmıştır. Onun oğlu Oğulçağı, yeğeni olan Satuk Buğra Han tarafından (915-955) Samanilerin desteğiyle yenilgiye uğratılmış ve Satuk Buğra Han, Taraz ile Kaşgar şehirlerini ele geçirmiştir. 942 yılında Balasagun hükümdarını mağlup edip kendini Kağan olarak ilan ettiği bilinmektedir.⁵³ Satuk Buğra Han'ın Müslüman olmasını Karahanlılar'a sığınan Samanî Prensi Ebu Nasır'dan (Hace Ebu'n-Nasır Samanî) veya tarikat yolundaki bir sofiden bilgi alarak kabul ettiği nakledilmiştir. Satuk Buğra Han, İslâm'ı kabul ettikten sonra Abdülkerim adını almıştır. O, Türkistan'da ilk Müslüman Türk devletini kurma şerefine ulaşmış ve Karahanlı hanedanının ilk Müslüman hükümdarı olmuştur.⁵⁴

Satuk Buğra Han'ın (959) vefatından sonra tahta geçen oğlu Baytaş Arslan Han (Süleyman) 960 yılında İslâm'ı devletin resmî dini olarak ilan etmiştir. Baytaş Arslan Han'ın devrinde, İslâm tarihçilerinin belirttiğine göre günümüzdeki Güney

⁵⁰ Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, s.322-323.

⁵¹ V. Minorskiy, "*Hudûdü'l-Alem Minel-Meşrik İle'l-Magrib*", çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008, s.52.

⁵² Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 321-322.

⁵³ Sızdıkov, a.g.e., s.182.

⁵⁴ Osman Çetin, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Bursa: Emin Yayınları, 2015, s.15.

Kazakistan'ın Otrar ilçesinden Özbekistan'la sınırı olan bölge arasında 200 bin çadırılık büyük bir kitlenin Müslüman olduğu bildirilir.⁵⁵

Karahanlılar Devleti'nin batısını idare eden Buğra Harun Han zamanında Samanilere karşı savaş açıldı. Buğra Harun 990'da İsficab bölgesini zapt edip, 992'de Semerkant ile Buhara'yı ele geçirdi. Harun Buğra Han'ın, 992 yılında Karahanlılar döneminin ilk sikkelerini bastırıldığı belirtilir. Karahanlılar Devleti'nin doğusunu idare eden Ebu'l-Hasan Âli'nin vefatından sonra tahta oğlu Ebu Nasır Ahmed b. Ali geçmiştir. Ebu Nasır Ahmed b. Ali, Abbasi Halifesi tarafından Karahanlı hükümdarları arasında ilk defa tanınan han olmuştur. Buğra Harun Han'ın, vefatından sonra Samanilerle olan mücadelesini Nasır b. Ali üstlenmiştir.⁵⁶

Karahanlılar devrinde, bölgede ilk defa İslâmî kurumların gelişmiş hale gelmesi dikkat çekmektedir. Eski İsficab, şimdiki Sayram ve Taşkent şehirleri arasındaki mesafede "ilim ocakları" faaliyet yürütmüştür. Muhammed II. Buğra Han (ö. 1057/58) devrinde Sayram şehrinin valisi olan Cangir Tegin Tutluk'un kendi kasabasından şimdiki Taşkent şehri yakınındaki Keles kentine kadar olan bölgede vakıflara bağlı 50 medrese inşa ettiğinden bahsedilmektedir.⁵⁷

Karahanlılar döneminde İsficab ve Farab illerinde dinî ilimlerle iştigal eden çok sayıda âlim yetişmiştir. Tahavî ve Kudurî'nin Muhtasarlarına şerh yazan Ebu Nasır Ahmed el-İsficabî (ö.1087),⁵⁸ İsficab şehrinde doğmuş. Hanefî mezhebi hukukunun önemli kaynaklarından biri olan Hidaye eserinin yazarı Marginanî'nin üstadı Alaeddin Ali İsficabî de (1062-1141) İsficab'da dünyaya gelmiştir.⁵⁹ İsficab'ın kuzey doğusunda yer alan Taraz şehrinde Karahanlılar döneminde fakîh Muhammed et-Tarazî (Muhammed b. Ali), XI. yüzyılda yetişmiştir. Buna bir ek olarak Osman et-Tarazî (ö.1126), fakîh Mahmud et-Tarazî (el-İmam Ebu'l Kasım) (ö.1140) gibi âlimlerin adlarından da bahsedilmektedir.⁶⁰ İsficab'a komşu olan Farab eyaletinden Ahmed b. Yusuf el-Fârâbî, (ö.1174) Şemsü'l-Eimme, el-Kerderî'nin üstadı olan Ebu'l Kasım

⁵⁵ Yazıcı, a.g.e., s.131.

⁵⁶ Yazıcı, a.g.e., s.132.

⁵⁷ Culdiz Tulibaeva, *Traktot O Sayrame*, Astana: İzdatelstvo Nasionalnogo Sentra Arheografii İ İstochnikovedeniya, 2007,s.17.

⁵⁸ Yusuf Ziya Kavakçı, *XI Ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera Al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1976, s.47.

⁵⁹ Kavakçı, a.g.e., s.87

⁶⁰ Abdullah Abdulhamid Saad, a.g.e., s.253.

Mahmud el-Farabî⁶¹ gibi Karahanlı döneminde yetişmiş İslâm hukukçuları, Sirderya Nehri'nin orta kısmındaki şehirlerden çıkmıştır. Necmeddin Ebu Hafs en-Nesefî'nin “el-Kand Fî Zikri Ulemâi Samarqand” adlı eserinin bir nüshasında Ebu'l Kasım Abdullah eş-Şumanî adlı muhaddisin Semerkant'tan ayrılarak İsficab'a yerleştiği de belirtilir.⁶² Aynı kaynaktan Taraz doğumlu, hadis ravisi Ebu'l-Fütuh Abdülvahid et-Tarazî adındaki bir şahsın da adı geçmektedir.⁶³ Nesefî'nin günümüze kadar ulaşan eserinin bir nüshasında İlm-i Rical alanındaki şahısların nisbet isimlerine Taraz, İsficab, Farab, Vesic, Kulan, Usbanikas, Şaugar, Şalcikas gibi şehir veya kasabaların adları eklenerek bahsedilmiştir. Bu şahısların hadis ilmini öğrenme veya onu ulaştırma amacıyla Semerkant'a gittikleri belirtilmektedir.⁶⁴

Arap dilinin refahında önemli yer tutan sözlüklerin biri olan “Tâcü'l-luga” veya “Sihahu'l-luga”, “es-Sihâh fi'l-luga” kısaca es-Sihâh adlarıyla bilinen eserin yazarı Ebu Nasır İsmail b. Hammad el-Cevherî (ö. 400/1009) de Farab şehrinde dünyaya gelmiştir. İlk tahsilini Samaniler döneminde yapan, “Dîvânü'l-Edeb” eserinin yazarı dayısı olan İbrahim b. İshak el-Fârâbî'den ders almıştır.⁶⁵

Döneminin medenî ve içtimaî hayatında önemli bir yer tutmuş olup sonradan Türk-İslâm Kültürü üzerinde büyük etkiye sahip olan mutasavvıf Ahmed Yesevî (1093-1166) Karahanlılar devrinde İsficab'ta dünyaya gelmiştir. İlk öğrenimini babasından alarak Yesi (Türkistan) şehrine gelen Yesevî, burada kısa bir süre kaldıktan sonra Karahanlılar'ın diğer dinî merkezi olan Buhara şehrinde, zamanın ünlü âlimi Yusuf Hemedanî'nin eğitiminde kalmıştır.⁶⁶ Eğitimi bittikten sonra Buhara'dan ayrılan Yesevî, Yesi'ye dönerek burada irşada başlamış ve Yesi'nin dinî bir merkez haline gelmesinde büyük çaba göstermiştir. Yesevî'nin irşada başladığı devirde Oğuz, Karluk ve Kıpçak boylarına bağlı topraklar yeni yeni İslâmlaşma sürecine girmişlerdi. Yesevî'nin, eserlerinde İslâm dinini halkın kullandığı basit bir Türkçe ile anlatması, Yedisu ve Seyhun ötesindeki aşiretler arasında İslâm'ın hızlı gelişmesine neden

⁶¹ Kavakçı, a.g.e., s. 112, 264.

⁶² Necmeddin Ebu Hafs en-Nesefî, *El-Qand Fi Zikri Ulemai Samarqand*, çev. Usmanhan Temurhanoglu, Bahtiyar Nabihan, Taşkent: Özbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat İlmiy Naşriyati, 2001, s.65.

⁶³ Ebu Hafs en-Nesefî, a.g.e., s.105.

⁶⁴ *İstoriya Kazahstana v Arabskih İstoçnikah*, a.g.e., İVS, C.3, s. 17-32.

⁶⁵ Hulusi Kılıç, “Cevheri, İsmail b.Hammad”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1993, C.7, s.459.

⁶⁶ Nesim Yazıcı, a.g.e., s. 162-163.

olmuştur. Yesevî'nin kaleme aldığı ve günümüze ulaşan “Divân-ı Hikmet” adlı eseri Türkler arasında halk diliyle İslâm'ı anlatmasıyla şöhret kazanan ve sonraki şairlere ilham veren bir eserdir.⁶⁷ Yesevî'nin talebeleri Moğol işgalinden sonra Deşt-i Kıpçak ve Altın Orda hükümdarlarının İslâmlaşma sürecinde büyük çabalar göstererek Maverâünnehir, Deşt-i Kıpçak ve Harezmi topraklarında irşatlarını devam ettirmişler.⁶⁸

Karahanlılar dönemi Talas havzasındaki Taraz şehrine bağlı kasabalardan Türk İslâm mimarisine ait birkaç mimarî eser günümüze kadar ulaşmıştır. Kazakistan'ın güneyindeki Jambıl eyaletinde Taraz şehrine 18 km. uzaklıkta olan Ayşe Bibi Külliyesi bulunmaktadır. Külliyedeki Babaca Hatun ve Ayşe Bibi türbelerinin mimarî üslubuna bakıldığında erken Karahanlılar döneminde, X. veya XI. yüzyılda yapıldığı tahmin edilmektedir.⁶⁹ Ayşe Bibi türbesinin Nasr b. İbrahim ile evlenmiş olan Selçuklu Sultanı Alparslan'ın kızı Ayşe Bibi için yaptırıldığı belirtilir.⁷⁰ Mimarî üslubun Ayşe Bibi türbesine benzeyen diğer bir eser, Taraz şehrindeki Karahan (Evliya Ata) türbesidir. Halk arasında bu türbenin Karahanlılar arasında İslâm dinini kabul eden ilk şahıslardan birine ait olduğu söylenmektedir.⁷¹

Karahanlılar'ın ilim ve kültür açısından merkez konumda yer alan Balasagun şehrinin de Kazakistan hududunda olduğuna dair bilgiler aktaran tarihçiler de vardır. Balasagun'un ortaçağda tam olarak nerede olduğuna dair kesin bir bilginin bulunmayışını Barthold ve diğer tarihçiler de dile getirmişlerdir. Arkeologlar Yedisu bölgesinin büyük şehirlerinden biri olan Balasagun ve onun güney tarafındaki Örnek kasabasında X. ve XI. yüzyıla ait camiler ile Karluk Yabgularının devletinin başkenti olan doğu Kazakistan'daki Kayalık şehrinin harabelerinde XII-XIII. yüzyıllara ait cami ve tekke bulmuşlardır.⁷² Taraz ve ona bağlı olan diğer kasabaların harabelerinde ise

⁶⁷ Askeri Küçükaya, “Hoca Ahmed Yesevi'nin Tarihi Ve Tasavvufî Şahsiyeti”, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Ankara: DİBY, 2017, s.14.

⁶⁸ Necdet Tosun, “Yeseviyye”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2013, C.43, s.488.

⁶⁹ Gulbanu Koshenova, “Kazakistan, Taraz'da Babacı Hatun Türbesi”, Ankara: B.T.D.S.B., S.77 (2016) s.186.

⁷⁰ Ara Altun, “Mimari” (*Karahanlılar*), *DİA*, İstanbul: İSAM, 2001, C.24, s.413.

⁷¹ B.P.Denike, *Arhitekturniy Ornament Sredney Azii*, Moskva: İzdatelstvo Vsesoyuznoy Akademi Arhitekturi, 1939, s.14.

⁷² K.Baypakov, G.Ternovaya, *Religii İ Kultura Srednevekovoga Kazahstana*, Almatı: İzd. Baur, 2005, s.169.

İslâm medeniyeti mimarisinin üçgeni olan medrese, hamam ve camilerin izleri yakın dönemdeki arkeolojik kazılarda ortaya çıkartılmıştır.⁷³

Karahanlılar dönemi eserlerinden bir diğeri de Güney Kazakistan eyaleti Kazığurt ilçesine bağlı Turbat köyündeki İsmail Ata Külliyesi'dir. Günümüze kadar sağlam bir şekilde ulaşan külliye İsmail Ata, Koşkar Ata ve Cebrail Ata adındaki şahısların kabirleri bulunmaktadır. Bu mimarî eserlerin tarihlendirilmesi XI. ve XII. yüzyıllar Karahanlılar dönemine tekabül etmektedir. İsficab'a yakın olan Turbat kasabası, Şaş ve İsficab arasındaki yol üzerinde zamanında önemli yer tutan büyük kasabalardan biri olmuştur.⁷⁴

C. Selçuklular Dönemi (Yenikent Ve Cend)

X. yüzyıldan itibaren, Sirderya nehrinin güney batısından başlayan arazi ile Anadolu arasındaki geniş bölgeye hakim olan hanedan Selçuklu Hanedanı'ydı. Şimdiki Kazak toprakları bütünüyle Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetine girmemiştir. Nitekim Cend, Yenikent bölgesinde Oğuz boylarının ilk defa İslâm ile tanışıp İslâm'ı kabul etmesi ve sonradan Mangışlak Yarımadası'na Sultan Alparslan'ın yaptığı sefer Kazakistan arazisinin Selçuklular hâkimiyetine kısmen katıldığına işaret olabilir.

Günümüzdeki Karatau (Karadağ) Dağları'nın batısındaki Cend'e göç eden Oğuz kabileleri Yenikent etrafındaki gayrimüslim soydaşlarına karşı fetih hareketlerinde savaşta bulunmuştur.⁷⁵ Bu devirde gayrimüslim Oğuzların elinde bulunan Yenikent, Huvare ve Cend gibi şehirlerin ahalisi içinde Müslüman kitlelerin var olduğuna dair haberler günümüze kadar ulaşmıştır. Hatta Müslüman olmayan Karlukların hâkim olduğu şehir ve bölgelerde Müslüman azınlıkların bulunduğu da belirtilir. Adı geçen kasaba veya kentler, Sirderya Nehri'nin orta kısmı ile Aral Gölü'nün doğu kısmını kapsamaktadır. Bu dönemde Türk boylarının İslâm ile karşılaşması ve onu kabul eden kitleler arasında çıkan anlaşmazlıklar ve diğer kültürel ve siyasal sebepler kabile göçlerine neden olmuştur.⁷⁶

⁷³ Karl Baypakov, *Qazaqstannın Ecelgi Qalaları*, Almatı: Aruna Baspası, 2005, s. 113-114.

⁷⁴ Rüçhan Bubur, "Kazakistan'dan Bir Cami Örneği: Turbat, İsmail Ata Camii", *İzmir: Sanat Tarihi Dergisi*, S.16/1 (2007), s.14.

⁷⁵ S.Agacanov, *Gosudarstvo Selcukidov i Srednya Aziya v XI-XIIvv*, Moskva: 1991, Nauka, s.5.

⁷⁶ Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları*, 5.Baskı, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999, s.78.

Kaynaklarda bu tür bir kabile göçü kapsamının dışında kalmayan boy reisi Selçuk'un, 100 atlı er, 1.500 deve ve 50.000 kadar koyundan ibaret maiyetiyle birlikte Müslümanların meskûn olduğu Sirderya'nın orta kısmının kıyısındaki Cend'e göç ettiği belirtilir.⁷⁷ Devlet hiyerarşisinde üst düzeyde subaşı makamında olan Tutak'ın oğlu Selçuk, Oğuz Yabguları ile ihtilafa düşmüştür. Cend şehrini ele geçirdikten sonra Müslüman olan Selçuk, bölgedeki Samanilerle ve sonradan Karahanlılarla dostane ilişkiler kurmuştur. Müslümanların o dönemdeki uç bölgesi olan Cend'de iktidarını kuran Selçuk, devletlerarası siyasî hayata karışacak kadar kuvvetlenmiş ve bölgedeki devletlerarası münasebetlerde etkin rol oynamaya başlamıştır.⁷⁸

Ancak Selçuk'un yenilgiye uğrattığı Ali Han'ın ölümünden sonra yerine tahta çıkan Şahmelik devrinde, Selçuk'un tebaası siyasî baskılardan ötürü Barçınkent ve Cend eyaletini terk ederek Zerafşen Vadisi ile Nurata (Nur-Buhara) dağlarına göç etmiştir.⁷⁹ Selçuk, kendi devletinin bu bölgede kurulup genişlemesini göremese de nesli, İslâm tarihinde büyük olaylara sebep olmuştur. Kazakistan topraklarında Selçuklular'dan geriye yalnızca Cend şehrinde dedeleri Selçuk'un mezarı yadigâr olarak kalmış, şehir Moğollar'ın istilasını ve akabindeki dönemlerde dümdüz bir harabeye dönüşmüştür. Selçuklu sülalesinin kurucusunun dini kimliğinin oluşumunda şimdiki Kazak topraklarının önemli rol oynadığı rahatlıkla söylenebilir.

Cend ile Yenikent şehirlerinden sonra Kazakistan arazisinde yaşam süren Selçuklular'ın varlığına dair delil sayılabilecek önemli bir hadise, Sultan Alparslan Han'ın Mangışlak'a yaptığı seferde yaşanmıştır. Sultan Alparslan Han'ın, 1065-1066 yıllarında Üst-Yurt ve Mangışlak'a yaptığı seferinden dönerken yolda Cend şehrindeki büyük dedesi Selçuk Tutak'ın kabrini ziyaret ettiği tespit edilmiştir.⁸⁰ Bu dönemde Cend şehri Sultan Alparslan'ın hâkimiyetine geçmeden önce Cend Valisi Güney Kazakistan'daki Savran'a kadar olan bölgeyi eline geçirmişti. Sultan Alparslan'ın düzenlediği bu sefer, Güney Kazakistan, Hârizm ve Hazar Denizi'nin Kuzey kıyıları üzerinden geçen ticaret yoluna düzenlenmiştir. Geniş alanda yapılan askerî seferin asıl

⁷⁷ Togan, a.g.e., s.183.

⁷⁸ Istvan Vasary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, İstanbul: Ötügen neşriyatı, 2007, s.172.

⁷⁹ Cemal el-Karşi, *el-Mülheket bi-s-süreh*, İstoriya Kazahstana V Persidskih İstoçnikah, İVS, C.I, Almatı: Dayk-Press, 2009, s.109.

⁸⁰ Osman Turan, *Selçuklularda Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965, s. 108.

amacı ticaret yolunu korumak olmakla beraber Hârizm ve Maverâünnehir'in kuzeyindeki göçebeler de itaat altına alınmıştır.⁸¹

D. Hârizmşahlar Dönemi

Hârizmşahlar'ın, Kazak şehirlerinden Cend, Yengikent, Yesi, İsficab ile Şaş, Talas ve Çu nehirleri havzası arasındaki arazilerde yayılması ile başlayan Hârizmşahlar dönemi, tarihte iz bırakan Otrar Faciası ile sona ermiştir. Günümüzde Güney Kazakistan bölgesi Kızılorda eyaletinde harabeleri bulunan Cend şehri, Selçuklular döneminde olduğu gibi Hârizmşahlar döneminde de önemli bir rol oynamıştır. Hârizmşah Muhammed Tekiş divanının başkâtibi olan Bahauddin Muhammed el-Bağdadî Cend'e büyük önem atfetmiş, bu şehrin Hârizmşahlar iktidarı için özel bir yer tuttuğu hakkında bir ferman çıkartmıştır. Bu fermanla İslâm âlemi sınırlarında yer alan Cend ahalsinin rolünü vurgulayarak, şehir sakinlerinin "kâfir göçebelerin hücumundan korunması için sağlam ve tecrübeli askerlerinin olması"⁸² gerektiğini belirtmiştir.

Hârizmşah Kutbüddin Muhammed, kuzey bölgelerden Cend etrafına göç eden Kıpçaklar'dan gelebilecek tehlikeleri görerek oğlu Atsız, Aral gölü ve Sirderya'nın aşağı havzasına göndermiştir. 1132-1133 yıllarında düzenlediği bu sefer sonucunda Atsız, Selçuklu Sultanı Sancar'ın iznini almadan, İslâm'ı kabul etmeyen göçebe Türklere karşı yaptığı seferde Sirderya havzasının orta kısmı ve onun içindeki Cend şehrini ele geçirip kuzeydeki Mangışlak Yarımadası'nı kontrolüne almıştır.⁸³ Bu sefer, Atsız'ın Sultan Sancar'dan müstakil olarak düzenlediği ilk hareketi olarak değerlendirilmiştir. Seferlerden haberdar olan Sancar, Atsız'ın üzerine giderek, Hazarasp savaşında onu yenilgiye uğratmış, valilerine gönderdiği fetihnamede, Atsızın Cend ve Mangışlak Müslüman ahaliğini katlettiğini ve bu sebepten bir sefer düzenlediğini ifade etmiştir.⁸⁴ Atsız'dan yüz yıl sonra Kazak bozkırlarındaki şehir ve kasaba halklarına Hârizmşah Alaeddin Muhammed de kötü davranmıştır. 1212 yılında Karahıtaylar'a karşı düzenlenen seferde İsficab ve Şaş ahaliği yerlerinden uzaklaştırılmış, şehirleri de tahrip edilmiştir.⁸⁵

⁸¹ Agacanov, a.g.e, s.88.

⁸² Z.Buniyatov, *Gosudarstvo Hârizmşahov-Anuşteginidov 1097-1231 g.g.*, Baku: Elm, 1999, s.32.

⁸³ İbrahim Kafesoğlu, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485- 618/1092- 1221)*, Ankara: TTK Basımevi, 1984, s.45.

⁸⁴ Buniyatov, a.g.e., s.12

⁸⁵ Buniyatov, a.g.e., s.68.

Kazakistan bozkırlarındaki şehir ve kasabalar, Hârizmşahlar döneminde esasen Muhammed Tekiş'in iktidarı devrinde kontrol altına alınmıştır. Bu seferlerin sebebi doğudan gelen Müslüman olmayan Karahıtaylar'ın istila ettiği toprakları geri almaktı. Hârizmşahlar'ın 1181 yılında Irak ve Azerbaycan'ın Atabeyi Şemsüddin Muhammed Pehlevan'a yazdığı mektupta Kıpçaklar'la beraber Taraz'a kadar olan bölgeyi zapt ettiği ve Karahıtaylar'a karşı harekete geçtiği ifadeleri yer almaktadır. Sefer esnasında Güney Kazakistan'ın eski şehirlerinden olan Barçinkend ve Sığnak gibi Otrar Havzası'na kadar olan arazileri hâkimiyeti altına almıştır. Ancak Hârizmşah Tekiş döneminde Sayram'ın tamamının kendi hâkimiyetine geçtiğine dair kesin bir delil bulunamamıştır. Zira Taraz ve İsficab (Sayram) Hârizmşahlar için uzak bir bölge durumunda olmuştur. Ancak komşu Farab Havzasına bağlı Otrar'ın, Moğol istilası öncesinde Hârizmşahlar'ın itaati altında olduğu görülmektedir.⁸⁶

Hârizmşahlar içinde II. Arslan, Tekiş ve oğlu Melikşah'ın Cend'de valilik yaptığı dikkate alındığında,⁸⁷ onların komşu Kıpçak ve Oğuz boylarına karşı güttüğü siyaset daha iyi anlaşılabilir olur.

Hârizmşahlar iktidarının parçalanması, önceki adı Farab olan eski bir kültürel, siyasî ve ticarî eyalete bağlı Otrar şehrinde 1219 yılında bir moğol kervanının basılmasıyla başlamıştır. 1219 yılında Otrar, altı aylık kuşatmanın ardından Moğol askerinin eline geçmiş ve halkı şiddetle kılıçtan geçirilmiştir. Otrar ile beraber uzun bir kuşatmadan sonra teslim olan Sığnak şehri de yerle bir edilmiştir. Ancak Cend şehrini savaşmadan teslim alan Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci, şehri tahrip etmeyerek onun hayatını devam ettirmesine şans vermiştir. Şehir kalelerinin teslim olmasıyla beraber Hârizmşahlar'a ve ondan önceki devire ait İslâm medeniyeti, Türk-İslâm kültürünün birçok tarihi ve kültürel mirası tamamen iz bırakılmaksızın yok edilmiştir.⁸⁸

Kazakistan topraklarında Hârizmşahlar dönemine ait mimarî eserlerden çok azı günümüze kadar ulaşmıştır. Günümüze kadar ulaşan eserlerden biri, Kızılorda eyaleti Karmakşı ilçesinin 106 km. güneydoğusunda bulunan Sırlıtam Türbesi'dir. Araştırmacılara göre XII.-XIII. yüzyıla ait bu türbe, bölge Hârizmşahlar yönetimindeyken inşa edilmiştir. Günümüzde yapılan arkeolojik çalışmalar

⁸⁶ Kafesoğlu, a.g.e., s.95.

⁸⁷ Sümer, a.g.e., s.135.

⁸⁸ Karl Baypakov, *Ecelgi cane ortagasırlardagı Otrar*, Almatı: Kazıgurt baspası, 2007, s. 30-31.

Hârizmşahlılar Devleti sınırına giren Otrar Havzasında kendi zamanına has olarak gelişmiş bir şehir kültürünün olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Otrar şehri Hârizmşahlar döneminden önceki devirde inşa edilmiş olsa da son zamanlarını bu iktidara bağlı olarak geçirmiştir. İslâm medeniyeti mimari eserlerinin önemli örneklerinden olan cami, medrese ve hamam harabeleri Otrar'da da bulunmuştur. Otrar'da Harizmşahlar döneminde inşa edilen eserlerden XI-XII. yüzyıla ait hamamların harabeleri son devirdeki arkeolojik kazılar neticesinde toprak altından gün yüzüne çıkarılmıştır.⁸⁹

İlmi hayata gelince, Hârizmşahlar döneminde Cend'in yalnızca bir askeri üs olmayıp ayrıca gelişmiş bir ilim merkezi olduğuna dair kanaate, birçok İslâm âliminin bu bölgede yetişmiş olduğu bilgisinden varılmaktadır. Ahmed b. Fadıl Ebu Nasr el-Cendî'nin fıkıh ve hadis âlimi olan Muhammed b. İbrahim el-Kelabazî'nin (ö. 380/990) talebesi olduğundan bahsedilmiştir. Bunun dışında, kadılık yapan ve şiir yazan Yakub b. Şirin el-Cendî'nin de Cend şehrinde dünyaya geldiğine kaynaklarda rastlanmaktadır.⁹⁰ Nefhatü'r-Rûh ve Tuḥfetü'l-Fütûh eserinin müellifi Ebu Abdillâh Müeyyidüddin el-Cendî de (ö. 691/1292) Cend doğumlu olup sonradan Anadolu topraklarına göç etmiştir.⁹¹

E. Deşt-i Kıpçak Dönemi (VII-XIII. Yüzyıllar)

Kazakistan'ın Güney Doğusundaki Balkaş Gölü'nden, Batısındaki İtil Nehri'ne kadar olan geniş alan Deşti-i Kıpçak olarak adlandırılır. Tarihçiler, coğrafyacılar ve seyyahlar arasında Deşt-i Kıpçak ifadesi XI-XVI. yüzyıllar arasında bölgeye dair sıkça kullanılan bir terimdir.

İdrisî, Türk kavimlerinden Tibetlikler, Kırgız, Dokuz Oğuz, Karluk, Çiğil, Kimek, Türkeş, Azkişi, Hallac, Oğuz ve Bulgar boyları hakkında bilgi verirken, Peçenekler ve Kıpçaklar da dâhil olmak üzere bu kabilelerin Maverâünnehir'den Doğu Karadeniz sınırlarına kadar olan geniş bölgeyi mekân edindiklerini belirtmiştir.⁹² Arap ve Türk tarihçilerin kitaplarında bu bölge ahalisi Kıpçak olarak adlandırılmış olsa da, Rus veya Avrupa kaynaklarında Polovski ve Kuman adlarıyla geçmektedir. Ebu'l-Gazi

⁸⁹ Baypakov, Ternovaya, a.g.e., s. 172-173.

⁹⁰ Abdullah Abdulhamid Saad, a.g.e., s. 126.

⁹¹ Süleyman Uludağ, "Cendi", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1993, C.17, s. 361.

⁹² Al-İdrisî, *Kitab Nüzhetü'l-Müşâk fi'Htirâkı'l-Afâk, İstoriya Kazahstana V Arabskih İstoçnikah. İzvleçeniye iz soçineniy IX-XII vekov*, İVS, C.II, Almatı: Dayk-Press, 2010, s.104.

Bahadırhan Şecere-i Terâkime adlı eserinde, Oğuz Han'ın Kıpçak'a asker vererek Tin, İdil ve Yayık Nehirleri arasındaki araziye yerleşmesine izin verdiği ve onların Cengiz istilasına kadar üç asır bu bölgede tek başına hâkim olduğunu söyler.⁹³ Hudûdü'l-Âlem'de Kıpçakların Kimaklar'dan ayrılan bir kavim olduğu ve yöneticilerinin de Kimaklar tarafından atandığı belirtilir.⁹⁴

Timurlu hükümdarı Uluğ Bey (ö. 853/1449), Cengiz nesli Cuci'den başlayan ecdadını, Deşt-i Kıpçak'ın hükümdarları olarak zikretmektedir. Cuci'den başlayarak Muhammed b. Timur Han'a kadar olan 240 senelik zamanda Deşt-i Kıpçak'ta 39 hükümdarın adını saymaktadır. Bu durumdan Deşt-i Kıpçak ile Altın Orda'nın bazen eş anlamlı olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁵

Arkeolog Alkei Margulan'a göre Jezkazgan yakınlarındaki Milkuduk kasabası Deşt-i Kıpçak'ın büyük bir maden merkezi olmuştur. Margulan, İdrisi'nin "Oğuzların vatanının maden açısından zengin olduğu, gümüş hammaddesinin yaklaşık dörtte birinin onlar tarafından üretildiği, Şaş (Taşkent) tüccarlarının onlara gidip çok sayıda deve satın alıp ve onlarla madenleri dışarıya sattıkları" sözüne dayanarak Kıpçaklar'ın madencilik ile uğraştığını belirtmiştir. İdrisi'nin, Şaş'tan kuzeye 18 günlük mesafede olduğunu belirttiği bu maden ocaklarını Margulan, günlük 40 kilometrelik yürüyüşteki mesafe ile toplamda Taşkent'ten 700 km uzaklıktaki Jezkazgan bölgesi olduğunu tespit etmiştir. Margulan, Kaşgarlı Mahmut'un Yenikent'i "Bakır Kale" (Dez-i Ruin) diye adlandırdığını, ama onun çevresinde bakır madeninin olmadığını söyleyerek Yenikent ile Jezkazgan bölgesinin orta çağda bir eyalet olduğunu ve önce Oğuzlar'ın ve onların ardından ise Kıpçaklar'ın kışın Yenikent'te, yazın ise Jezkazgan'da ikamet ettiğini iddia etmektedir. Kıpçakların bu maden ocaklarında ürettiği silahları Hârizm, Kafkas veya kuzeyindeki komşularına sattığı bilinmektedir.⁹⁶ Yenikent ile Kıpçakların başkenti Sıgnak arasındaki mesafenin yakınlığını göz önüne alırsak Margulan'ın iddia ettikleri

⁹³ Abulğazi Bahadırhan, *Şecere-i Terâkime*, haz. Kazakbay Mahmudov, Kuvamiddin Munirov, Taşkent: Çolpan, 1992, s. 21.

⁹⁴ Minorsky, a.g.e., s.55.

⁹⁵ Mirzo Uluğbek, *Tarih-i Arba' Ulus (Tort Ulus Tarihi)*, haz. B.Ahmedov, Taşkent: Çolpan Naşriyoti, 1994, s. 218-219.

⁹⁶ Alkey Margulan, *Soçineniya: Sariarka. Gornoye Delo İ Metallurgiya V Epohu Bronzi. Jezkazgan-Drevniy İ Srednevekoviy Metallurgiçeskiy Sentr (gorodişe Milkuduk)*, Almatı: Dayk-Press, 2001, s.118.

gerçeğe yakın olabilir. Öte yandan Gayrimüslim Kıpçaklar ve Müslüman Türkler arasında ticari ve kültürel ilişkilerin var olduğu da bilgilerden anlaşılmaktadır

Müslüman olmayan Kıpçak kabilelerinin Selçuklular ve Hârizmşahlarla bazen savaş halinde oldukları bazen de müttefik oldukları bilinmektedir. Selçuklulardan Sultan Alparslan 1065 yılında doğu seferi esnasında Hazar Denizi kenarındaki Mangışlak Kıpçaklarını itaati altına almış ve Aral Gölü'nün kuzey ve doğusundaki Türk uluslarının Selçuklu hâkimiyetini tanımalarını sağlamıştır.⁹⁷ Hârizmşahlar hükümdarı Atsız, 1145 yılında Karahıtaylar'ın Cend Valisi Kemalüddin'i hile ile tahtından indirerek Cend şehrini ele geçirmiştir. Atsız Cend'den sonra Kıpçaklar'ın başkenti Sıgnak'ı ele geçirmiştir. Kafesoğlu, Sıgnak'ın ele geçirilmesinin Cend'den sonra olduğunu ileri sürmektedir.⁹⁸

Kıpçakların Hârizmşahlarla yakın temasta olduğu da görülmektedir. 1181 yılında Kıpçakların Uran kabilesi reisi Alpkara, askeri birlikleriyle Cend sınırına gelip Hârizmşah Tekiş'e hizmet etmiş ve oğlu Kıran Yugur'u Ürgenç'e yollamıştır. Tekiş de Alpkara'nın teklifine cevaben oğlunu layığıyla ağırlayıp hepsine hil'at ve hediyeler vermiştir. Sonra Hârizm'in büyük kumandanlarıyla beraber Müslüman olmayan Karahıtaylar'ın üzerine sefer düzenlemek için Alpkara'nın heyetini Cend şehrinde bulunan oğlu Nasruddin Melikşah'a yollamıştır. Alpkara'nın, Hârizmşahlar tabiiyetine girmeden bir sene önce Karahıtaylar'a karşı sefer düzenleyerek Taraz'a (Talas) kadar olan bölgeyi yönetimi altına almasında Kıpçak aşiretlerinin desteğinin etkili olduğu belirtilir.⁹⁹ Böylece Müslüman olmayan Kıpçak kitlelerinin Müslümanlarla müttefik olduğu görülmektedir. Hatta Hârizmşah Melikşah devrinde Kıpçakların Kun boyundan Ekinci b. Koçkar adında bir valisinin olduğu da tespit edilmiştir.¹⁰⁰

XI-XV. yüzyıllar arasında Seyhun Nehri'nin orta havzasının kıyısındaki Sıgnak şehri, Kıpçakların başkenti olmuştur. Deşt-i Kıpçak hududunda Altın Orda yönetimine kadar olan dönemdeki mimari eserler günümüze ulaşamamıştır. Yalnızca 1927 yılında Altın Orda yönetimi döneminde Sıgnak'tan çıkan Hüsamüddin es-Sıgnaki'nin

⁹⁷ *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, C.VII, İstanbul: Çağ Yayınları, 1999, s.119.

⁹⁸ Kafesoğlu, a.g.e, s.65.

⁹⁹ Kafesoğlu, a.g.e, s. 94-95.

¹⁰⁰ Kafesoğlu, a.g.e, s. 37.

dergâhının tamamen yıkılmaya yüz tutmuş fotoğrafını Yakubovskiy çekmiştir. Günümüzde şehir ve bu dergâh harabelerinden geriye yalnızca tepeler kalmıştır.¹⁰¹

Deşt-i Kıpçak hâkimiyetine girmiş alanlardan olan Kazakistan'ın yeni başkenti Astana yakınındaki eski Bozok kenti harabelerinde 2000'li yıllardan sonra yürütülen arkeolojik kazılar sonucunda İslâmî müesseselerin izleri bulunmuştur. Kentin içinde bulunan Müslüman mezarları ile Türkistan'da orta çağda yaygın olan ateşte pişirilmiş kerpiçten inşa edilen altı türbenin kalıntılarının XIII. yüzyıla dayandığı bildirilmektedir.¹⁰²

Fikir hayatına bakıldığında, Kıpçaklar'ın Müslüman olduktan sonra içlerinden birçok âlimin yetiştiği görülmektedir. Onlardan biri de Hüsamüddin es-Siğnakî'dir (ö.714/1314). Hüsamüddin es-Siğnakî XIV. yüzyılda Maturidî mezhebinin âlimi Ebû Mu'in en-Nesefî'nin "et-Temhîd li-Kavâid et-Tevhid" eserine "et-Tasdîd fi şerhi et-Temhîd" adlı bir şerh yazmıştır. Siğnakî'ye "Risâle-i Hüsâmüddîn-i Siğnakî veya Menâkıb-i Ahmed-i Yesevî", "el-Muhtasar", "Şerhu Muhtasari't-Tahâvî", "Keşfü'l-Avâr li-ehli'l-Bevâr", "Fetâva'r-Ri'âye fi Tecdîdi Mesâili'l-Hidâye" adlı eserler nispet edilmiştir.¹⁰³

Fıkıh âlimlerinin içinden Şemsüleimme Kerderî (ö. 642/1244) Deşt-i-Kıpçak arazisine giren Hârizm bölgesindeki Kerder kasabasında doğmuştur.¹⁰⁴ Aynı kasabada dünyaya gelen diğer bir âlim Hanefî fakihî Hâfızüddin Kerderî'dir (Bezzazi) (ö. 827/1424).¹⁰⁵ Bölgenin önemli İslâm merkezlerinden biri olarak yer alan Kerder kasabasının, Kazak boylarının içindeki Kerder aşiretinin konar-göçer arazisinde kurulduğu ileri sürülmüştür. Nitekim Kerder lakabının kasaba ile birlikte bu aşiretin içinden çıkan önemli kişiler için de kullanılma ihtimali vardır.¹⁰⁶

Türk-İslâm edebiyatında kırk hadisi şerhlerle açıklayan ilk edebi eser Nehcü'l-Ferâdis'i Mahmud b. Ali el-Kerderî 1358 yılında yazmıştır. Bu eser, bundan sonra Deşt-

¹⁰¹ B.A.Baytanaev, YU.A.Yolgin, *Kultovaya arhitektura*, Almatı: TOO Hikari, 2013, s.81.

¹⁰² M.K.Khabdulina, G.D.Bilyalova, G.L.Bonora, *Rasprostranenie İslâma V Vostoçnom Deşti-Kıpçake Po Materialam Gorodişe Bozok*, C.XIV, Barnaul: *Altay Devlet Üniversitesi Dergisi (Rusya)*, S.1 (2018),s.22.

¹⁰³ Rahmi Yaran, "Siğnaki", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2009, C.37, ss. 164-166.

¹⁰⁴ Ahmed Özel, "Kerderi Şemsüleimme", *DİA*, İstanbul: İSAM, 2002, C.25, ss. 276-277.

¹⁰⁵ Ahmed Özel, "Bezzazi", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1992, C.6, s.113-114.

¹⁰⁶ Kerderi kabilesi için Bkz.: *Qazaqstan Tarihi Etnikalıq Zertteulerde*, C.XII, s. 70-71; İmmamadi Tusipphan, *Kerderlik Hanafi Gulamalar*, Almatı: Qazaq Ensiklopediyası, 2015.

i Kıpçak bölgesinde yazılmış Türk-İslâm edebiyatı eserlerine de ilham kaynağı olmuştur.¹⁰⁷ Türk-İslâm edebiyatında özel yer tutmuş eserlerden biri olan Gülistan'ı Türkçeye çeviren Kıpçak şairi Seyfi Saray'ın (1321-1396), Saraycık'ta doğduğu nakledilmektedir. Seyfi Sarayî, iç siyasî kavgalardan dolayı vatanını terk edip Memlûk Devleti'ne sığınmaya mecbur kalmıştır.¹⁰⁸

Sonuç olarak Altın Orda Devleti'ni oluşturan boylardan Kıpçak gibi büyük bir Türk boyunun İslâmlaşma süreci, bu bölgede kurulan devletlerin tarihini etkilemiştir. Kıpçakların Altın Orda hükümdarlarının, özellikle de Berke Han'ın İslâm dinini kabul etmesi, halkın da İslâmlaşma sürecinin hızlanmasına katkı sağlamıştır.

F. Cuci Ulusu Terkibinde Kazakistan

1219 yılında Moğollar Hârizm harekatı sırasında Deşt-i Kıpçak'ın bazı kısımlarını işgal ettiler. Eski Deşt-i Kıpçak arazisinde kurulan ve Türk tarihçilerin kaynaklarında Cuci Ulusu, Rus kaynaklarında ise Altın Orda olarak geçen bu devletin kurucusu Cuci Han'dır.¹⁰⁹

Doğu Kazakistan bölgesindeki Yedisu Bölgesi, Cengiz'in diğer oğlu Çağatay'ın idaresi altındaydı. Bu bölge sonradan Moğolistan diye adlandırılarak Kazak Hanlığının inşasında önemli bir yer tutmuştur. Genel olarak Kazakistan arazisinin büyük kısmı Cuci hükümlerinde olduğundan, Çağatay Ulusuna dâhil olan Yedisu bölgesi hakkında mevcut bilgiler azdır. XIV. yüzyılın ikinci yarısında Çağatay halkı Müslüman olmuş ve İslâm'ı devletin resmi dinî olarak benimsemişlerdir.¹¹⁰

Cuci (ö.1227) 1222'de Sauran, Sıgnak, Aşnas, Cend, Yangikent ve Urgenç'i işgal ederek Kıpçak bozkırının güneyini ele geçirmiştir. Deşt-i Kıpçak'ın kuzey kısmı ise Hârizmşah Muhammed'i yakalamak için Hazar Denizi'ne gönderilen Cengiz Han'ın komutanı Sübedeyi komutasındaki askeri birlik tarafından ele geçirildi. 1224 yılında Hârizm'in işgali tamamlanarak ganimet ve arazi paylaşımı yapıldıktan sonra Cuci,

¹⁰⁷ Kıdır, Toreali, *Dasturlı İslâm Jauharları*, Astana: 2016, s.121.

¹⁰⁸ *Qazaq Adebietinin Tarihi*, Muhtar Avezov Atındaki Adebiet Jane Öner İnstitutı, Almatı: Qaz-Aqparat Baspası, 2008, s.44.

¹⁰⁹ Altın Orda hakkındaki bilgiler için Bkz.: A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu Ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, 1992; Zardıhan Kinayatulu, *Kazak memleketi jane Coşı Han*, Astana: Elorda, 2004; S.Klyastorniy, T.Sultanov, *Gosudarstva İ Narodı Evraziyskih Stepey*, Sankt-Peterburg: İzdatelstvo Peterbugskoe Vostokovedenie, 2009.

¹¹⁰ Talas Omarbekov, *Qazaq Memleketi: Kağanattar, Ulıstar Men Handıqtar Bayanı*, Almatı: Han Tanrı Baspası, 2017, s.283.

Cengiz'in oğulları arasında paylaştığı bölgelerden en büyüğü olan Yedisu'nun batısı ile Volga Nehri arasındaki Deşt-i Kıpçak bozkırındaki bölgeye sahip olmuştur. Yedisu bölgesi ise kardeşi Çağatay'ın eline geçmişti. Böylece Cuci, Kazakistan'ın iç alanındaki Deşt-i Kıpçak ve Hârizm'in kuzey kısmını kendi hâkimiyetine almıştı.¹¹¹

Deşt-i Kıpçak Bölgesindeki Altın Orda hükümdarlarının İslâmlaşma süreci bir asır kadar sürmüştür. Cengiz'in büyük oğlu Cuci Müslüman olmamış ancak oğulları arasında ilk Müslüman olan Berke (1256-1266) olmuştur. Deşt-i Kıpçak veya Altın Orda'nın İslâmlaşma sürecindeki bölge devletleri ile ilişkiler ve İran'daki İlhaniler'e karşı Mısır'daki Memlûklerle ittifak içinde olması da önemli rol oynamıştır. Berke'nin Müslüman olmasıyla komşu ve diğer İslâm devletlerinin hükümdarları onun Müslüman olmasını tebrik ederek elçiler göndermiş ve Müslümanlara şiddetle davranan Hulagu'ya karşı savaşa teşvik ettiği bilinmektedir. Bunlardan biri olan Memluk Sultanı Malik Zahir Baybars h. 660 senesinde elçilerini değerli hediyelerle dolu kervanlarla birlikte Berke'ye göndermiştir.¹¹² Deşt-i Kıpçak arazisi kuzey ve güneyinde Müslümanların var olduğu Volga (Bulgar) ve Hârizm toprakları ile çevrilmişti. Berke'nin Müslüman olmasına Moğolların Hârizm diyarını işgal etmesi ve oradan esir düşenlerin saray içindeki hayata faal olarak iştirak etmesinin sebep olduğu da ileri sürülür. Tarihçi Cüzcani'ye göre Cuci'nin, oğlunun Müslüman olarak yetişmesi için esirlerin içinden bir sütanne tayin edilmesi emrini verdiğiinden bahsedilir.¹¹³

Altın Orda hükümdarları ve Deşt-i Kıpçak ahalisinin uzun bir süreye yayılan İslâmlaşma sürecinde sufilerin önemli katkıları olduğu bilinmektedir. Kübrevî tarikatı mürşitlerinden olan Şeyh Seyfeddin Baharzi'nin etkisiyle Berke Han'ın Moğolistan'daki kurultaydan dönüş yolunda Hocent'te İslâm'ı kabul ettiği tespit edilmektedir. Berke Han İslâm dinini kabul etse de İslâm'ın devletin resmi dinî olarak kabul edilmesi bir asra yakın bir zaman sonra, Özbek Han (1313-1341) devrinde gerçekleşmiştir. Özbek Han, Otrar Havzası ile Hârizm bölgesi arasında tampon bölge olarak İslâm dininin etkisine girmemiş Sıgnak şehrine gelen Yesevî tarikatı sufilerinden

¹¹¹ Kinayatılı, a.g.e., s. 122-126.

¹¹² W.De Tiesenhausen, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakki İzmirli, İstanbul: MaarifMatbaası, 1941, s.111.

¹¹³ *İstoriya Kazahstana V Persidskih İstoçnikov*, İVS, C.IV, Almatı: Dayk-Press, 2006, s.40.

Sadr Ata Şeyh'in etkisiyle İslâmiyet'e girmiştir. Özbek Han ile birlikte 70.000 kişinin Müslüman olduğu da nakledilmektedir.¹¹⁴

Berke Han döneminde İslâmlaşma süreci yavaş olarak gelişmiş olsa da, Özbek Han döneminde İslâm dinî Kazakistan'ın Kuzey-Doğusundaki İrtiş Nehri'nden Macaristan'daki Tuna Nehri'ne kadar hızlıca yayılmıştır. Özbek Han devrinde her türlü müesseselerin kurulması, Asya ile Güneydoğu Avrupa ve onun vasıtasıyla Batı Avrupa arasında yapılan ticareti Altın Orda devrindeki gibi genişletememiştir.¹¹⁵ Özbek Han devrinde Altın Orda'nın resmî dini olarak İslâm ilan edilmiştir. Hatta günümüzdeki Kazak atasözlerinin içinde "İslâm dini Özbek'ten (Han) kalmış" sözünün bulunması da bunun bir delilidir.

Altın Orda Hanları Özbek Han'dan itibaren, Türkçe adlarıyla beraber Arapça ek adlarını da kullanmaya başlamışlardır. Özbek Sultan, Muhammed Özbek; Canibek (1342-1357), Sultan Celaledin Mahmut; Berdibek (1357-1359), Sultan Muhammed; Toktamış (1379-1395) ise Sultan Nasıreddin adları ile de bilinmeye başlanmıştır.¹¹⁶

Altın Orda başkenti Saray-Batu'nun yakınında olan Sarayşık şehri Cuci oğulları iktidarı zamanında büyümüş ve gelişmiştir. Batı Kazakistan bölgesindeki Yayık (Ural) Nehri'nin kıyısındaki bu şehri, Müslüman gezginlerden İbn Batuta Saray şehrinde Hârizm'e giderken ziyaret etmiş ve Saraycuk diye kaleme almıştır.¹¹⁷ Arkeolog ve tarihçi Karl Baipakov Sarayşık'ta birçok İslâm âliminin mezarlarının bulunduğunu söylemektedir.¹¹⁸ Altın Orda döneminden sağlam olarak günümüze kadar gelen mimari eserlerden biri de Batı Kazakistan bölgesi Aktöbe ili Hobda ilçesinde bulunan Abat Baytak Türbesi'dir. Kubbesi Hârizm bölgesi mimari üslubuna has olarak inşa edilmiş

¹¹⁴ Necdet Tosun, "Orta Asya'da Tasavvuf", "Orta Asya'da İslâm. Temsilden Fobiye", İnceleme Araştırma Dizisi, C.1, Ankara-Türkistan:2012, s.496.

¹¹⁵ Yakubovskiy, a.g.e., s.36.

¹¹⁶ S.Klyaştorniy, T.Sultanov, *Gosudarstva İ Narodı Evraziyskih Stepey*, Sankt-Peterburg: İzdatelstvo Peterbugskoe Vostokovedenie, 2009, s.273.

¹¹⁷ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta Tancı, *İbn Battuta Seyatnamesi*, çev. A.Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.519.

¹¹⁸ Baypakov, *Qazaqstannın Ecelgi Qalaları*, s.296.

olan bu binanın, araştırmacıların yorumuna göre XIV. yüzyıl sonları ile XV. yüzyılın başları arasında yapıldığı iddia edilmektedir.¹¹⁹

Altın Orda döneminde Sirderya bölgesi şehirlerinde birçok bilim adamı yetişmiştir. Sairam, Otrar (Farab), Zarnuk, İtkan (İkan), Sulhan, zgent, Arkuk, Barınlıgkent ve Cend gibi Sirderya'nın orta akımındaki şehirler eski bilimsel potansiyellerini kaybetmemiştir. Bu şehirlerden Orta Doęu'ya taşınan bilim insanları veya Altın Orda şehirlerinde ilmi hayatını devam ettiren âlimler de olmuştur. Avrupa kütüphaneleri ve İstanbul'daki Süleymaniye kütüphanesinde Altın Orda döneminde ait birçok âlimin eseri bulunmaktadır. Örneęin Cend şehrinden çıkan Ahmed el-Cendî'nin 1351 yılında kâtiplik ettiği “řerh Misbah el-Mutarriżî” kitabı, Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. Ali b. Muhammed el-Cendî tarafından Burhâneddîn Mergînânî'nin “Ferâidü'l-Usmânî” eserine yazılmış “Ferâidü'l-Alavî” şerhi, Ebu Hamid Nu'man ez-Zerndcî “Kitabu şerhi'l-Makâmât li'l-İmam el-Harirî” adlı eseri ve 1332 yılında zgent şehrinde Bedreddin Sulhanî, Nasireddin Semerkandî'nin “el-Fıkhu-n-Nâfi” kitabına düzeltmeler yaptığı eser, diğer kütüphanelerde bulunmaktadır.¹²⁰

Edebi eserlerin içinde müellifin adı İslâm olarak geçtiği halde hakkında fazla malumat bulunmayan fakat onun kaleminden çıktığı bilinen “Muğîn'l-Mürîd” adlı eseri 1313 (h.713) yılında yazılmış ve bitirilmiştir. şiir şeklinde yazılan bu eser, ilim dünyasına Z. Togan, F. Köprülü, C. Ekman ve diğer araştırmacılar tarafından kazandırılmıştır.¹²¹ Bu devir içinde, yani 1369-1370 yılında Hsem Katib tarafından yazılan “Cmcme” destanı da nazar-ı itibara alınabilir. Dinî-mitolojik efsane türündeki bu eser, kendinden sonra kaleme alınan birçok destan veya efsaneye ilham vermiştir. Nitekim Kazak ve Başkurt halkları arasında meşhur olan “Kesikbaş” eseri bu eserden ilham alınarak yazılmıştır.¹²²

¹¹⁹ E.Zilivinskaya, “Mavzolei Vostoçnih Rayonov Zolotoy Ordı”, *Materialı Mejdunarodnoy Naunoy Konferensii “Srednevekovaya Gorodskaya Kultura İ Koevaya Sivilizasiya Basseyna Reki Ural”*, Uralsk: Poligrafservis, 2012, s.106.

¹²⁰ Aşirbek Muminov, *Hanafitskiy Mazhab V İstorii Sentralnoy Azii*, Almatı: Kazak Ensiklopediyası, 2015, s.232.

¹²¹ Kıdır, a.g.e., s.155.

¹²² Kıdır, a.g.e., s.205.

İKİNCİ BÖLÜM

KAZAK HANLIĞI

I. KAZAK HANLIĞININ KURULUŞU

Kazak Hanlığının kuruluş tarihi hakkındaki ilk bilgiler, tarihçi Muhammed Haydar Dulati'nin "Tarih-i Reşidi" adlı eserinde yer almaktadır. Eserde Kazak Hanlığının kuruluşu 1465-1466 (h. 870) yılları olarak geçmektedir. XV. yüzyılın başında Ebu'l-Hayr göçebe Özbek hanlığını kurmuştur. Ebu'l-Hayr, 1446 yılında Sirderya nehri üzerindeki önemli şehirleri ele geçirmiş ve geçmişteki Cuci Ulusunda bulunan bu şehirleri kendi topraklarına yani Deşt-i-Kıpçak'a katmak için harekete geçmiştir. Bundan dolayı tehlikeyi fark eden Ak Orda hanlarının doğrudan ve meşru mirasçıları Kerey ile Canibek Sultanlar, Türk boylarıyla birlikte Moğolistan sınırına göç etmişlerdir.¹²³ Söz konusu dönemlerde Moğolistan tahtına yeni geçen Esenbuğa Han, Kerey ve Canibek sultanlara Çu vadisi ile Korday arasındaki Yedisu bölgesinde bulunan Kozıbastau yaylasından yer ayırmıştır. Tarihçiler bu göçün 1456'dan 1459'a kadar sürdüğünü söylemekte ve Kerey ile Canibek'in Kazakların ilk hanları olduğu hususunda müttefiktirler.¹²⁴

Kazak Hanlığı Devleti, XIV ve XV. yüzyılda Ak Orda ve Ebu'l-Hayr'ın hanlığı, Moğolistan ve Nogay Ordularındaki sosyo-ekonomik ve politik süreçlerin neticesinde Doğu Deşt-i Kıpçak, Yedisu ve Sirderya (Seyhun) Nehri'nin kuzey kısmında 1465-1466 yıllarında kurulmuştur. Kazak Hanlığında devlet, eski Türk geleneklerine bağlı olarak kuruluşun ilk yıllarında çift yönetim sistemiyle idare edilmiştir. Canibek, Barak Han'ın doğrudan ahfadı ve Kerey'in de yaşça büyük olması sebebiyle her ikisine de devleti yönetme hakkını vermiştir.¹²⁵

XVI. yüzyılın başında Kazak Hanlığı eski Ak Orda'nın ve Moğolistan topraklarının bir kısmına sahip olmuştur. Canibek ile Kerey Hanların yerine geçen oğulları Murındık ve Kasım Hanlar, Ebu'l-Hayr'ın oğlu Muhammed Şeybanî'yle birlikte Deşt-i Kıpçak ile Sirderya bölgesindeki şehirleri almak için mücadele

¹²³ Muhammed Haydar Dulati, *Tarih-i Raşidi*, çev. İslâm Cemoney, Almatı: Qazakparat Baspası, 2015, s.256.

¹²⁴ Şahkarim Qudayberdiev, *Türk, Qırğız-Qazaq Ham Hanlar Şeciresi*, 2.Baskı, Astana: Altın Kitap, 2007, s. 43; Atıgaev, a.g.e., s. 150, 165.

¹²⁵ *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan Tarihi*, a.g.e., KİA, s.208.

etmişlerdir. Taht Kasım Han'a (1512-1524) geçtikten sonra Kazak Hanlığı en güçlü dönemini yaşamıştır. Bu dönemde Türkistan, Arkuk, Özgend, Sıgnak, Sauran, Süzek, Otrar, Ak-Kurgan ve Sirderya havzasındaki diğer şehirler Kazak Hanlığı taht-ı idaresine geçmiştir. Hatta Kasım Han döneminde Ahmet Sultan'ın Türkistan'ın dinî merkezleri olan Buhara ve Semerkant'ı ele geçirmek için onun çevresindeki kasabaları yağmaladığı söylenmektedir.¹²⁶ 1513 yılında Sayram yani eski adıyla İsficab eyaleti Kasım Han'ın eline geçmiş ve Taşkent'in kuşatılması başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Ancak Kasım Han'ın vefatından sonra Tevekkel Han döneminde 1598 yılında Taşkent ve Otrar havzasının tamamı Kazak Hanlığının idaresi altına geçmiştir. Sonuç olarak Kazak Hanlığı, kuruluşundan sonra bir asır içinde bölgedeki tüm siyasî ve kültürel açıdan önemli olan eski dinî merkezlerin bir parçasını kendi hâkimiyetine dâhil etmiştir.¹²⁷

Ebu'l-Hayr döneminde doğudan Kalmıklar'ın Göçebe Özbek Hanlığına yönelik saldırıları yaklaşık iki buçuk asra kadar uzamıştır. Yeni kurulan Kazak Hanlığı Devleti, ilk yıllarda Sirderya nehri şehirlerini kendi hâkimiyeti altına alma çabasında bulunmuş olsa da doğu ve kuzeyden gelen tehditlerle devamlı mücadele etmek durumunda kalmıştır. Maverannehir Hanlıkları başta olmak üzere Kaşgarlar, İran vd. Müslüman devletlerle siyasî, iktisadî ve kültürel ilişkileri Kazak hanlığının İslâm dünyasının bir parçası olduğuna delalet etmektedir. Fakat Kazan, Astrahan ve Sibir Hanlıklarının yıkılmasından sonra Kazak-Rus ilişkileri daha da artmıştır. Rusya, Kazak Hanlığını sıcak denizlere inmede önemli tampon bir bölge olarak görmüş ve her zaman onu ele geçirmenin yollarını aramıştır.¹²⁸

Kazak hanlarının arasında Karahanlılar, Ak Orda hükümdarlarından miras olarak gelen Türkçe ismin yanında İslâmî bir ismin kullanılması geleneğini Kazak hanlarından Karahanlılar muhafaza etmiştir. Özellikle Kazak yöneticilerinin Türkçe isimlerinin yanında Arapça ismin de ek olarak kullanılması yönetici kesimin İslâm'a olan bağlılığını göstermektedir. Kazak Hanlığı'nın kurucusu Canibek'in adı Ebu Said, yeğenleri Mir Said ve Mir Kasım'dır. Kereyhan'ın iki oğlunun ismi ise Hoca Muhammed ve Sultan Ali'dir. Kazak hanları arasında en çok bilinen Kasım'ın ismi

¹²⁶ S.G.Klyashtorny; T.İ.Sultanov, *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003, s.271.

¹²⁷ Kemal Akişev, *Drevnie İ Srednevekovie Gosudarstva Na Territorii Kazahstana*, Almatı: Margulan Enstitüsü, 2013, s. 151-153.

¹²⁸ Bkz.: Nurlan Atıgaev, *Qazaq Handığı Tarih Tolqınında*, Almatı: Eltanım Baspası, 2015, s. 308-312

Arapça Haşim, Tauekel Hanın adı Tevekkül Muhammed ve ünlü Ablai Han'ın adı Ebu'l-Mansur'dur. Bahsi geçen İslâmî çift isimler divanda ve komşu İslâm devletlerine gönderilen mektuplarda kullanılmıştır.¹²⁹

Öte yandan, Ak Orda ve Ebu'l-Hayr Hanlığı'nın halefi olan Kazak Hanlığı'nın Devlet İdare Yapısı tamamen İslâm devletinin yapısına tekabül etmektedir. Ak Orda ve Ebu'l Hayr'dan sonra kurulan Kazak Hanlığının Devlet Yönetim Sisteminin İslâmî bir Yönetim özelliğe sahiptir. Buna devlet başkanlarının Müslüman olması ve yargı sisteminde Kur'an'a dayalı şer'i hükümlerin uygulanması açık bir örnektir. İslâm devletlerinde olduğu gibi hükümdarın kendi ülkesinde yönetici adına hutbe okutması ve egemenliğinin sembolü olan sikkenin bastırılması Kazak Hanlığında da yer almıştır. Sözgelimi, tarih uzmanları Tursun Han (1562-1627) adına hutbe okunduğunu eserlerinde kaydetmiştir. Bunun yanı sıra Türkistan şehirlerinde yapılan kazı işlemlerinde arkeologlar tarafından Tauke Han dönemine ait, Arap harfleriyle bastırılan sikkeler bulunmuştur.¹³⁰

II. DEVLET TEŞKİLATI VE YÖNETİM

A. Devlet Teşkilatı

Kazak Hanlığının hükümdarları eski Türkçedeki "Kağan", daha sonra onun kısaltılmış hali "Han" kavramlarıyla adlandırılmıştır. Hükümdarlar, Cengiz neslinden gelmeleri nedeniyle kendilerine "Han" unvanını, soylarını da "töre" ismini kullanmışlardır. Toplum içinde onlara "ak suyek" (beyaz kemikli) aristokrat adı verilmiştir. Han ise, Cengiz neslinden gelip, akrabalık bağı nesle en yakın olan ve yaşı büyük olanlardan veraset yoluyla seçilmiştir. Türkistan'ın diğer devletlerinde olduğu gibi Cengiz neslinden olmayan kabilelerin tahta geçmesi gibi bir olay Kazak Hanlığına mensup kabilelerde hiç rastlanmamıştır. Taht için mücadele sadece "töre" neslinden gelen sultanların arasında yaşanmıştır.¹³¹

Hükümdar seçim törenine aşiretlerin tümü katılmıştır. Seçim sonucunda kazanan beyaz keçeye ayağını basarak kendini Han olarak duyurmuştur. Taht babadan oğula varislik yoluyla geçmez, asıl şartlardan biri büyük kardeşten küçük kardeşe geçmesidir.

¹²⁹ Nazira Nurtazina, *İslâm v Kazahskom Hanstve (XV-XVIIIyy.)*, Almatı: Kazak Üniversitesi, 2009, s.44.

¹³⁰ *İstoriya Kazahskoy Gosudarstvennosti*, İnstitut İstorii İ Etnologii İmeni Ç.Ç.Valihanova(İİEV), Almatı: Adamar, 2007, s.412.

¹³¹ Minjan Nigmat, *Qazaqtın Qisqasha Tarihi*, Almatı: Jalın Baspası, s. 315-316.

Keçeye konan Hanı kaldırmaya iştirak eden kabile ve boy reisleri, eski hükümdarın malını mülkünü yağmalayarak aralarında bölüşmekteydiler. Bu destür, “*hân-ı yağma*” deyimiyile Orta Asya saltanatlarındaki taht geleneklerinden biri olarak varlığını sürdürmüştür.¹³²

Hanın yönetim organının yanında istişare kurumu olarak “Kenes” veya “Kurultay” adı verilen kurumlar yer almıştır. Bu istişare kurumunda devleti yöneten Han ile beraber eyalet Sultanları, Biyler (kadı) ve çeşitli boy veya kabilelerin reisleri devletin iç ve dış siyasetinin belirlenmesi, savaş ve barış antlaşmaları, göçebe kabilelere yer taksimi, boylar ve aşiretler arasındaki anlaşmazlıkların halledilmesi gibi meselelerin çözümünde söz sahibi olmuşlardır. Bu konular, tüm gruplar ve kabile ittifakları arasında "akrabalık" duyguları ve halklar arasındaki birliği koruma bağlamında ele alınmıştır.¹³³

Han soyundan gelen “töre” neslinin mevalileri olarak bilinen “tölengit”ler hükümdarı korumakla vazifelidir. Savaş sırasında farklı millet ve boylardan esir düşenler bu grubu teşkil etmiştir. Barış zamanında “töre” soyundan gelen han veya sultanların hizmetinde olan *tölengitler*, savaş zamanında onların koruyucu askerlerine dönüşürlerdi. Bunların arasında başta Müslüman olmayan Kalmık, Rus ve Çinliler olmak üzere komşu ülkelerden gelen Başkurt, Türkmen, Kırgız, Tatar, Uygur, Karakalpak boylarının vekilleri yer almaktaydı. Bunların çoğunluğu Kazak boylarının arasında yaşayarak asimilasyona uğramışlardır.¹³⁴

Tarihi verilerde Kazak hanlığına ait Sürekli Asker bulunmadığı bahsedilmektedir. Devlet orduya ihtiyaç duyduğu zaman, askerler aşiret ve boyların arasından oluşturulmuştur. Akrabalık bağına dayalı toplumsal bir hayatta kendini koruma ihtiyacı hissedildiği zaman, toplumun içinden hızlı bir şekilde askeri birlik oluşturabilme imkânı olması bunun en önemli sebeplerindendir. Bunun yanı sıra göçebe olarak yaşayan erkeğin yanında her daim yay, kılıç ve iyi bir at olmazsa olmaz şartlardan sayılmıştır. Hatta istişare (keneş) toplantılarında yaşı büyük olsa da silahsız erkeğe yer verilmez ve onlara oy hakkı tanınmazdı. Savaş zamanında her Cüz, on binlerce asker oluşturma sorumluluğuna sahip oluyor ve Cüzlerden toplanan orduyu

¹³² Halil İnalçık, *Doğu Batı. Makaleler*, C.I, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2005, s.69.

¹³³ Salık, Zimanov, *Kazahskiy Sud Biev-Obşekulturoloğičeskaya Çennost*, Almatı: Arıs Yayınevi, 2009, s.336.

¹³⁴ Artıkbaev, Jarkeşov, a.g.e., s. 193-194.

Han yönetiyordu. Her boyun, Cüz ve Han ordularının kendi grubunun sembolünü gösteren bayrakları veya damgaları olmuştur.¹³⁵

Han Orda'sı (divan), saray yanında organize edilip devletin iç ve dış politikalarını halletmekle görevlendirilmiştir. Ancak Rus ve bazı tarihçiler arasında Orda kavramı, Hanlık olarak kabul edilmiştir. Bu ise kelimenin asıl anlamını yitirmesine neden olmuştur. Han Orda'sı Hayat şartlarına göre farklılık arzemiştir. Yerleşik hayatta binaların arasında, göçebe hayatta ise otağda kurulmuştur.¹³⁶ Kazaklar, göçebe hayat tarzına uygun olarak yaz mevsiminde "otağ"da, kışın ise Sirderya etrafındaki Sıgnak ve Yesi şehirlerinde yaşamışlardır. Ancak bu şehirlerin Kazak Hanlığı'nın ilk başkentleri olması tarihçilerin dikkatini çekmiştir. Saray var olduğu müddetçe divan teşkilatının da var olması gerekmektedir. Komşu devletlerin divanına benzeyen Kazak Saray teşkilatını yöneten Atalık levazımının da bulunduğu ileri sürülmektedir. Ama Atalığın görevi divanı yönetmekten daha geniş bir alanı kapsamaktadır. Han'ın, çocukluktan büyüyene kadar terbiyesinden sorumlu ve iktidara geçtiğinde ona baş danışmanlık yapan bu divan, aşiretler arasında yaşanan sorunları çözebilecek bir köprü vazifesi de görmüştür.¹³⁷

B. Eyalet Yönetimi

Kazak Hanlığının eyalet yönetimi eski Ak Orda ve Altın Orda devletlerinin yönetim sistemine dayanmıştır. İlk kuruluş yıllarında Kazak Hanlığı, devlet yönetimini eski Türk Devlet geleneklerinde var olan çift yönetim sistemini benimsemiştir. Kazakların ilk Hanları Canibek (ö.1480) ve Kereyin (1465-1473) oğulları yaş sırasına göre tahta çıkmışlardır. Kerey Han'dan sonra yerine oğlu Burundık (1480-1511) ve Burundık'tan sonra da Canibek'in oğlu Kasım (1511-1521) geçmiştir. Burundık iktidarı döneminde devlet merkezi Batı Kazakistan'ın Sarayşık şehriydi. Kasım Sultan, Burundık Han'a nispeten halk içinde daha nüfuzlu olmasına rağmen taht mücadelesine girmemiş ve Doğuda yaşamayı tercih etmiştir. Tahta geçince devlet merkezini Sarayşık'tan Uludağ'a taşımış ve böylece Hunlar da Göktürkler, Karahanlılar ve Altın

¹³⁵ *Qazaqstan Tarihi*, a.g.e., *KİA*, C.II, s.470.

¹³⁶ Artıkbaev, Jarkeşov, a.g.e, s.157.

¹³⁷ N. Dukenbaev, "Ablay Hannın Piri Turalı", Materials of the International scientific-practical conference "Khan Abylai and political Independence of Kazakhstan", dedicated to the 300th anniversary of Abylai Khan, Kökşetau: 2013, s.391.

Orda devletlerinde olduğu gibi devlet yönetiminde çift hükümdarlık sisteminde bulunan küçük kardeşin büyüğe yol vermesi geleneği esas alınmıştır.¹³⁸

Sonradan devlet içindeki eyalet yönetiminde akrabalık bağlarına dayanarak bölgelere kabile veya aşiretlerin yerleşmesinde ve “Cüz” sisteminin gelişmesinde saltanat geleneklerine uyulduğu belirtilmiştir. Hukukçu Zimanov “Ulu Cüz”, “Orta Cüz” ve “Küçük Cüz” taksiminin Cengiz Han’ın askeri ve idarî sisteminde arazilerin “sağ kanat”, “sol kanat” ve “merkezi kanat” tahsisi dağılımından geldiğini ileri sürmüştür. Kullanılan bu eyalet yönteminin yeni olmadığını belirten Zimanov, yönetim sistemindeki "Orda", "Kanat", "Cüz", "Sirt" kavramlarının eski devletlerden geldiğini ve Kazak Hanlığının da kuruluş sürecinde “Büyük Orda” ve “Orta Orda” olarak idare edildiğini ileri sürmektedir.¹³⁹ Bazı araştırmacılar eyalet adlarının “cüz” olarak adlandırılması, Arapçadaki “cüz” yani bölüm kelimesiyle ilişkili olduğunu söylemektedir. Bu da İslâm’ın Kazak kültürüne etkisini göstermektedir.¹⁴⁰

Kazak Hanlığının “Üç Cüz” e bölünmesi konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bazı araştırmacılar Kazak Cüzlerinin bölünmesinin XVI. yüzyılın ikinci yarısında ve XVII. yüzyılın başında Esim Han (1598-1628) ile Haknazar (1538-1580) dönemine ait olduğunu ileri sürerken, özellikle Rus tarihçileri bunu Tauke Han’ın (1680-1715) 1718 yılındaki vefatından sonra iç kavgaların bir sonucu olarak ortaya çıktığını iddia etmektedir. 1731 yılında Rus elçisi Tevkelev ve 1734 yılında Orenburg seferini yöneten Kirilov, o tarihlerde Cüzlerin mevcut olduğunu tespit etmişlerdir.¹⁴¹ Devlet yapısı araştırmacıları ise Kazak Hanlığının bölgelere, yani Cüzlere bölünmesinin Hanlığın kuruluş devirlerinde başladığını söylemektedirler. Kazak Hanlığı gibi yüzölçümü büyük olan bir devletin idare edilmesini kolaylaştırmak için eski Türk devlet geleneğinin kullanıldığını iddia edenler de olmuştur.¹⁴²

Kazak Hanlığında yerleşim sistemi, yer ve su havzalarına belirli bir kavmin sahiplik etme hukukuna dayalı olarak planlanmıştır. Yere ve su havzalarına sahip olmak isteyen kabile veya boyların kişi sayısına bakılmaksızın ilk sıra, sahip olunan hayvan

¹³⁸ Artıqbaev, Jarkeşev, a.g.e., s. 101-102.

¹³⁹ Zimanov, a.g.e., ss. 333-334.

¹⁴⁰ *Qazaqstan tarihi*, a.g.e., *KİA*, C.II, s.309.

¹⁴¹ Marta B.Olkott, *Kazaktar*, çev. Zamanbek Abdışev, Astana: Şanırak-Media, 2011, s.51.

¹⁴² Cüz’ler için Bkz.: Artıqbaev, Jarkeşov, a.g.e., s.72-73; Asfendiyarov, a.g.e., s.82;

sayısına göre belirlenmiştir. Hayvan sayısı diğerlerinden çok olan boy, büyük alan genişliğine de sahip olmuştur. Yayla-kışlaların Uluslara taksim edilmesi Han, aşiret veya boyların bölgedeki sultanların nezaretinde gerçekleşmiştir.¹⁴³

Kazak toplumunun sosyal yapısı akrabalık bağına dayanmasından dolayı ahali az olan köyden başlayarak çoğunluğu teşkil eden Cüz'e kadar hepsi kendi reisliğini oluşturmaktaydı. Bu toplum içindeki ilk sosyal kurum aul (köy), 10-15 aileyi kapsayıp, kendi içinde tecrübeli, saygılı ve zeki bir adamı kendilerine aksakal (reis) olarak seçerdi. Birkaç aul'ın başını birleştiren kuruma "Ata aymak" denilirdi. Ata aymağı yöneten kişiye de "Aksakal" unvanı verilirdi. 10-15 Ata aymaktan oluşan toplumsal yapı ise Ru'ı (boy) teşkil ederdi. Birkaç Ru başı birleşerek Arıs ve bir kaç Arıs'tan da Ulus şekillenmiştir. Ulus'un yönetimi Han'a yakın akrabalarından seçilmiş olan Sultan'a aitti. Uluslardan teşkil olan en büyük kurum Cüz'ü, Orda Bi'i yönetmiştir. Böylece ve nihayet Hanlığın sosyal yapısını oluşturan Üç Cüz'ün kalıbı küçük Aul'dan başlayıp Cüz'le biten bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁴⁴ Her Cüz'ün içinde birkaç büyük kabile mevcuttur. Jalayır, Oşaktı, Dulat, Suan, Alban, Kanlı, Şanışkılı, Sarı Uysun, Şapıraştı, Sirgeli ve Istı gibi Ulu Cüz'ü teşkil eden boylar Güney Doğu Kazakistan (Yedisu) ve Güney Kazakistan bölgelerine sahip olmuştur. Orta Cüz içindeki Argın, Nayman, Kıpçak, Kerey, Uak ve Konırad aşiretlerinin payına; Merkezi, Doğu, Kuzey ve Güney Kazakistan'ın az kısmı düşmüştür. Küçük Cüz'ün kapsamına girmiş olan Alimulu, Bayulu ve Yediru'ya da Batı Kazakistan'ın tamamına sahip olmuştur. Cüzlerin ortaya çıkması konusunda coğrafi sebeplerin yanı sıra siyasi sebepler de ileri sürülmüştür.¹⁴⁵

Bazı araştırmacılar üç cüz kapsamına girmenin en önemli şartlarından Müslümanlığı dile getirmiştir. Meselâ günümüzde Kazakların geçmişte göç ettiği ve şimdi devlet sınırı dışında kalan ve Rusya'nın içinde bulunan Altay dağlarında Müslüman olmayan Kazak Türkçesiyle konuşan Kıpçak ve Nayman boyları

¹⁴³ Kinayatulu, a.g.e., s.245.

¹⁴⁴ Minjan, a.g.e, s. 314.

¹⁴⁵ *İstoriya Kazahskoy Gosudarstvennosti*, a.g.e, İİEV, s.411.

bulunmaktadır. Onlar, Kazak Cüzleri kapsamında değerlendirmemenin asıl sebebini Müslüman olmamalarına bağlamaktadır.¹⁴⁶

C. Adli İşler

Hanlığın yargı sistemi, yukarıda belirttiğimiz gibi devletin kuruluş ve gelişme sürecinde örf, adet ve geleneklerle birlikte İslâm hukuki sistemine de sıkı sıkıya bağlıydı. Müslüman olan Kazaklar arasındaki kabilelerin örf hukukuna titiz bir şekilde riayet etmeleri, eski Türk devletlerindeki Töre ve Yasa geleneklerine aşırı derecede saygı göstermelerinden kaynaklanmaktaydı. Kazak hanları, devlet kanunnamelerini çıkarttığı zaman kabileler arasında sık kullanılmış eskiden gelen örf ve adetleri itibara alarak şeriatın da üstünlüğünü kabul etmişlerdir.

Kazak Hanları içinde ilk devlet kanunnamesini ortaya koyan kişi Kasım Han olmuştur. Bu kanunnamelerin metni günümüze kadar ulaşmasa da halk arasında “Kasım Han’ın düz yolu” adıyla meşhur olmuştur. Kasım Han, önceden kurulmuş olan yeni devletin idarî sistemini merkezileştirme ve sınırları güçlendirme çabasında olmuştur. Tarihçiler, Kasım Han’ın yasa veya hukuk sisteminde kullandığı kanunların, eski devletlerde de kullanılan Cengiz Han’ın yasası olduğunu iddia etmektedirler. Kasım’dan sonra Esim Han (1598-1628) döneminde “Esim Han’ın eski yolu” adlı yargı sisteminin ortaya çıktığı belirtilmektedir.¹⁴⁷ Ancak bu görüşlerin devlet hükümdarları içinde İslâm dinini kabul eden Berke Han ve İslâm müesseselerinin yerleşmesine çaba gösteren Özbek Han gibi gayretli hanların emeğini yok saymaktan doğan fikirler olduğunu ileri söyleyebiliriz.

Tauke Han (1680-1715) döneminde, adet ve gelenekleriyle İslâm hukukunun birleşiminden *Yedi Yargı* adlı hukuk sistemi kurulmuştur. Tarihçiler, Tauke Han’ın *Yedi Yargı* kanunnamesinin Kasım Han’dan sonra iktidara gelen Esim Han döneminde devletin hukuk sisteminin boyların askeri mahiyetini yükseltmeye yönlendirildiğini

¹⁴⁶ Timur Kozyrev, “İslâm in Kazakhstan: Identity, Society and the State”, Astana: Kazakhstan Spekr Dergisi S.2 (2016), s.23.

¹⁴⁷ Kazak Yasaları için Bkz.: Artıkbaev, Jarkeşov, a.g.e.; Salık Zimanov, “Adettik Kukuk İnstitutu Retindegi Biler Sotı”, Kazaktın Ata Zandarı. Kujattar, Dereker Jane Zertteuler, Almatı: Jeti Jargı, 2004; Jambıl Artıkbaev, “Jeti Jargı” Memleket Jane Kukuk Eskertkişi, Almatı: Jeti Jargı, 2012; Kazaktın Ata Zandarı, Saken Özbekulu, “Jeti Jargı” Jane Kazaktın Adettik-Kukuktuk Normaları, Almatı: Jeti Jargı, 2005.

ifade etmişlerdir. Hatta Esim Han'ın yargı sisteminin, Nakşibendî tarikatının ideolojik temelinde kurulduğunu söyleyenler de olmuştur.¹⁴⁸

XIX. yüzyılın yarısında, Rus idarî yargı sistemi kurulana kadar Kazakların arasında yargı görevini yapan “Biy” kurumu bulunmaktaydı. Göçebe uluslar veya boylar arasında yer alan söz konusu yargı müessesesi büyük önem taşımaktaydı. “Biy” sözcüğü, eski Türk kelimesi olan “bey” veya “bek” ten gelmekte olup güçlü, bilgili ve varlıklı insanlara eklenen bir ön addır. Biyler, Rus idarî sisteminin kurulmasından önce atama veya seçimle belirlenmemektedirler. Toplum içinde tartışmaları çözebilen, konuşma sanatında yetkili adamlar, ulus içinde boyun yaşlıları tarafından sunulan teklifle bu göreve gelmekteydiler.¹⁴⁹ Kazak atasözlerinin içinde “Dürüst Biy’de akraba yok, akrabası var Biy’in imanı yok”¹⁵⁰ gibi dinî kavramların yer alması da akrabalık bağlarına dayanan göçebe toplumda, aşırı asabiyete yer verilmediğine işaret etmekte ve hüküm çıkartmada Biylerin yetkisinin olduğunu göstermekteydi.

Yedi Yargı'nın asıl amacı işlenmiş olan suçların cezalandırılmasıdır. Yargının içeriğinde adam öldürme, hırsızlık, eşkıyalık, iktidara karşı isyan çıkartma, zina yapma, Allah'a dil uzatma veya mürtetlik suçunun cezalandırılması gibi bölümler yer almaktadır. Adam öldüren, zina yapan, Allah'a dil uzatan, dinden dönen ve bazı hırsızlık çeşitleri gibi suçlar ölüm cezasıyla cezalandırılmıştır. Yukarıdaki suçların cezaları çoğu zaman iki tarafın karşılıklı anlaşmasıyla ceza yerine diyetle değiştirilmiştir. Allah'a dil uzatan ve dinden dönenlerin mülkü de soydaşları arasında paylaştırılmıştır.¹⁵¹

Göçebeler arasında söz sanatına yüksek değer verilmesi halk içindeki ihtilafli konuların hükmünün Biy'ler tarafından verilmesi ve bu hükmü verirken İslâm hukukuna dayandırılması çok önemlidir. Saray yanında bulunan ve devlet işleri çözümünde önemli yer tutan *Kenes'e* Biy'ler sadece danışmanlık yapmayıp diğer taraftan bu konseyin kanun yapma faaliyetlerine de aktif bir şekilde katılmışlardır.

¹⁴⁸ Jambıl Artıkbaev, “*Jeti Jargı*” *Memleket Jane Kukuk Eskertkişi*, Almatı: Jeti Jargı, 2012, s. 60,66.

¹⁴⁹ Salık Zimanov, “*Adettik Kukuk İnstitutu Retindegi Biler Soti*”, *Kazaktın Ata Zandarı. Kujattar, Dereker Jane Zertteuler*, Almatı: Jeti Jargı, 2004, s. 140-148.

¹⁵⁰ Ö. Turmanjanulu, *Qazaqtın Maqaldarı Men Matelderi*, Almatı: Qazaqstan Kırkem Adebiet Baspası, 1935, s.126

¹⁵¹ Saken Özbekulu, “*Kazaktın Ata Zandarı*”, “*Jeti Jargı*” *Jane Kazaktın Adettik-Kukuktuk Normaları*, Almatı: Jeti Jargı, 2005, s.350.

Biy'lerin biyografilerine baktığımızda “Yedi Yargı” kanunnamesini hazırlayan heyetin içinde önemli isimler olan “Üç Cüz”ün Biy’leri; Töle Biy (1663-1756), Ayteke Biy (1644-1700) ve Kazıbek Biy’in (1665-1755) daha genç yaşlarda Türkistan’ın dinî merkezleri olan Semerkant, Buhara, Türkistan gibi şehirlerdeki medrese veya o şehirlerden gelen din adamlarından tahsil almış oldukları görülmektedir. Medrese veya medrese dışı tekke terbiyesi gören Biy’lerin kanun çıkartma organlarının meşveretinde bulunanlarının yanı sıra devletin iç ve dış siyasetinin belirlenmesinde hükümdara danışmanlık yaparak elçilik hizmetinde olanlarının da mevcut olduğu bilinmektedir. Yukarıda bahsi geçen üç Biy’in Tauke Han tarafından çıkartılmış olan *Yedi Yargı* yasasını hazırlama heyetinin üyesi oldukları belirtilmektedir.¹⁵²

D. Diyanet

Kazakların arasında müstakil bir boy olarak bilinen, hatta Han nesli törelerinden sonra aristokrat çevrede önemli bir konuma sahip olan ve Peygamber şeceresinden gelen “Kojalar” (seydi) sınıfı mevcuttur. Onların dokunulmazlığı ve diğer Kazak boyları arasındaki sosyal statüsü, adet ve gelenekleri tarafından korunmuştur. Kazak kavmi de tıpkı diğer Türk milletleri gibi Kojalar boyuna saygı ve değer konusunda azami özen göstermiştir. Töre boyları, hanlık yönetiminden sorumlu oldukları gibi Koja boyları da Kazak boyları arasındaki diyanetten sorumlu idi. Yerli halklar arasında yerleşip kültür ve dil açısından asimilasyona uğramış olsalar da Kojalar kendi aralarında evlenme geleneğini muhafaza etmişlerdir.¹⁵³ Her kabile, aşiret, boy veya evladın kendi Kojaları olmuş, eğer bir Koja yoksa çocukların sünnetini yapma ve onlara ilk dinî eğitimin verilmesi gibi görevlerin yerine getirilebilmesi için diğer boylardan Kojalar çağırılmıştır. Kazak sözlü edebiyatını oluşturan şiir veya destanlardan elde ettiğimiz bilgilere göre kavmin reisi kendi halkı için molla çağırıldığını, onlara medrese hizmetini gören özel çadır yaptırdığını, toplumun din eğitimi alanındaki boşluğu bu şekilde doldurulduğunu öğrenmekteyiz.¹⁵⁴

Tarihçi Nurtazina, Sovyet ve Rus tarihyazımında karşılaştığı göçebelerin yerleşik milletlerinde dinî eğitimin düşük seviyede olduğu şeklindeki nazariyelere

¹⁵² Biylerin biyografileri için Bkz.: Abilkasım Dilbaev, “*Töle Alibekulu*”, Qazınalı Öntüstik, C.XII., s.21; “*Ayteke Baybekulu*”, Qazaq Adebieti. Ensiklopediyalıq Jianq, Almatı: Aruna, 2010, s. 83, 306.

¹⁵³ Aşirbek Muminov, *Rodoslovnnoe Drevo Muhtara Auezova*, Almatı: Jibek Colı, 2011, s. 28-29.

¹⁵⁴ Nurtazina, a.g.e, s.12-17.

katılmadığını ifade etmektedir. Zira Kazak boyları arasında dinî eğitim vermek için köyleri gezen molla Kojaların olduğunu ve her Kazak boyunun Kojası olmasa da, kabile pirinin (kojasının) olduğunu, seyit neslinden gelen bir mollanın olduğunu öğrenmekteyiz. Hatta boy veya kabile reislerinin Türkistan'ın dinî merkezleri olan Buhara, Semerkant, Ürgenç veya başka şehirlerden özel olarak hocalar davet edildiği de söylenmektedir.¹⁵⁵ “Gezme molla” olarak adlandırılan bu din hizmetkârları Kazak köylerini gezerek halkın dinî eğitiminde aktif rol oynamışlardır. Kazak halkının aydını ve mütefekkeri olan Abay Kunanbayulı'nın hayatını anlatan “Abay yolu” romanının yazarı Muhtar Avezov'un dedesi Abdi Koja (Hubbi Koja), Türkistan şehrine yakın mesafedeki, dinî eğitim ve medreselerin merkezi olan Şayan kasabasından Doğu Kazakistan bölgesindeki Cengiz dağlarına göç etmiştir. Avezov'un dedesinin göç ettiği ve yaşadığı dönem, 1723-1757 yıllarında Kazaklar ile Müslüman olmayan Çongarlar arasında yaşanan savaş sonrasındaki ayaklanmaya ve Çongar baskınının ideolojik, yani İslâm dininin değerlerini ve şahıslarını yok etmesine karşı çıkmak ve Türkistan'ın dinî merkez vasfını koruyabilmesini sağlamak için Kazak Seydilerini Hanlığın başka bölgelerine gönderme siyaseti yürüttüğü dönemlere denk gelmektedir.¹⁵⁶

Araştırmacılar, Kazak Seydileri arasında boy şecere veya nesepnameleden yola çıkarak tarihi şahıslardan gelen üç temel kökenin mevcut olduğunu söylerler. Bunlar; Ali b. Ebi Tâlib, Ebu Bekir Sıddık ve Ömer b. Hattab'ın Türkistan fetihlerine katılan soydaşlarından dağılmış olan nesli içindeki gruplardır. Bir diğer önemli ayrıntı ise Abbas'ın torunlarının arasında Halid b. Velid, Sa'd b. Ebi Vakkas nesillerinin Kazak Seydi boyları terkiğine girmemesidir. Bunun nedeni de Türkistan'da meşhur olan Ebu Müslim'in Abbasiler tarafından öldürülmüş olması diye tahmin edilmektedir.¹⁵⁷

Dinî hayata gelince tasavvuf, Kazak Hanlığında önemli rol oynamıştır. Her hanın yanında ruhani ve dinî eğitim veren seydi veya pir olduğu şiir ve destanlarda nakledilmektedir. Göçebelerin tarihini asırdan asra ulaştıran bu destan ve şiirlerde pirlerin adlarına “sofi” ön eki eklendiği görülmektedir. Bundan dolayı tasavvufun halk ve idarî makamlar arasında önemli bir rol oynadığı belirtilmektedir.

¹⁵⁵ Nurtazina, a.g.e, s.35.

¹⁵⁶ Muminov, a.g.e., s.23.

¹⁵⁷ Muminov, a.g.e., s. 30-32.

Bölge hayatında nüfuzlu yere sahip Nakşibendî tarikatının bir kolu olan Cübeyri şeyhlerinden olan İslâm Hoca, 1512 yılında Babür ve Safevi Devleti içinde yaşanan kavgalar ve siyasî baskından kaçarak Kazak Hanı Kasım'a sığınmıştır. Kasım Han'ın hanedanında uzun vakit yaşayan İslâm Hoca Maverâünnehir'den Kızılbaşların çekinmesiyle ve Babür'ün Muhammed Şeybanî'ye yenilmesi sonucunda Buhara'ya geri dönmüştür.¹⁵⁸

Şiir ve destanlarda Tauke Han döneminde Musirali sofi adlı bir şahsın Kazak boylarının ittifakı olan "Üç Cüz"ün piri olduğuna ve onun efradı Kasım Hoca'nın da Ebu'l-Hayır Han'ın ve bazı Kazak kabilelerinin piri olduğuna dair rivayetler günümüze kadar ulaşmıştır. Kalmık-Rus baskını döneminde Jalanayak Azder evliya ve Beğim Şeyh pirin Kazakların birliğini koruyup şeref kazanan Abılay Han'ın pirleri olduğu söylenir. Araştırmacıların bazıları Beğim Şeyh ile Jalanayak Azder evliyanın aynı kişi olduğuna da işaret etmiştir.¹⁵⁹

Dinî eğitimine gelince, göçebe halkın bir bölgeye yerleşmesi hayat şartlarından dolayı imkânsız olmuştur. Göçebe hayatında eskiden gelen gelenekler içinde sözlü edebiyatı oluşturan kıssa ve hikmetlerin daha çocukken ezberlenmesi Kazaklar arasında yaygın hale gelmiştir. Mutasavvıf Ahmet Yesevî'nin "Divan-ı Hikmet"i ve Süleyman Bakırğanî'nin "Akır zaman" kitapları ile kıssa olarak "Muhammed Hanefiyye", "Kıssa-i Zarkum" ve "Kıssa-i Seyid Battal" adlı eserler dinî kavramları barındıran ve din eğitimi alanında önemli eserlerdir.¹⁶⁰

III. SİYASİ VE EKONOMİK DURUM

Kazak Hanlığının kuruluşundan Kasım Han'ın ölümüne (1518) kadar Kazakların siyasî ve iktisadi durumu bir hayli gelişme göstermiştir. Kasım Han'ın ölümüyle devlet içindeki sultanlar arasında yaşanan taht mücadelesi siyasî ve ekonomik durgunluğa neden olmuştur. Cengiz neslinden olan Cuci'den sonra Deşt-i Kıpçak gibi büyük bir sahraya sahip olan Kasım Han'ın devrinde halk ve devletin ordusundaki asker sayısının da fazla olduğunu ortaçağ tarihçisi Muhammed Haydar Dulati yazmıştır. Dulati, 1524

¹⁵⁸ Meruert Abuseitova, *Kazahoskoe Hanstvo Vo Vtoroy Polovine XVI Veka*, Almatı: İzdatelstvo Nauka, 1985, s.87.

¹⁵⁹ Dukenbaev, a.g.b, s. 390-397.

¹⁶⁰ Kazak halk edebiyatı için Bkz.: *Qazaq Adebietinin Tarihi*, Muhtar Avezov Atındağı Adebiet Jane Öner İnstitutı, Almatı: Qaz-Aqparat Baspası, 2008, s. 44; *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, C.XXVII, XXVIII., Ankara: Kültür Bakanlığı Yaynevleri, 2001.

yılında Kazakların sayısının bir milyonu geçtiğini fakat siyasî inkırazdan sonra 1537 yılına gelindiğinde Kazakların sahip olduğu arazide bu sayıdan hiçbir eser kalmadığını söylemiştir. Kuruluşundan Kasım Han devrine gelinceye kadar gelişmeye sebep olan nedenlerden biri de, göçebeler ile yerleşik hayatı sürdüren halkın ihtiyacını temin eden önemli ticari ve kültürel mevkiye sahip olan Karadağ ile Sirderya havzasındaki şehirlerin ele alınması olmuştur.¹⁶¹

Kazak Hanlığının kuruluş döneminde Ak Orda'nın kalıntıları, Ebu'l-Hayır'ın Göçebe Özbek devletinin Kazak Hanlığı ve Şeybanî Özbek Hanlığı olarak ikiye ayrılması gibi nedenler Kazakların siyasî birlik kurmalarında birer engel teşkil etmiştir. Bunların yanı sıra sonradan Maverünnehir'de diğer üç devletin kuruluşu ve bunlar arasındaki taht mücadeleleriyle ortaya çıkan zorluklar doğu ile kuzeyden Müslüman olmayan Kalmık-Jongarların yağmaları da bu durumu engellemiştir. Büyük alanda yerleşen boy ile aşiretlerin devletin merkezi idare sistemine bağlanması ve bir millet olarak etnik grupların birleşmesi de uzun zaman almıştır.

Kazak Hanlığı, komşusu olan Müslüman devletlerle yakın siyasi, ticari ve kültürel ilişkiler içerisinde olmuştur. Sirderya'nın orta ve aşağı kısmındaki şehirler, Kazak Hanlığı ve Maverünnehir Hanlıkları arasında mücadeleye neden olmuş olsa da ortak düşman tehlikesinden dolayı zaman zaman ittifak yapma fırsatı da bulmuşlardır. Sünni itikadı benimseyen Türkistan hanlıkları, güneydeki komşusu Safeviler ile birkaç defa karşı-karşıya gelmiş ve bazı savaşlarda ittifak kurmuştur. İlki 1513-14 yıllarında ve ikincisi 1528 yılında olmak üzere yapılan savaşlarda da Kazak ve Şeybanî kolları birleşerek Kızılbaşlar¹⁶² ile savaşmışlardır.¹⁶³ Esim (Eş-Muhammet) Han, Doğu Türkistan ve Maverünnehir Seydileri ile iyi ilişkiler kurmuştur. Kaşgar Seferi esnasında Esim Han, iktidardaki Hoca İshag'ın talebesi Danil Hoca'dan Yarkent'teki tahta geçmesi için teklif almıştır.¹⁶⁴ Hatta Cangir (Cihangir) Han kendini toparlamaya başlayan Oyrat ittifakının tehdidini fark ederek Doğu Türkistan'a Taşkent dinî sülalesi Şeyh Havand Tahur'u evladı Yunus Hoca ile birlikte kendi tarafından Sofi Hoca ve oğlu Tauke'yi elçilik heyeti terkinde göndermiştir.¹⁶⁵ Babasının yerine tahta geçen Tauke

¹⁶¹ Dulati, a.g.e., s.257.

¹⁶² Kazak destanlarında geçen Kızılbaş ifadesi ile Şiiler kastedilmiştir.

¹⁶³ Atıgaev, a.g.e., s.315.

¹⁶⁴ Omarbekov, a.g.e., s.291.

¹⁶⁵ Artıqbaev; Jakeşev, a.g.e, s. 123-124.

Han, güneydeki kuvveti ve Türkistan'ın dinî merkezi Buhara'da Subhan Kulihan'ın elçiliğini 1687 yılında kabul etmiş ve aralarında dış siyasetle ilgili meseleler muhakeme edilmiştir. Bu devirde Türkistan'ın güney sınırında bulunan İran tarafından gelen tehditler de artmaya başlamıştır.¹⁶⁶

Göçebe hayat tarzındaki Kazaklar için hayvancılık büyük önem taşımaktadır. Kazakların ekseriyeti hayvancılıkla meşgul olmuştur. Sirderya nehri'nin orta ve aşağı havzasında ziraat kültürü Ortaçağ'dan beri devamlılık göstermektedir.

Kazak toplumundaki kişinin yeri veya statüsü mülkiyetindeki hayvanın sayısına göre belirlenmekteydi. Kazakların mülkünü kapsayan zenginlik kaynakları esasen hayvancılık içinde koyun, at ve deveden oluşmaktaydı. İnek yetiştiriciliğinin payı ise özellikle güneyde yaşayan ve yerleşik hayat tarzını benimseyen bölgelerdekileri göz önüne alırsak oldukça azdır. Göçebe halk; hayvanların et ve sütüyle erzakını, deri ve yünüyle giyeceğini, koyunun yağlı kuyruğu ve kokulu otların karıştırılmasından da sabun ihtiyacını karşılamaktaydı. Ulus ve boyların ekonomik durumu, siyasî duruma doğrudan etki etmiştir. Hayvan sayısının artması, geniş yaylalara olan talebi de arttırmış ve bundan dolayı Ulus içindeki boyları ve hatta Hanlığın komşuları arasındaki siyasî durumu dahi etkileyerek bölgenin geleceğini de belirlemiştir.¹⁶⁷

Yedisu, Güney Kazakistan ve Sirderya nehri şehirlerinin Kazak Hanlığında büyük bir önemi vardı. Bu şehirlerin Batı ve Doğuyu birbirine bağlayan kervan yolları üzerinde olmaları bu şehirlere stratejik bir mevki olma özelliği kazandırmıştır. Çin, Hârizm, güneydeki Özbek hanlıkları ve Rusya'dan gelen ticaret kafileleri Türkistan, Sabran, Utrar havzası ve eski İsficab'a uğramadan geçmemiştir. Deşt-i Kıpçak ile Maverâünnehir arasındaki bu bölge, daima hanlıklar arasında gerginlikler yaşanmasına sebep olmuştur. Kazak hükümdarları içinde ilk olarak bu bölgedeki önemli merkezlerden biri olan Karadağ eteğindeki Sozak şehrini 1470 yılında Canibek Han'ın oğlu Mahmut Sultan ve Sabran'ı diğer oğlu Erenşi Sultan ele geçirdikten sonra Kazakistan'ın güneydoğusunda iş ve ticaret canlılık kazanmıştır.¹⁶⁸

¹⁶⁶ Artıqbaev; Jakeşev, a.g.e, s.125.

¹⁶⁷ Minjan, a.g.e., s. 321-322

¹⁶⁸ Kalkan, a.g.e., s.143.

Stepteki geniş yaylalarla birlikte kışın hayvanların beslenmesi ve soğuktan korunabilmeleri amacıyla Sirderya'nın kuzey kısmı ve Aral Gölü etrafındaki sıcak bölgelerin ele geçirilmesi devletin büyük önem verdiği konulardan biriydi. XVI. yüzyıla gelindiğinde Türkistan şehrinin yakınlarında 30'a yakın kent veya kasabanın mevcut olduğu belirtilir. Araştırmacılar bunlardan sadece altısının şehir olup diğerlerinin askeri üs veya belirli zamanlarda kışla olarak faydalanılan kasabalar olduğunu ileri sürmektedirler. Bunların içinde Sığnak, Sauran, Yesi, Otrar, Sozak ve Sayram şehirleri sürekli olarak uzun süre hayatını devam ettiren mekânlardandır.¹⁶⁹ Sirderya'nın orta kısmındaki Deşt-i Kıpçak ve Kazak Hanlığının ilk payitahtı olan Sığnak şehri, XVI. yüzyılda bölgedeki önemli siyasî ve ekonomik merkezlerden biri olmuştur. Ekonomik açıdan Sığnak, uluslararası ticaret merkezlerinden biri olup, onun pazarlarında dünyanın her köşesinden gelen kervan kabileleri yer almıştır.¹⁷⁰ XVI. yüzyılın sonunda Kazak Hanlığının başkenti Sığnak şehriden Türkistan (Yesi) şehrine alınmıştır. Türkistan şehri, kültürel olarak bölgenin önemli dinî merkezlerinden biri olmuştur. Şehirde bulunan Timur devrinde inşa edilen Ahmet Yesevî Türbesi yanındaki "Kul Tobe", Kazak Hanlarının kurultaya çağırılıp devletin iç ve dış meselelerini konuştukları bir yerdir.¹⁷¹

Kazak Hanlığında iktisadî egemenlik sembolü olan sikkeler de bastırılmıştır. Ahmet Yesevî Türbesi yakınında yürütülen arkeolojik kazı işlerinde bulunan paralar XVI. yüzyılda Yesi'de sikkelerin bastırıldığına işaret etmektedir. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Yesi ile Taşkent'te bastırılan sikkeler, Sirderya nehrinin orta kısmındaki şehirler tarafından kullanılmıştır.¹⁷² XVI. ve XVII. yüzyıllarda Yesi, Sauran, Sayram, Cend, Sığnak, Taşkent ve Andijan şehirleri tarafından kullanılan bu bakır sikkeler bu şehirler kendi arasında ekonomik birliğe sahip olduklarının bir göstergesi olarak belirtilmektedir.¹⁷³

Ticaret, Hanlığın kendi içinde olduğu gibi dışında da komşu devletlerle ihracat ve ithalat şeklinde yapılmaktaydı. Karadağ eteklerindeki kasabalarda maden kaynakları olduğundan ev ihtiyaçları ve harp için demir mamulleri demir ustaları tarafından

¹⁶⁹ *Qazaqstan Tarihi*, a.g.e., *KİA*, C.II, s.477.

¹⁷⁰ *Qazaqstan Tarihi*, a.g.e., *KİA*, C.II, s.466.

¹⁷¹ Artıqbaev, Jarkeşev, a.g.e, s.128-129.

¹⁷² *Goroda Turkestana*, haz. K.Baypakov, *KİA*, Almatı: İzdatelstvo Gılım, 1999, s. 107-108.

¹⁷³ a.e.,s.125

yapılmaktaydı. Ev için lazım olan bıçak, balta, çakı gibi eşyalardan başka harp için gerekli olan kılıç, hançer ve kalkanlar da bu ustaların ellerinden çıkmaktaydı.

Kazaklar, Maveraünnehir'in Buhara ve Hive gibi şehirlerinde kurulan pazarlarda at, hayvan, deri, keçe, arkan (kanat) gibi hayvan ve hayvandan üretilmiş olan mamullerle beraber gayrimüslim köleleri de satmışlardır. Karşılıklı olarak Buhara ve Semerkant pazarlarından kendi sanayisinde üretilen veya Hindistan'dan getirilen kâğıt, her türlü kumaş çeşitleri ve yay okları da satın alınmıştır. Bu mamuller halk arasında "Buhari" adıyla anılmıştır.¹⁷⁴

Yedisu ve Güney Kazakistan bölgesinin verimli toprakları, halkın tarımla uğraşmasına uygun koşullar yaratmıştır. Sirderya, Arıs, Çu ve Talas nehirlerinden sulanan topraklar, Kazak Hanlığındaki tarım ihtiyacını gidermiştir.¹⁷⁵ Tarım alanları esasen şehir kalesi surlarının dışarısında kaldığından şehir halkından haraç vergisi toplanmıştır. Şehir halkının içinden haracın toplanması, onların içlerinde köylülerle aynı seviyede arazi sahiplerinin olduğunu da kanıtlamaktadır. Türkistan'a bağlı kasabalardaki Mir-Karasu, Sıgnak, Şornak, Karabulak, Sazatbulak, Boharşık, Şat, Darbaza, Taşanak, Koşkorgan gibi yer altından çıkan doğa veya dağdan akıp gelen nehir sularıyla beraber onun etrafındaki yerlerin vakıf mülkü olarak halka bölüştürüldüğü de vakfiyelerden anlaşılmaktadır.¹⁷⁶

IV. KAZAKLARIN DİĞER BAZI ULUS VE DEVLETLERLE İLİŞKİLERİ

A. Kazak-Congar Ve Kazak-Kalmuk İlişkileri

XVII. yüzyılın ortasında İli Nehri'nin kuzey yukarı akımındaki Moğolistan hududunda Oyratların Çoros aşireti Jongar Devleti'ni kurmuştur. Ebu'l-Hayır Han'ın Göçebe Özbek Hanlığı devrinde merkezi şehir olan Türkistan bölgesine tehdit oluşturmaya başlayan Moğolistan'daki Kalmık, Oyrat ve Jongar boyları, neredeyse iki asırdan fazla bir zaman bölgenin sosyal-içtimai ve siyasî hayatında değişiklikler yapmıştır. Ara sıra sınır yakınındaki Yedisu yaylaları için Kazak ve Kalmık-Jongar boylarının arasında küçük kavgalar da vuku buluyordu. 1635 yılında Jongar Devleti'nin

¹⁷⁴ *Qazaqstan Tarihi*, a.g.e., *KİA*, C.II, s.454.

¹⁷⁵ Minjan, a.g.e., s.324.

¹⁷⁶ *Qazaqstan Tarihi*, a.g.e., *KİA*, C.II, s.479.

kurulması ile bu kavgalar devletlerarası savaşlar haline dönüştü ve XVIII. yüzyılın ortasında Jongar Devleti'nin Kazak Hanları ve diğer taraftan Çinlilerle tamamen yok edilmesine kadar, komşu devletin Müslüman olmayan aşiretleri Kazak Müslümanlarının siyasi, içtimai ve kültürel hayatlarını tehdit altında bırakmıştır.¹⁷⁷

Jongarların Kazak Hanlığına saldırıları doğu, kuzey ve batı tarafından yönlendirilmiştir. 1607 yılında 200 bin Kalmuk halkı, Kazak-Rus sınırındaki İrtiş Nehri havzasına yerleşmiştir. Kazakistan'ın batı bölgesindeki Emba Nehri'nde 1608 yılında ve Yayık Nehri'nde 1613 yılında Kalmık boylarının varlığına rastlanmıştır. Doğu ve kuzey tarafından gelen baskıya yeni bir bölge daha eklenmiştir. Batı tarafına göç etmiş olan Kalmıklar sonraki yıllarda Rus hâkimiyeti altına girmiştir. Rus esaretine düşen Danimarkalı subayın yardımı ile Jongarlar yeni modern silahlara sahip olup askeri nizamlarına yenilikler getirmişlerdir. Bundan dolayı kendi tabiyetine girmiş olan Kalmıkları Rus hâkimiyeti, Kazakları güçsüzleştirme niyetiyle kullanmıştır.¹⁷⁸

Kazak Hanları, bölge için ortak tehlikeye karşı komşu Müslüman devletler ile ittifak kurmuş. Cangir Han, Kazak Hanlığı ile Buhara Hanlığı arasındaki tartışmaları bir kenara bırakarak iki hanlık arasında ittifak kurmuştur.¹⁷⁹ Jongarların Yedisu'ya yaptıkları ilk ve en büyük baskın 1643 yılının kışında başlayıp 1644 yılının yazına kadar devam etmiştir. Jongar hükümdarı Batur Hontaycı, Kazakların kışlalarına gittikleri bir zamanda fırsattan istifade ederek 50.000 askerle bu bölgeye saldırı düzenlemiştir. Halkın çoğunluğunun kışlada olmasına rağmen 600 kişiden oluşan küçük bir orduyla Cangir Han (Cihangir), Jongar askerlerine müttefiki olan Jalantos Bahadır'ın 20.000 askerinin Semerkant'tan gelmesine kadar karşı koyabilmiştir. Müttefiklerden oluşan askerler tarafından yenilgiye uğratılan Batur Hontaycı, kalan on bin askerle savaştan çekilmiş ve yeniden saldırı düzenleyeceği tarihe kadar yani 1652 yılına kadar kendine gelememiştir.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Konuyla ilgili Bkz.: Mamırulu Kamen, *Qazaq Halqının Jongar Basqınlarına Qarsı Küresi*, Öskemen: Poligrafiya, 1994; *Qazaqstan Tarihi, KİA*, C.II, Almatı: Atamura Baspası, 1998, s.311; Minjan Nigmat, *Qazaqtın Qisqaşa Tarihi*, Almatı: Jalın Baspası; Sancar Asfendiyarov, *İstoriya Kazakstana*, Almatı, Qazaqstan Ölkelik Baspası, 1935;

¹⁷⁸ *İstoriya Kazahstana (s drevneyşih vremen do naşih dnei)*, KİA, C.II, Almatı: Atamura Yayınevi, 1997, s.439.

¹⁷⁹ *İstoriya Kazahskoy SSSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dnei*, KİA, 3.Baskı, Almatı:2011, s.169.

¹⁸⁰ Akişev, a.g.e., s.160.

Bir asır sonra Kalmıklar güçlenerek olanca kuvvetiyle Yedisu ve Batı Kazakistan arazilerini yağmalamışlardı. Kazak boyları bu arazilerden çekilerek Ulu-Tav, Sirderya ve Aral havzasına yerleşmişlerdir. 1683-1685 yıllarında bütün Orta Tıyanşan Kırgızları ve Fergana vadisini ele geçiren Kalmıklar, Kazak devletindeki önemli nokta olan Sayram'ı (İsficab) tahrip etmiştir. Sirderyanın aşağı kısmındaki Kazak sultanları, Kalmıkların tekrar tekrar hücumlarına maruz kalmışlardır. Eşim, Cihangir ve Tevke Han iktidarda olduğu dönemde Kalmıklar Sirderya sınırının ötesi olan Maveräünnehir bölgesine geçememiştir. Fakat Maveräünnehir'in sağ ve solundaki zayıf noktalardan geçen Kalmıklar, Hârizm üzerinden geçerek İran'ın Astrabad şehrine ve diğer taraftan Doğu Türkistan üzerinden geçerek de Tibet'e saldırmıştır. Ancak, 1720 yılında Kalmık Hanı Siven Rabtan, Kazak sultanlarına hücum ederek Maveräünnehir'i koruyan zinciri kırmış ve Sirderya havzası şehirleri ile 1723 yılında Taşkend'i Kazakların elinden almıştır.¹⁸¹

1724-25 yıllarında Jongar hükümdarlarının saldırıları, Sirderya havzası ile Yedisu şehirlerindeki hayatın durmasına neden olmuştur. Tarım ve ticaretin çöküşü, Kazak Hanlığının başkenti Türkistan ve Taşkent, Sayram gibi şehirlerin inkırazına yol açmıştır. Jongar saldırılarından dolayı parçalanmış Kazak aşiretleri Balkaş Gölü etrafından güneydeki Buhara ve Semerkant'a göç etmişlerdir. Küçük Cüz Kazakları, Sauran şehrinin yanından Hive Hanlığı topraklarına çekilmişlerdir. Halk türkülerinde anılan hasret dolu bu yıllar "Aktaban-Şubırındı" ve "Alkaköl-Sulama" diye adlandırılmıştır. Bu yıllardaki Jongar saldırıları ve yağmalarından sonra Kazakların içinde büyük insan zâyatları olmuş ve halkın bir kısmı bu devirde açlık ve yoksulluktan dolayı hayatını kaybetmiştir.¹⁸² Doğuda Jongar feodallerinin yağmalamalarından ötürü ezilen Kazakları batıda Volga Nehri'nin üzerinden Kalmıklar zâyiata uğratmaktaydı. Hive, Buhara ve Hokand Hanlıklarına sığınmış olan Kazak boyları, yaşadıkları sıkıntılardan dolayı oraları da terk edip batı sınırındaki Jem, Yayık, Elek, Or ve Oyıl Nehirleri havzasına göç etmeye mecbur kalmışlardır. Fırsattan istifade eden Kalmıklar, Kazaklara saldırıp mal mülklerini ve hayvanlarını yağmalayarak Kazakları esir almışlardır.¹⁸³

¹⁸¹ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, a.g.e., s. 167-168.

¹⁸² Minjan, a.g.e., s.273.

¹⁸³ Minjan, a.g.e., s.275.

İki asır kadar süren Kazak-Jongar Savaşı, XVIII. yüzyılın ortasında Jongarların doğudan yeni bir düşman olan Çin Devleti'nin saldırısı sonucu Güney Kazakistan'daki Sayram'dan Mancüriye'ye kadarki arazideki kabilelerinin parçalanmasıyla sona ermiştir. Bu parçalanma 1758 yılında Çin askeri tarafından Jongarların büyük yenilgiye uğratılması ile başlamış ve Çin saldırılarından kaçan Jongarları Kazak-Kırgızlara sığınmaya mecbur etmiştir. Congar ve Oyrat kabilelerinin ittifakından kurulmuş olan Jongar Devleti'nin sona ermesiyle Türkistan hanlıkları Ruslardan önceki diğer büyük saldırılardan kurtulmuştur.¹⁸⁴

B. Kazak-Rus İlişkileri

Kazaklar ile Rusların ilk siyasî ilişkisi Kasım Han devrinde başlamıştır. Kasım Han iktidarı ile büyük araziye sahip olan Kazaklar, kuzeydeki Rus komşusunun Türkistan bölgesine girmesine engel olmuştur. Kasım Han ile Moskova Rus hükümdarı III. Vasiliy arasında diplomatik ilişkiler kurulmuş ve bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmadan sonra Rus ticaret kabileleri Kazak arazileri üzerinden güneydeki Maveräünnehir Hanlıklarına ve Hindistan pazarına geçebilme imkânı bulmuştur.¹⁸⁵

İlk yıllarda Rusların Kazaklar hakkındaki malumatları yetersiz olmuştur. Kazaklar hakkındaki bilgiler de Kazak stepinden geçen ticaret kabilelerinin yardımıyla alınmıştır. Ruslar, Kazaklar hakkında malumata Herberşteyın (1517-1526), Daniil Gubin (1534), Antoni Jenkenson (1557-1571) ve Semen Malsev (1569) gibi ticaret kervanları ile seyahat eden seyyahların seyahatnamelerindeki bilgilerden ulaşmışlardır.¹⁸⁶

XVI. yüzyılda Rus Knyezliklerinin Kazak Hanlığı sınırlarına yaklaşması her iki taraftan batı ve kuzey-doğu sınırlarına doğru olmuştur. 1556 yılında Nogayların Astrahan Hanlığı'nın Rusların eline geçmesiyle, Yayık Nehri Kazak-Rus sınırı olmuştur. Kuzeydoğu tarafından XVI. yüzyılın sonunda yine bir rüzgâr esmiştir. Sibiry'a'daki Küçüm Han devletinin Rus askerleri tarafından işgal edilmesi, Kazak devleti sınırlarında Türk ve Müslüman olmayan yeni bir komşunun teşekkülüne yol açmıştır. Tevekkel Han'ın 1598'de Buhara seferi esnasında kardeşi Oraz Muhammed, Sibiry'a'da Ruslara karşı yenilgiye uğrayıp esir düşmüştü. Ruslar, Oraz Muhammed'in

¹⁸⁴ Sancar Asfendiyarov, *İstoriya Kazakstana*, Almatı: Qazaqstan Ölkelik Baspası, 1935, s.84.

¹⁸⁵ Akişev, a.g.e, s.156.

¹⁸⁶ Olkott, a.g.e., s.93.

serbest bırakılması karşılığında Tevekkel Hanı Küçüm Han'la savaşmak zorunda bırakmaya çalışmıştır.¹⁸⁷

Tevekkel Han'ın kardeşinin esir alınması olayından sonra bir asır kadar Kazaklar ile Ruslar arasındaki diplomatik ilişkiler kesintiye uğramıştır. Bir taraftan komşu Türk Devletlerinin Rus hâkimiyeti altına geçmesi diğer taraftan Rusya'nın bölgedeki üstün güç haline gelmesi, Kazak Hanlarını Ruslarla siyasî ve ticari bağlantı kurmaya mecbur etmiştir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Haknazar tarafından Moskova'ya gönderilen elçiler Kazak Hanlığı ile Nogay Orda'sı arasındaki savaşta Rusya'nın tarafsız kalması talebinde bulunmuştur. 1595 yılında Tevekkel Han tarafından gönderilen elçilik taleplerinin içinde kardeşinin esirlikten azat edilmesi ile birlikte yeni tüfekler satın almayı da amaçlamıştır.¹⁸⁸

Sibir Küçüm Devleti'nin yıkılması Kazak devletini direk tehlike altında bırakmıştı. Rus askerlerin kalelerini Tyumen şehri yakınında inşa etmesi, Kazak boylarının göç hareketlerini de etkilemiştir. Kazak hükümdarları Rusların kuzeyden kendi sınırlarına doğru ilerlemesine silahla cevap vermiş. İlk çatışma 1680-1682 yılında Tauke Han devrinde Yanişev Gölü yakınında olmuştur. Kazak askeri kuvvetleri, Rus askerlerini yenilgiye uğratmıştır. Kendi sınırlarında çatışmaların yaşanması ve Kazak devletinin Rusya'nın Orta Asya ile Hindistan'a geçmesinde kapı olarak görülmesi, Rus padişahı I. Petro'yu Kazakistan'a elçi göndermeye mecbur etmiştir. Rus elçileri de Kazak sarayında esir alınarak Han istişaresinde Rusya ile savaşma fikirleri ileri sürülmüştür. Fakat esirlikten kurtulan Rus elçileri Buhara'ya kaçarak vatanlarına geri dönmüşlerdir. Tauke Han'ın Ruslarla soğuk ilişkileri 1717 yılına kadar sürmüştür. Doğudan gelen yeni Congar-Kalmuklar tehdidi Tauke Han'ı Ruslarla müttefik olmaya mecbur etmiştir.¹⁸⁹

Tauke Han dönemindeki Kazak ve Rus elçilerinin iki taraftan da karşılıklı esir olarak alınması devletlerarası siyasî münasebetlerde soğuk bir iz bırakmıştır. Ruslar Kazakların aleyhinde düşman olan Jongarlarla XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında müttefik olmuşlardır. Kazak-Rus ilişkilerinde soğuk iz bırakan bir diğer neden

¹⁸⁷ Sabri Hizmetli, "Kazak Ulusu ve Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü", Konya: İ.S.T.E.M., S.17 (2011) s. 23-43.

¹⁸⁸ Atıgayev, a.g.e, s.276.

¹⁸⁹ İstoriya Kazahskoy SSR, a.g.e, KİA, s.172.

ise Kazak Hanlığının batısındaki Nogayların kendi bölgelerinden çekilmesine yol açan Kalmuk göçü olmuştur. XVII. yüzyıl başında başlayan bu göç, Kalmukların Rus tabiiyetine girişi ile sonuçlanmıştır. Rus iktidarı, Kalmukları Başkurlara karşı saldırılarda kullanmaya teşvik edip Kalmukların güçlenmesine ve doğudaki Jongar boyları ile yakın ilişki içinde olmalarını sağlamada destek vermiştir.¹⁹⁰

Kazak Hanlarının içinde, Rus işgali altına geçen komşu devletleri kendi hâkimiyeti altına alma ve onları kendi etki çevresine katarak ortak düşmana karşı birlikte hareket etme çabalarının da olduğuna rastlanır. Meselâ Nogay Astrahan Hanlığının 1556 yılında Rus hâkimiyeti altına girdikten sonra Nogay Hanlığına gönderilen Rus elçisi Domocirov, 1577 yılında Kazak Hanı Haknazar'ın Nogay Hanlığına saldırdığını ve Volga ile Yayık Nehirleri arasındaki bölgeyi kendi eline alma girişiminde bulunduğunu yazmıştır.¹⁹¹

Rusya, Kazak Hanlığı Devletini kendinin güneydeki sıcak sulara inmesinde karşılaşılan ilk engel ve Buhara sınırından geçen Hindistan ticaret yoluna ulaşmasında ise bölgenin kapısı olarak görmüştür. I. Petro 1717-18 yıllarında Kazakistan'ın önemini “Doğu ile ilişkide Kazakistan'ın elde edilmesi bir kilit ve kapıdır. Bunun için milyonlarca para harcansa bile Kazakistan'a baş eğdirilmeli ya da hiç olmazsa, orada Rusya'nın tesiri yerleştirilmelidir.” diyerek ifade etmiştir.¹⁹²

V. KAZAKLARIN RUS HÂKİMİYETİNE GİRİŞİ

Kazak Cüzlerini kendi hâkimiyeti altına alma siyaseti Rusya tarafından iki aşamada uygulanmıştır. Birincisi; Rus Çarı I. Petro ve Çariçe Anna İoanovna devrinde Küçük ve Orta Cüz'ü kendi arazisine eklemek, ikincisi ise; Sirderya Nehri bölgesindeki Ulu Cüz'ü XIX. yüzyılda silahla işgal etmek. Birinci aşamada Ruslar, Kazakistan'ı Sibiryayı işgal etmenin meşru devamı olarak görmüştür. İkincisi aşamada ise Türkistan'ın Step ve Mavereünnehir bölgesini tamamen işgal etme ve orada kolonyal siyaseti yürütme amacı gütmüştür.¹⁹³

¹⁹⁰ *Qazaqstan Tarihi, KİA, C.II, s.451.*

¹⁹¹ *İstoriya Kazahstana, a.g.e., KİA, C.II, s.434.*

¹⁹² Hamid, Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. Ayhan Çelikbay, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2007, s.58.

¹⁹³ Olcott, a.g.e., s.91.

XVII. yüzyılın sonu ve XVIII. yüzyılın başında Kazak Hanlığı iç ve dış siyasette bir krizle uğraşmak zorunda kalmıştır. Uzunca bir süre devam eden Jongar-Kazak Savaşı, devlet içinde ekonomik ve siyasî inkıza neden olmuş ve Hanlık dağılma süreci yaşamıştır. Üç Cüz'ü yöneten "Küçük Hanlar" ortaya çıkmış ve merkeze bağlansa da içişlerinde otonom yönetim şekline geçilmiştir. Küçük Cüz Hanı Ebu'l-Hayır Tauke Han'ın yerine geçen halefi Bolat'tan müstakil siyaset yürüterek Rusların yardımı ile Kazak ve Başkurtları bir çatı altında toplamayı düşünmüştü.¹⁹⁴ 1731 yılı 19 Şubat'ta Küçük Cüz'ün elçilik terkinde birkaç Biy, Baturlar ve Sultanları Tevkelev yönetmenliğindeki Rus heyeti ile tabiiyetine kabul etme anlaşmasını yapmaya gelmiştir. Çok geçmeden Orta Cüz'ün Hanı Sameke de Rus hâkimiyetine geçmeye imkân tanımıştır. Fırsattan istifade eden karşı taraf 1734 yılında Orta Cüz'ü kendi hâkimiyeti isteğine olumlu cevap vermiştir. 1735 yılında Orta Cüz Hanı Küçük ile Barak Sultan, kendilerine Rus tarafından Tevkelev'in elçilik gönderilmesi arzında bulundu. 1738 yılında Orta ve Küçük Cüz'den toplam 58 boyun reisi, Rus Çarı'nın tabiiyetine geçme ve ona adaletle hizmet etmeye biat etmiştir.¹⁹⁵ Yine 1738 yılında Ulu Cüz Hanı Jolbarıs, Taşkent'e gelen ticaret kervanındaki Karl Miller'e Ulu Cüz'ün Rus hâkimiyeti altına alınması hakkındaki mektubunu yollamıştır. Rus Çarıçesi, Ulu Cüz Hanı ve büyüklerin kendi hâkimiyetine girmesine bağlı olarak biat alınmasını Orenburg valisi Tatişev'e emretmiş ancak, Ulu Cüz'ün Rusya tabiliğine girmesine karşı olan Taşkent Seydileri Jolbarıs Hanı 1740 yılında cami içindeki suikasta öldürmüştür.¹⁹⁶

Tarihçiler arasında Kazak Cüzlerinin Rusya hâkimiyetine kendi isteğiyle girmesine dair çeşitli yaklaşımlar mevcuttur. Bunlardan biri, Çarlık Rusya dönemindeki tarihçilerin objektif fikir bildirdiğini ve sonradan Sovyet tarihçileri tarafından Kazakların kendi isteği ile Rus hâkimiyetine girmesi hakkındaki uydurma nazariyelerin ortaya çıktığını belirtir.¹⁹⁷ Kazakların üzerinden nüfuz kazanmak için Rusların Başkurtları kullanması bu yaklaşımı kanıtlamaktadır. Rus itaatine girmeden önce Küçük Cüz Han'ı Ebu'l-Hayr'a Ural nehrinin sağ kıyısındaki Başkurt kabile reisi Aldarbay

¹⁹⁴ Minjan, a.g.e, s.263.

¹⁹⁵ Omarbekov, a.g.e., s. 293-295

¹⁹⁶ Omarbekov, a.g.e., s.296

¹⁹⁷ B. Ayagan; H. Abjanov; H. İsin; *Qazaq Handığı Tarihi: Qurılı, Orleui, Quldırau*, Almatı: Sözdik-Slovar, 2011, s.273.

vasıtasıyla “Kazaklar, Başkurtlarla sulh içinde yaşamak istiyorlarsa, Rusya’nın himayesini talep etmelidir.” şeklinde bir mektup gönderilmiştir.¹⁹⁸

Rus arazisine ilhak edilen Tatar ve Başkurt Türk toplulukları ve Hive ile Buhara yolunun üzerinde olan Küçük Cüz arazisi Ruslar için büyük önem taşımaktaydı. Küçük Cüz’ün Rus tabiliğine geçmesiyle bu sınırlarda askeri üs kalelerinin yapılması konusu ortaya çıkmıştır. İlk olarak 1734-1737 yılları arasında Ural ve Or Nehri’nin uygun olan noktasındaki Tahtakale mevkiinde Orsk Kalesi inşa edilmiş ve eski adının yerine yeni ad ile anılmaya başlanmıştır. Bu kale sonradan Orenburg (Orınbor) adını almış ve buradan Çarlık Rusya’nın Kazak Cüzleri ve diğer Hanlıklar ile ticari ve diplomatik ilişkileri gerçekleştirilmiştir. Orenburg’da ikamet eden Çar valisine, kendi eli altındaki halkların arz ve niyazlarını kabul etme yetkisi de verilmiştir. Sınır bölgesinde kurulmuş olan bu askeri üsler sömürme siyasetinin temelini oluşturmuştur.¹⁹⁹

1710-1760 yılları arasında büyük bir hızla İrtiş ve Sibiryâ hattında askeri kale ve üslerin inşasına devam edilmiştir. 1716 yılında kuzey sınırında Ombı şehrinin inşasına başlanmış ve 1716-1720 yılları arasında Oskemen ve Semey kaleleri inşa edilmiş, 1750 yılında Orta Cüz Kazakların yerine de Petropavel Kalesi yapılmıştır. Böylece, Kazak Cüzlerinin batı, kuzey ve doğu sınırları 9 şehir ve 53 askeri üs kalesinden oluşan savunma hattıyla çevrilmiştir.²⁰⁰ Ruslar, Kazakları kendi hâkimiyetine alıp Kokand Seferi başlamadan önce Orenburg ve Sibiryâ hattında 141’den fazla askeri kaleye sahip olmuştur.²⁰¹

İki Cüz XIX. yüzyılın başlarında Rusya hâkimiyeti altına geçse de Ulu Cüz Kazakları Rus tabiyetine geçmemiştir. Ancak Ulu Cüz’ün kuzey kısmındaki bazı kabileler, Orta Cüz ile birlikte Rusya hâkimiyetini tanımıştır. 1818 yılında Ulu Cüz’ün kuzey toprağını yurt edinen Uysun kabilesinin reisi Sultan Süyük Ablayhanov, Rusya hakimiyetinin altına girmeyi talep etmiş ve onun bu talebinden sonra Ulu Cüz’ün 14 Sultanı daha Rusya hâkimiyetini tanımayı kabul etmiştir. 1822 yılında Ulu Cüz’e gelen Rus yetkilisi Kraykin aracılığıyla Kazak kabile ve boylarından toplam 33 sultanın kendi kabilesinin damgası ile mühürlerinin bulunduğu kâğıtla Rusya’ya biat talep etmiştir. İki

¹⁹⁸ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: TTKY, 1995, s.52.

¹⁹⁹ Hayit, a.g.e., s.52.

²⁰⁰ Ayagan, Abjanov, İsin;, a.g.e., s.275.

²⁰¹ Hayit, a.g.e., s.50.

seneden sonra Rus Çarı I. Aleksandr, Kazakların kabul edilmesi hakkındaki kararı çıkarmıştır.²⁰²

1798 yılında Kazak Hanlığının yönetiminden çıkmış olan Taşkent şehrinin hükümdarı Yunus Hoca Sayram, Çimkent ve Türkistan şehirlerini kısa bir süreliğine kendi nüfuzu altında toplamayı başarmıştır. 1808 yılında Hokand Hanı Alimhan tarafından Taşkent'in alınmasıyla beraber ona tâbi olan araziler içinde Ulu Cüz Kazaklarının Çimkent, Evliya-Ata ve Türkistan şehirleri ile batıda Karmakçı mevkiine kadar bölge Hokand Hanlığı yönetimine girmiştir.²⁰³ Ulu Cüz Kazaklarının Rusya yönetimine geçmesi, Sirderya havzasındaki şehirlerin Rus askerleri tarafından istila edilmesi ile mümkün olmuştur. 1863-1864 yıllarında Çernyayev Suzak, Şolak Korgan, Evliya-Ata, Çimkent kalelerini, Verevkin ise Türkistan şehrini uzun kuşatmadan sonra ele geçirmiştir.²⁰⁴ Böylece Rusya'nın Maveräünnehir bölgesine geçmesine engel olan Kazak Cüzleri ile 150 senelik mücadele sona ermişti.

Kazak Cüzlerinin Çarlık Rusya'sı hâkimiyetine geçtikten sonra Rusların sömürme siyasetine karşı başkaldırma olayları da yer almıştır. Bu başkaldırmalara, göçebeler içindeki eski Hanlık yönetim sisteminin kaldırılıp yerine yeniden Rusların merkezi yönetimine bağlanması gibi siyasî nedenlerle birlikte Kazakların yaşadıkları arazilerinin dağıtılması ve Rus askeri kalelerinin göç etmeye engel olması gibi ekonomik sıkıntılar sebep olmuştur. Bu hareketlerin ilki 1818, 1827 ve 1829 yıllarında Rusların eliyle kendilerinin emniyetini sağlamak için Küçük Cüz ile Ural Rus Kazakları kaleleri arasında tampon bölge olarak kurulmuş olan Bokey Ordası'nda Kayıp Sultan'ın Ural tarafına geçme hareketleri olmuş fakat girişimler boşa çıkmış ve Hive'ye kaçmaya mecbur olmuştur. 1836-1838 yıllarında Rus kuklası Jangir Han'a karşı İsatay Taymanoğlu ve Mahambet Otemisoğlu başkanlığındaki isyanlar olmuştur. Türkistan Hanlıkları arasında en büyük Millî Mücadele Savaşlarından birini başlatan kişi, Orta Cüz'den çıkıp Cüzlerini yani halkını birleştirerek Ruslara karşı direnmeye teşvik eden en son Kazak Hanı Kenesarı Kasımoğlu olmuştur. Bu mücadele 1837 yılında başlayıp

²⁰² B Suleymenov, *Kazahstan V Sostave Rossii*, Almatı: İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, 1981, s. 127-128.

²⁰³ Mairambek Tagaev, *Hokand Hanlığının (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*,(Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2017, s.53.

²⁰⁴ Süleymenov, a.g.e., s.129.

1847 yılına kadar sürmüştür. On yıl içinde Kenesarı yönetimindeki mücadele, tüm bölgeyi kapsayarak Rus askerine büyük kayıp vermiştir.²⁰⁵

²⁰⁵ Asfendiyarov, a.g.e.,s. 137-139.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

RUS ORYANTALİSTLERE GÖRE KAZAKLARIN DİNİ KİMLİĞİ

I. RUS ORYANTALİZMİNİN OLUŞUMU

A. Rus Oryantalist Ekolünün Kurulması Ve Gelişmesi

Rusya’da ilk oryantalist araştırmalar, sistemli ve bilimsel temelde olmayıp esasen Ortodoks misyonerliği çatısı altında faaliyet yürütmeye başlamıştır. 1555 yılında başlayan bu inceleme ve araştırmaların önceleri Tatarlara yönelik olduğunu görmekteyiz. İlk yıllarında sistemli bir kanal oluşturamayan bu çalışmalar, Müslüman halklar ve diğer halklar hakkında bilimsel sonuçlara varamamıştır. Ticaret ve seyahat esnasında toplanan sistemsiz raporlar, Ortodoks Kilisesi ile Çar iktidarının arasında işbirliği kurulamamasından dolayı misyonerliğin gelişmesine engel olmuştur. Akademik anlamda Rus oryantalizm ekolünün kurulması Çar I. Petro’nun Avrupa bilim uzmanlarına teklifinden sonra olmuştur.²⁰⁶

Misyonerlik ve oryantalizmin gelişmesi, Rusların uzak doğudaki sınırları üzerinde Japon ve Çin dillerini öğrenme ve Çinliler ile Moğollar arasında Ortodoks Hıristiyanlığı yayma çabalarıyla I. Petro (1682-1724) döneminde başlamış. Çin ve Moğolistan üzerine Hıristiyanlığı yayma görevini de Sibiryâ Metropolitisi üstelenmiştir.²⁰⁷ Oryantalizmin misyonerlik ile ortak bir bağının bulunduğu, Rusların Müslümanlar üzerinde uyguladıkları muamelelerden anlaşılmaktadır. Araştırmacı Potanin²⁰⁸, XVII. yüzyılda Sibiryâ’daki iç ticarî gücün Türkistanlıların kontrolünde olduğunu ve Rusların onlarla rekabette yenilgiye uğradıklarını ileri sürmüş, onlarla rekabette bulunmamasını ise Ruslarla Kazakların arasındaki din veya akrabalık bağının bulunmasına bağlamıştır.²⁰⁹

²⁰⁶ Zelimhan Soltaev, “Rus Oryantalistlerinin Sıyer Çalışmaları. (19 ve 20. y.y’lar)”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara, 2009, s. 42-43.

²⁰⁷ Akademik Barthold (Seçme eserleri), ed. A. Mandelştam, N. Tumanoviç, C.IX., Moskva; İzd. Nauka, 1977, s. 27-28.

²⁰⁸ Grigoriy Nikolaeviç Potanin, 1835 yılında Sibiryâ’nın Kazakistan ile sınır bölgesi olan Omsk Vilayeti’nin Yamişevsk Askeri Kalesinde dünyaya gelmiştir. Potanin, Rus coğrafyacı, etnograf, botanik ve diğer disiplinlerin uzmanı olarak Kazak ve Altay Kavimleri incelemeleriyle ün kazanmıştır.

²⁰⁹ *İstoryia Kazahstana V Russkih İstoçnikah XVI-XX, IIIEV (institut valihanova)*, C.VII., Almatı: Drayk Press, 2006, s.10.

Oryantalizmin Rusya’da bilimsel bir alana taşınması Petro’dan sonraki devre denk gelmektedir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde devlet tarafından yükseköğretim kurumlarında yapılan reformlar, bu gelişimin hız kazanmasına neden olmuştur. 1804 yılında kabul edilen üniversitelerin iç nizamnamesinden sonra Moskova, Harkov, St. Petersburg ve Kazan üniversitelerinde doğu dilleri eğitimi veren okullar açılmıştır. Akademik kadro yetersizliği bulunan üniversitelerde bu sorunu çözmek için yurtdışından yabancı akademisyenleri çağırmak ve yurtdışına talebeleri göndermek olmak üzere iki yöntem tercih edilmiş ve uygulama ilk olarak Harkov Üniversitesi’nde başlamıştır. 1805 yılında yurtdışından gelen Lhüteran pastörü İ. B. Berendt, Rusya’da oryantalizm adına bulunan ilk profesör olmuştur.²¹⁰

Üniversite nizamnameleri kabul edildikten sonra 1804 yılında Moskova Üniversitesi, 1807’de Kazan Üniversitesi ve 1819 yılında St. Petersburg Üniversitesi bünyesinde Doğu Dilleri bölümleri açılmıştır.²¹¹

St. Petersburg Üniversitesinde Doğu Dilleri bölümü açılmasından bir yıl önce 1818 yılında Asya Müzesi ve onun yanında da Şarkiyatçılar Arşivi kurulmuştur. Şarkiyatçılar Arşivine St. Petersburg İlimler Akademisinde bulunan görevlilerin çalışmaları toplanmıştır. 1819 yılında Asya Müzesi yönetimine H. Fren’in gelmesiyle dilleri öğrenmede kural olarak kabul edilen XVIII. yüzyıla ait eserler, İlimler Akademisinin izniyle arşivden çıkartılmıştır. Fren, Türk dillerini öğrenmek amacıyla, Babür’ün “Babürname” adlı eseri ve Ebu’l-Gazi Bahadır’ın “Şecere-i Türk” eserinin arşivden çıkartılmasını başarmıştır.²¹²

Oryantalizmin Rus ekolünde birkaç okul iş yürütmeye başlamış ve sonraları Avrupa’daki okullardan daha başarılı bir şekilde faaliyet yürüttükleri gözlemlenmiştir. Örneğin; Türkoloji ve Sinoloji okulları Rusya’nın söylenen bölgeleri içine almasında ve komşu bölgeleri incelemede Avrupa’ya göre epey avantaj sağlamıştır. Kendi toprakları içinde büyük kitleye sahip olan Türk Müslümanlar, Rus iktidarı tarafından Türkoloji sahasının ele alınmasını mecbur hale getirmişlerdir. Türk dillerini öğrenme faaliyeti ilk

²¹⁰ Akademik Barthold (*Seçme eserleri*), C.IX., s. 42-43.

²¹¹ Soltaev, a.g.t., s.40.

²¹² L. İ. Çuguevskiy, “*Arhiv Vostokovedov*”, *Pismennie Pamyatniki İ Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, (SSCB Şarkiyat Enstitüsünün 13 yıllık Bilimsel Toplantısı Bildirileri), C.III., Moskova: Nauka, 1990, s.5.

olarak Kazan Üniversitesi'nde 1804 yılında Tatar dilinin öğretilmesine izin verilmesiyle başlar. Tatarca'yı ilk öğreten İ. Halfin, 1829 yılına kadar bu görevde kalır ve onun ölümüyle yerine Türk-Tatarca Bölümü başkanlığına Kazem Bek atanır. Kazem Bek'in bu göreve gelmesiyle Türkoloji yeni bir seviyeye yükselmiştir. Kazem Bek'in Tatar dili ve diğer Türk dillerinin grameri ile ilgili çalışması 1829 yılında ilk defa İngiliz dergisinde yayına çıkmış ve bundan sonra onun çalışmaları Batı Avrupa oryantalist çevrelerinin itibarını kazanmıştır.²¹³ Doğu dillerinin araştırmasıyla başlayan Oryantalizm çalışmaları kapsamında Kazan Üniversitesi'nde Arapça-Farsça ve Tatarca-Türkçe bölümleri olmak üzere iki ayrı bölüm oluşmuştur.²¹⁴

Rus oryantizm merkezlerinin gelişmesi iki döneme ayrılarak değerlendirilebilir. Birincisi Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin kurulmasına kadar olan devir ve ondan sonra gelen devirdeki gelişmeler. Başta Arapça, Türkçe ve Farsça eserleri toplayarak İslâm medeniyeti üzerinden çalışmaya başlayan Doğu Okulları sonradan tarih ve etnografya alanları üzerinden Müslüman halkların kültürlerini incelemeye başlamıştır.²¹⁵

Batıda başlayan Doğu kampanyası Rusya'yı da etkilemişti. Fransa, Almanya, Büyük Britanya devletlerini takip ederek Rusya'da da 18 Ağustos 1840'ta Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti kurulmuştur. Rusya'daki oryantizm ekolü, Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin kurulmasıyla yeni bir seviyeye yükselmiştir. Cemiyetin kurulmasının ardından ilk beş yıldaki faaliyetlerde Ural Bilimsel Araştırma seferi düzenlenip kurum içinde Sibirya ve Kafkasya bölümleri açılmıştır.²¹⁶ Sibirya ile ilgili bölümün faaliyetlerinin arasında Kazakistan'ın kuzeyinin ve doğusunun incelenmesi de yer almıştır. Nitekim Kuzey ve Doğu Kazakistan bölgesi Batı Sibirya bölgesi olarak değerlendirilmiştir. 1877 yılında Kuzey Kazakistan sınırındaki Omsk şehrinde Batı-Sibirya Özel bölümü faaliyete başlamıştır.²¹⁷

²¹³ Paşa Yavuzarslan, "Kazan Üniversitesinde Türkoloji Çalışmaları (Kazan İhtilalına Kadar)", Ankara: *T.D.D.E.D.*, S.18, 2004, s.113.

²¹⁴ Yavuzarslan, a.g.m., s.112.

²¹⁵ Detaylı bilgi için Bkz.: *İstoriya Poluvekovoy Deyatelnosti İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestvo 1845-1895*, C.I, C.II, St. Petersburg: Tipografiya Bezobrazova İ Komp, 1896.

²¹⁶ *İstoriya Poluvekovoy Deyatelnosti İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestvo 1845-1895*, C.I., a.g.e., s. 25-26.

²¹⁷ *İstoriya Poluvekovoy Deyatelnosti İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestvo 1845-1895*, a.g.e., C.II., s.490.

B. Rus Oryantalizmi ve Avrupa Oryantalizmi İlişkisi

Batı'da genel bilimsel çalışma yöntemleri bakımından bir birlik görüldüğü gibi farklı ülkelerde olsalar bile müsteşriklerin de birbirleriyle irtibat ve yardımlaşmaları konusunda bir koordinasyon içinde oldukları görülmüştür.²¹⁸ Bu koordinasyon öncelikle siyasî ve iktisadî bağların kurulması ile başlamıştır. Rusya'nın kendisini Avrupa'nın bir parçası olarak tanımlaması 1569 yılındaki İngiliz-Rus ticaret ilişkisinin kurulması ile başlamıştır. Avrupa'dan gelen bilimsel ve teknik yeniliklerle birlikte kültürel etkinin neticesinde Rusya doğuya yönelik fetih hareketlerini hızlandırmıştır. Bu etkiden esinlenen Rusya, fethetmeyi planladığı bölgeleri araştırmada oryantalist bir yaklaşım geliştirmeye çaba göstermiştir.²¹⁹ 1555 yılında Moskova'da İngilizlerin "Keşfedilmeyen Devletler, Adalar, Topraklar ve Deniz Üzerinden Açılıp Belirli Olmayan Yerleri Keşfedici Ticaretçiler ile Seyyahlar Cemiyeti"nin (*Mystery and Company of Merchant Adventurers for the Discovery of Regions, Dominions, Islands, and Places unknown*) kısaca "*Muskovy Company*"nin bir şubesi açılmıştır. Türkistan Hanlıkları ve Kazaklar hakkında bilgileri toplamak için bu şirketin terkinde yola çıkan Anthony Jenkinson Buhara üzerinden Moskova'ya ulaşmıştır. Onun 1558-1559 yıllarında yaptığı bu sefer esnasında yazdığı eserinde Kazakların Müslüman olduğunu, nüfuslarının çokluğunu ve Kazak Hanı Hak-Nazar ile Buhara Hanı Abdullah'ın savaştıklarını tespit etmişlerdir.²²⁰

Rus oryantalist ekolünün Avrupa ekollerinden farklı bir yolunun olması ve onlardan daha gelişmiş bir duruma gelmesi önlerine koyduğu amaçlardan bilinmektedir. Örneğin Kazan Üniversitesi Türkologları, Rusya'da Doğu dilleri uzmanları arasında Almanya ve Fransa'daki gibi doğu dillerini konuşamayan ve yazamayan oryantalistlerin gerekmediğini aksine bu dillerde konuşabilen uzmanların gerektiğini bildirmişlerdir.²²¹ Rus şarkiyatçılığının Avrupa'daki meslektaşlarından önde ve kendilerine has özelliklerinin olması hususu Rus şarkiyatçılarının içinde yaygın fikirler oluşturmuştur. Bu fikirler sonradan Sovyet şarkiyatçıları tarafından da desteklenmiştir. A.Y.

²¹⁸ Suat Yıldırım, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002, s. 41.

²¹⁹ İsmail Pehlivan, *Rusya ve Oryantalizm*, Asia Minor Studies (*Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi*), Kilis: 2016, C.IV., S.8, s.88

²²⁰ Edige Masanov, *Oçerk İstorii Etnografiçeskogo İzuçeniya Kazahskogo Naroda V SSSR*, Almata: İzdatelstvo "Nauka" Kazahskoy SSR, 1966, s.20.

²²¹ Yavuzarslan, a.g.m., s.114.

Petrosyan²²², Rus şarkiyatçılığının kurulduğu devirden itibaren Doğu halklarının kültürüne saygı ile yaklaştığını, Avrupa merkezilik teorileri ve kavramlarına ters bir niyette olduğunu ileri sürmektedir.²²³ Ancak Çar döneminde kurulmuş olan Rus şarkiyatçılığı, Avrupa'daki ekollerden farklı özellikler barındırır da onun kurulması ve gelişmesine iştirak eden Batı Avrupalı araştırmacıların yöntemsel olarak sağladığı katkı, onların etkilerinden tamamen sıyrılmasına imkân tanımamıştır.

Rusya'da Müslüman halkların dilleri üzerine 1730 yılında başlayan çalışmalara destek olması için kadrolar yurtdışından davet edilen kişilere ayrılmıştır. Rusya Dışişleri Bakanlığı'ndaki devlet adamlarına Doğu dilleri öğretmenliği yapmak üzere Leipzig'ten Georg Yakov Ker (1692-1740) davet edilmiştir. Arapça Kûfi yazısı uzmanı olan Ker'in 1733 yılında sunduğu "Doğu Dilleri Cemiyeti ve Akademisi"ni (*Academia vel Societas scientiarum atque linguarum orientalium*) kurma projesi bir asır sonra Rus yetkililerin dikkatini çekmiştir. Ker'in fikrine göre Doğu dilleri uzmanları, Rusya'nın sınırını genişletmede ve doğudaki devletlerle ilişkide mühim rol oynamaktadır. Ayrıca Ker, Hıristiyanlığı Müslümanların arasında yaymada akademinin her bir üyesinin misyonerlik yapma görevini üstlenmesi gerektiğini de ileri sürmüştür.²²⁴

Alman ilim adamlarının, Rusya İlimler Akademisi ve Doğu Bilimlerinin kurulmasındaki hegemonyasının XVIII. yüzyıldan itibaren başladığı bilinmektedir. Ker'den başka bu devirde Gotlib-Zigfrid Bayer (1694-1738), İogann Fişer (1697-1771) ve F. G. Ştrübe de- Pirmont (1704-1790) gibi akademisyenlerin Batı Avrupa'daki fikri hareketleri Rusya'ya taşıyarak yöntemsel açıdan etkin bir rol oynadıkları ileri sürülmektedir.²²⁵ Rus şarkiyatçılığının geleceği belirlenen XIX. yüzyıl başında kabul edilen kararların birisi 1803 yılında yabancı araştırmacılardan Alman Genrih Yulius

²²² Yüriy Aşotoviç Petrosyan (1930-2011) Sovyet Rusya'sı ve Rusya Federasyonu şarkiyatçılarından biri olup, uzmanlaşma alanı Turkologiya, Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Türkiye Tarihidir. 1963-1996 yıllarında Doğu elyazmaları arşivinin yöneticiliği görevinde bulunmuştur. "Doğu Medeniyeti" adlı araştırma dizilerine editörlük yapmıştır. "Osmanlı İmparatorluğu" adlı kitabın yazarıdır.

²²³ YU. A. Petrosyan, "İzuçenie Kulturnogo Nasledie Narodov Vostoka Leningradskimi Vostokovedami (1917-1987): Tradisii i Prespektivi", *Pismennie Pamyatniki I Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, SSCB İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü Leningrad Bölümünün XXI yıllık toplantısının bildirileri ve makaleleri, ed. YU. A. Petrosyan, E. İ. Kıçanov, C.I., Moskova: İzdatelstvo Nauka, 1987, s.3.

²²⁴ *Akademik Barthold (Seçme eserleri)*, C.IX., s.33.

²²⁵ Marina Yanova, *Sovremennaya Etnologiya V İstoriceskom İstoçnikovedenii*, Moskva: Elista, 2017, s.26.

Klaprot (1783-1835) St. Petersburg'a teklif etmeye izin verilmesidir. Sonradan bu şahsın etkisiyle Sibiryaya ile ilgili çalışmalar başlamıştır.²²⁶

Dönemin Hıristiyan hareketleri, oryantalizm ekollerinin faaliyetlerine de etki sağlamıştır. İngiltere'de ortaya çıkan Evanjelik hareketinin Rusya'da faaliyet yürütmesine Çar I. Aleksandr (1801-1825) tarafından 6 Aralık 1812'de izin verilmiştir. 1814 yılından itibaren bu cemiyet Rusya Evanjelistler Cemiyeti olarak adlandırılmıştır.²²⁷ 1818 yılında Kazan şehrinde bu cemiyetin bir şubesi açılmıştır. Kazan Üniversitesi akademisyenleri arasında hizmet hiyerarşisinde yükselmeye üye oldukları İncil'i Araştırma Derneği de önemli bir yere sahip olmuştur. 1810-1820 yılları arasında bu cemiyete faal olarak iştirak eden şahısların içinde bölge yöneticileri, üniversite rektörü, akademisyenler ve bölge piskoposu yer almaktadır.²²⁸

Batı Avrupalılarla birlikte Osmanlı'dan Rusya'ya gizli yollarla geçip, pratik alanda büyük etkileri olan şahıslar da bulunmaktadır. Bunlar arasında İstanbul doğumlu Yunan asıllı Aleksandr Negri (1784-1854),²²⁹ Georgi Vlangali (d. 1871)²³⁰ ve Kudüslü Panteleymon Jüze'lerin (Bandali b. Saliba el-Cevzi) (1870-1942)²³¹ adları geçmektedir. Kendi tabiyetindeki Müslüman halklarından Şokan Velihanov (1835-1865) ve Ebubekir Divayoğlu (1855-1933) gibi araştırmacılar çıkmıştır.²³²

²²⁶ Yanova, a.g.e., s.30.

²²⁷ L. A. Taymasov, P. V. Denisov, "Kazanskiy Komitet Rossiyskogo Obşestvo İ Perevoda Svyaşennogo Pisanie Na Yazıki Narodov Srednogo Povoljya", Çeboksarı: Çuvaş Devlet Üniversitesinin Bülteni, S.2, 2012, s.92.

²²⁸ Tanya Kostina, "Soslovnaya İdentichnost Professorof Kazanskogo Universiteta V Pervoy Polovine XIX v.", *Bit Russkim Po Duhu İ Evropesem Po Obrazovaniyu*, ed. YU. A. Andreev, A. V. Dronin, Moskva: POSSPEN, 2009, s. 133-134.

²²⁹ Rusya vatandaşlığını kabul edip onun kolonizasyon siyasetine iştirak etmiştir. "1820 y Orenburg'tan Buhara'ya seyahat" (Voyage d'Orenbourg à Bouchara, Fait en 1820) eserinin yazarı Meyendrof 1820 yılında Buhara'ya Negri'nin başkanlığındaki kabile ile gitmiştir. Bkz.: B. Aleksevskiy, "Negri Aleksandr Ferdoroviç", *Russkiy Biografiçeskiy Slovar (RBS)*, C.11., St. Petersburg: Tipografiya Glavnogo Upravlenie Udelov, 1914, s. 189-190

²³⁰ 1781 İstanbul doğumlu Vlangali, 1823 yılından itibaren Rusya Dış İşleri Bakanlığı Asya Bölümü'nde açılan Doğu Dilleri Merkezi'nin müdürlüğünü yapmıştır. Kafkas ve Rusların 1828 yılında Kars'ı almasında aracılık yaptığından dolayı İmparator'dan Kutsal Vladimir Madalyası aldığına dair bilgilere rastlanmaktadır. Detaylı bilgi için Bkz.: *İstoriya İmperatorskogo Russkago Arheologičeskogo Obşestvo Za Pervoe Pyatidesyatiletie Ego Suşestvovaniya 1846-1896*, ed. N. İ. Vselovskiy, St. Petersburg: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, 1900, s.24.

²³¹ Çar iktidarının son devirlerinde hizmet etmiştir. Kudüslü Hristiyan bir Arap olup Kazan ve Bakü'deki oryantalizm merkezlerinin gelişmesinde katkı sağlamıştır. Bkz.: M. A. Kostryukov, M. Z. Habibullin, "Panteleymon Krestoviç Cüze: Ciznenny Put İ Nauçnoye Nasledie Vidnogo Predstavitelya Kazanskogo Vostokovedeniya", Barnaul: İzvestie Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2009, S. 2. ss. 95-96.

²³² A. Zeki Velidi Togan, *Tarihte Usül*, 4.Baskı, İstanbul, 1985, s.29.

Kazan ve St. Petersburg üniversiteleri bünyesindeki bilimsel oryantalizm merkezlerinin gelişmesinde aslen Müslüman olup sonradan Ortodoks Hıristiyanlığına geçen İran asıllı Aleksandr Kasimoviç Kazem Bek (1801-1870) de vardır. Mirza Kazem Bek'in Kazan Üniversitesi'nde kurulmuş olan Kazan Rus Oryantalizm Merkezi'nin kurucusu olduğu Barthold tarafından iddia edilmektedir.²³³ Bu arada Şark araştırmaları açısından Kazan Üniversitesi Şark Bölümü'nün de ayrıca rol oynadığı görülmektedir. Kazan Üniversitesi'nin Şarkiyat Bölümü, 1830-1850 yılları arasında Petersburg Üniversitesi ve Kazan Dini Akademilerine akademik kadro hazırlamada öncülük etmiştir.²³⁴

1806 yılında Kazan İmparatorluk Üniversitesi Oryantalizm Bölümüne ünlü Alman oryantalisti O. Tihsen'in tavsiyesiyle din bilimleri doktoru seviyesindeki talebesi Hıristiyan Martin Fren Leipzig yollanmıştır.²³⁵

Moskova okullarındaki doğu dilleri üzerindeki eğitim programında Fransız Silvester De Sacy'in ders kitabı kullanılmıştır. Onun öğrencisi olan J. Demanjin Arap dili uzmanı, diğer öğrencisi F. Şarmua ise Fars dili öğretmeni olarak 1816 yılında St. Petersburg Pedagojik Enstitüsü'nde göreve çağırılmıştır.²³⁶

Rus şarkiyatçıları içinde Batı Avrupa'daki Doğu araştırmalarıyla ilgili cemiyetlerin üyeliğine kabul edilenler de yer almaktadır. 1829 yılında Y.İ. Şmidt Londra Asya Cemiyetine, 1845 yılında G. P. Gelmersen Londra Coğrafya Cemiyeti'nin üyesi olmuş, 1851 yılında A.Y. Kupfer Londra Kraliyet Cemiyeti üyeliğine kabul edilmiştir.²³⁷

C. Rus Oryantalistleri ve Rus İstilas İlişkisi

Bilimsel alanla beraber Rus Coğrafya Cemiyeti ve Türkistan bölgesiyle ilgili incelemeleri yürütme amacıyla kurulan çeşitli kurum vekillerinin veya üyelerinin pratik alanda bölge yöneticileriyle iş birliği içinde oldukları görülmektedir. Yerli halkların

²³³ *Akademik Barthold (Seçme eserler)*, a.g.e., C.IX., s.47.

²³⁴ Alau Adilbaev, "Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü", Ankara: Dini Araştırmalar Dergisi, S.12, C.4, 2002, s. 112-113.

²³⁵ *Akademik Barthold (Seçme eserleri)*, C.IX, s.43.

²³⁶ *İmperatorskiy St. Peterburgskiy Universitet V Teçenie Pervih Pyatidesyati Let Ego Suşestvovaniya*, ed. V.V. Grigoryev, St. Petersburg: Bezobrazova İ Komp, 1870, s.21.

²³⁷ Yanova, a.g.e., s.38.

kültürünü yakından tanıyan ve bilen uzmanlar, hükümet adamlarına danışmanlık yapmış hatta çeşitli yargıların hazırlanmasında katkıları da sağlamışlardır.²³⁸

Etnografya alanına Rus Coğrafya Cemiyeti tarafından büyük önem verilmiş ve bu bilim dalının üzerine şarkiyatçılık çalışmalarının yürütülmesine devlet tarafından maddî destekler sağlanmıştır. Rus Coğrafya Cemiyeti'nin kuruluşuyla ilgili 25. yıl toplantısında Çar Aleksandr kendi bildirisinde coğrafya, etnografya ve istatistik anabilim dallarının bütçelerinin artmasına katkı sağladıklarını vurgulamıştı.²³⁹

Çar hükümetinin bölgedeki kolonyal siyasetini yürütmesinde, araştırmalarıyla özel bir yere sahip olan Aristov da katılmıştır. Yedisu'da hizmet ettiği süreçte Kazakların kültürünü yakından öğrenen ve bu konuda uzman olan Aristov, Türkistan bölgesinde hükümetin tebaasını yönetmesi konusunda yasal ve idarî uygulamalara katılmış ve her türlü komisyonların üyeliklerinde yer almıştır.²⁴⁰

Kazaklar hakkında sistematik çalışmaların ilklerinden birini yazan Aleksey Levşin'in (1798-1879) Rus Coğrafya Cemiyetinin kurucu üyesi, Cemiyet reisinin yardımcısı, gizli danışman, İçişleri Bakanının danışmanı gibi görevlerde bulunduğu bilinmektedir.²⁴¹ Kazak tarihçisi Manaş Kozıbaev *Kazak Tarihinin Herodot'u* olarak nitelendirilen Levşin'in Çar hizmetinde olduğunu ve diğer şarkiyatçıların da sonraki istila bölgelerini incelemesi gibi emeklerine de vurgu yapmıştır.²⁴²

1868 yılının Ocak ayındaki İRCCOB kuruluş toplantısında Orenburg vilayetinin valisi N. A. Krijanovskiy, Buhara'ya kadar olan bölgenin işlenmemiş madenî ve tarım zenginliklerinin kontrol altına alınmasında bölüm kurucularına boş bilimsel hayallerle uğraşmadan bölge yönetiminde işe yarar pratik inceleme ve araştırmaları yürütmesi

²³⁸ Devlet ve oryantalistler arasındaki ilişkiler için Bkz.: Edwar Said, *Oryantalizm*, çev. Nezh Uzel, 4.Baskı, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1998, s. 286-287; *İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedenie Do Seredini XIX Veka*, İnstitut Vostokovedenie ANSSSR, ed. G. F. Kim, P. M. Şastitko, Moskova: Nauka, 1990, s.4.

²³⁹ *İstoriya Poluvekovoy Deyatelnosti İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestvo 1845-1895*, a.g.e., C.II., s.480.

²⁴⁰ Masanov, a.g.e., s.167.

²⁴¹ *Sostav İmperatorskogo Russkago Geografiçeskogo Obşestvo*, St. Petersburg: Tipografiya Eduarda Prasa, 1856, s.1.

²⁴² Manaş Kozıbaev, *Kazahstan Na Rubece Vekov: Razmişlenie İ Poiski*, C.I, Almatı: Gılım, 2000, s.59.

gerektiğini söylemiştir.²⁴³ Krijanovskiy, bölgenin madenî zenginliklerinin Rus hükümetinin menfaati ve yerli halkı Ruslaştırma amaçları dâhilinde araştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Ancak yönetimdekileri Ruslaştırmadan önce onların kültürünün, tarihinin, dindeki eksikliklerinin ve özelliklerinin iyice incelenmesi gerektiğini de ileri sürmüştür.²⁴⁴

Bölgedeki baskı ve sömürme siyasetinde Rus oryantalizm merkezi üyelerinin iktidardaki hükümdarlara danışmanlık yaptıklarına da rastlanmaktadır. V. Dal, V. Grigoryev, A. Hanıkov, V. Velyaminov-Zernov ve A. Levşin gibi bölge hakkında sistematik araştırmalar yapan ünlü Rus araştırmacıları Orenburg vilayeti sınır karakolu komisyonundaki kamu hizmetlerini yönetmişlerdir.²⁴⁵ Orenburg vilayeti ilga edildikten sonra onun yerine Türkistan, Turgay ve Ural vilayetleri oluşturulmuştur. Turgay vilayeti kamu yönetiminde A. Vasilyev, İ. Kraft ve Y. Polferev gibi etnograf araştırmacıların danışmanlık görevlerinde hizmet verdikleri görülmektedir. Oryantalistlerin, idarî mesuliyetlerle kendilerine yüklenmiş pratik araştırma ve incelemeleri birlikte yürüttükleri tespit edilmektedir.²⁴⁶

Sovyet tarihçilerinden E. A. Masanov'a göre Orenburg vilayeti idarî vekillerinin, İmparatorluk Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Orenburg Bölümü'nü (*IRCCOB*) Rusya'nın bölgedeki istila ve sömürge siyasetine bağımlı bir kurum olmasına çaba gösterdiklerine rastlanmaktadır.²⁴⁷ Kozıbaev, Rus Coğrafya Cemiyeti üyelerinin Çar'ın huzuruna (harem) Ordu ve İstihbarat kurumlarından sonra engelsizce girebildiğini ve bu kurumun yöneticisinin de Çar'ın kendisinin olduğunu, cemiyetin direkt olarak bir sömürge siyaseti kuralı olduğunu ileri sürmektedir.²⁴⁸

1887 yılında kurulmuş olan Orenburg Bilimsel Arşiv Komisyonu'nun (*OBAK*) yöntemsel çalışmalarının temelleri, pratik oryantalizme dayanmaktadır. Bu kurumun üyeleri arasında V. Radlov, S. Oldenburg, V. Barthold gibi Rus Oryantalizm merkezinin

²⁴³ Tatyana Tugay, “*Predstaviteli Orenburgskoy Gubernskoy Adminstrasii İ Kraevedçeskih Obşestv V İzuçeniye Kazahstana İ Sredney Azii (Vtor. Pol. XIX-Naç. XXv.)*”, Orenburg: *V.O.G.U.*, S.5 (2012), s. 176-177.

²⁴⁴ Masanov, a.g.e., s.171.

²⁴⁵ Tugay, a.g.m., s.176.

²⁴⁶ Tugay, a.g.m., s.179.

²⁴⁷ Tugay, a.g.m., s.176.

²⁴⁸ Kozıbaev, a.g.e., s.59,

gelişmesinde omurga rolünü üstlenmiş şahısları da bulunmaktadır.²⁴⁹ Ünlü Türkolog Radlov'un, Rusların Buhara Savaşı sırasında Türkistan Genel Askerî Valisi Fon Kaufman'ın yanında olup Zerefşan vadisi ve Semerkant şehri ile ilgili raporu hazırladığı belirtilmektedir.²⁵⁰

D. Rus Oryantalistlerin Kazaklara Dair Çalışmaları

Kazaklar hakkında XVII. ve XIX. yüzyıllarda toplanan belgeler, esasen coğrafyacılara, tarihçilere, etnograflara ve din misyonerleri gibi bilim dalları temsilcilerine ait disiplinler arası kaynakları teşkil etmektedir. Bunların arasında tarihçilerle etnografların kaynakları değerlidir. XX. yüzyılda Edward Said bu bilim dallarını oryantalizm ekolünün bir parçası olarak değerlendirmektedir. O, Doğu hakkında ders veren etnolog, sosyolog, tarihçi ve filologları, kendi alanları ile birlikte oryantalizmin içine katmanın mümkün olduğunu ileri sürmüştür.²⁵¹

Kazaklara dair çok sayıda Rus kaynağı bulunmaktadır. Bu eserlerde Kazak halkı iki yönden ele alınarak araştırılmıştır. Bundan birincisi, bölgeyi askerî ve endüstriyel olarak sömürgeleştirme amacıyla devletin araştırması, ikincisi de işgal edilen yerli halkın nüfusu, iktisadı, kültürü ile hayat tarzının bilimsel amaçla araştırılması şeklinde olmuştur.²⁵²

Araştırma derlemeleri ve değerlendirmeleri açısından pratik gözlem metoduyla inceleme yürütmüş araştırmacıların eserleri büyük çoğunluğu oluşturmaktadır. Kazakistan'la ilgili XVIII. yüzyıla ait eserler arasında Sibirya'ya seyahat eden D. Misserşmidt, G. Miller, S. Pallas'ın seyahatnameleri veya eserleri mevcuttur.²⁵³

1818 yılında açılmış olan Asya Müzesi'nde Müslüman halklarla ilgili eserler toplanmıştır. A. V. Boldirev, A. İ. Levşin, G. İ. Spasskiy, O. İ. Senkovskiy, N. Y. Biçürin, M. A. Kazem-Bek, İ. N. Berezin gibi şarkiyatçılar Kazak halkının etnik olarak incelemesinde büyük katkılar sağlamışlardır. Araştırmalar içinde 1818 yılında *Sibirya*

²⁴⁹ Tugay, a.g.m., s.178.

²⁵⁰ Akademik Barthold, a.g.e.,C.IX, s.524.

²⁵¹ Said, a.g.e., s.13.

²⁵² Qarasaev Gani, *Qazaqstannın Şıgıs Öniri XVIII-XX Gasır Basındağı Batus, Orıs Zertteüşileri Şıgarmalarında, Gılmi-Köpşilik Basılımdarı Derekterinde*, Öskemen: Media-Alyans Baspası, 2006, s.20.

²⁵³ Çuguevskiy, a.g.b., s. 5-6.

Bülteni ve 1825 yılında *Asya Bülteni* dergilerini kuran Spasskiy'nin makaleleri oldukça değerlidir.²⁵⁴

Rus Coğrafya Cemiyeti'nin 1868 yılında Orenburg ve 1877 yılında Batı Sibirya Bölümleri'nin açılışıyla Kazaklar ile ilgili etnografya alanındaki çalışmalar bu bölümlerin nezareti altında gerçekleşmiştir. Ancak araştırma ve inceleme faaliyetleri sadece bu bölümlerle sınırlı kalmayıp Rus Coğrafya Cemiyeti ve diğer Türkistan bölgesi ile ilgili kurulmuş olan cemiyetlerin bilimsel faaliyetleri ile de devam etmiştir.²⁵⁵

Araştırmacılar tarafından Kazakların adet-gelenekleri, sözlü halk edebiyatı eserleri, hayat tarzları ile ilgili malumatlar; inançları, nüfusu, yazlık ve kışlık göç yerlerini haritaya kaydetme, göç yolları, kuyu noktaları, halkın tıp ve veterinerliği, halkın günlük hayatta kullandıkları otlar vs. hakkında bilgiler toplanmıştır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rus okullarında Kazakların muasırlaşmasını Ruslara bağlayan çok sayıda devlet adamı ve araştırmacı yetişmiştir. Esasen bu etnografya sahasında ilmi makaleleri ve her türlü tezleri oluşturanlar arasında M. S. K. Babajanov, M. G. Tyaukin, I. Altınsarin, T. A. Seydalin, S. A. Jantörin, B. Dauılbaev gibi adamların isimleri geçmektedir.²⁵⁶

Çar ve sonraki Sovyet dönemindeki ansiklopedi maddeleri, araştırmalar ve millî devletlerin kurulmasıyla halkların millî tarih yazıcılığında Kazaklar ile ilgili bilgilerde esasen Levşin, Valihanov, Potanin ve Radlov'un kimlik üzerindeki tespitleri dikkate alınmıştır. O yüzden dinî kimlik üzerindeki Çar dönemi ve sonrasında Sovyet Rusya'sı tespitlerinde adı geçen araştırmacıların eserleri üzerinde durulacaktır.

Rus kaynakları arasında Aleksey Levşin'nin²⁵⁷ “Kırgız-Kazak veya Kazak-Kaysak Ordaları'nın Tarifi” adlı eseri ilk olarak geniş biçimde ele alınan çalışmadır.

²⁵⁴ Masanov, a.g.e., s.112.

²⁵⁵ Masanov, a.g.e., s.159.

²⁵⁶ Masanov, a.g.e., s. 170-178.

²⁵⁷ Aleksey İraklieviç Levşin (1798-1879) Rus Devlet adamı, Odesa şehrinin yönetmeni ve İrkutsk velayetinin sivil yöneticisi, Rus İmparatorluğu Coğrafya Cemiyeti'nin kurucularından biridir. Rusya İç İşleri Bakanı'nın Gizli Danışmanı görevinde bulunmuştur. Bkz.: *Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, ed. N.D. Çiçulina, M.G. Kyürdyüмова, C.10, St. Petersburg: Tipografiya Glavnogo Upravlenie Udelov, 1914, s.159-160; *Biografiçeskiy Slovar. Visşie Çini Rossiyskoy İmperii (22.10.1721-2.03.1917)*, ed. E.L. Potyemkin, C.2. Moskova: 2017.

Şokan Valihanov ona “Kazak halkının Herodot’u” adını vermiştir.²⁵⁸ 1832 yılında yayınlanmış olan bu eser, ilmî çevrelerin itibarını kazanmış ve 1840 yılında Fransızca’ya sonradan da İtalyanca’ya çevrilmiştir.²⁵⁹

Kazaklar arasında Rus oryantalizm merkezlerinde yetişmiş Şokan Valihanov’un “Seçme Eserler Toplamı” adlı eserinden de bilgiler aktarılacaktır. Valihanov’un derlemeleri bazı yönleriyle Levşin’in değerlendirmelerine cevap vermesi nedeniyle değerlidir.²⁶⁰

Kazaklar hakkında geniş bilgiler bırakanlardan biri de Grigoriy Potanin’dir (d. 1835-1920). 1876-1877 yıllarında Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti’nin görevlendirmesiyle Kuzey-Batı Moğolistan ve Kuzey-Doğu Kazakistan topraklarındaki Kazaklar hakkındaki bilgileri “Kuzey-Batı Moğolistan Seyahatnamesi Denemeleri” adlı eserinde aktarmaktadır. Potanin’den sonra Türkolog Wilhelm Raflof’un “Sibirya’dan” adlı eseri değerli belgelerle doludur.²⁶¹

Yukarıda zikredilen araştırmacılar dışında N. Yadrensev, S. Şişkov, F. Usov, A. Dobramislov, N. Balkaşın, N. Grodekov, N. Karazin, A. Yagmin gibi araştırmacıların eserleri de bulunmaktadır. Bu eserlerin çoğunun içeriği dağınık ve sistemsiz olduğundan onların tamamını incelemek mümkün olmamıştır. Bu eserler arasında üzerinde durulacak olan ve sonraki araştırmacılar için örnek olan eserlerle ilgileneceğiz. Genellikle Levşin, Valihanov, Radlov ve Potanin’in eserlerinden dinî

²⁵⁸ Beysenova Aliya, *Rol Russkih Uçenih V Poznanii Prirodı Kazahstana*, Almatı: Mektep, 2012, s.71.

²⁵⁹ Qarasaev, a.g.e., s.61.

²⁶⁰ “Şokan (asıl adı Muhammet Hanafiya) Valihanov (1835-1865) Orta Cüz’ün son Hanının torunudur. 10 yaşında Omsk şehrindeki Sibirya kolordu harbi okulunu kazanmıştır. Harp okulunda, Kazan Üniversitesi Doğu Dilleri fakültesinden mezun olan oryantalist öğretmenlerden eğitim görmüştür. Okulda Hıristiyan teolojisinden ders veren öğretmenler de bulunmuştur. St. Petersburg’da bulunduğu esnada Berezin, Kazim-Bek, Vasilyev gibi oryantalistlerle sohbet etmiş olduğu belirtilmektedir. Rus edebiyatı çevresinden Dostoyevski ve Krestovski ile bağlantıda olduğu bilinmektedir. 1859 yılında Valihanov, ticaret kfilesıyla Kaşgar şehrine seyahat etmiş ve bu seyahatinde Rus istihbarat hizmetine Doğu Türkistan hakkında büyük bilgiler kazandırmıştır”. Bkz.: *Soçinenie Şokana Valihanova (Seçmeli Eserler)*, “Potanin hatıraları”, ed. N.İ. Vselovskiy, St. Petersburg: Tipografiya Glavnogo Upravlenie Udelov, 1904

²⁶¹ “Vasiliy (Wilhelm) Radlov (1837-1918), Alman asıllı oryantalist ve Türkologtur. 1858 yılında Asya Müzesi’nde çalışmak için St. Petersburg’a gelmiştir. Türk dilleri uzmanı olan Radlov, araştırmalarını Sibirya, Doğu Kazakistan, Kazan, Kırım, Moğolistan gibi yerlerde yürütmüştür. Türkler ve onun içinde Kazakların dini inançları hakkındaki bilgileri kapsayan “Sibirya’dan” adlı bir eseri mevcuttur”. Bkz.: *Ensiklopediçeski Slovar Brokgauza i Efrona*, ed. K.K. Arsenyev, O.O. Petruşevskiy, C.26, St. Petersburg: Tipografiya Aks Obş “İzdat Delo Bıvşie Brokgauza-Efron, 1899, s.92-93.

kimlikle ilgili bilgiler aktarılacaktır. Bu eserler üzerinde tahlil yapmanın asıl nedeni, çalışmaların diğerlerine nispeten daha sistematik bir biçimde yazılmış olmasıdır.

Valihanov, Potanin ve Radlov'un Sibirya halklarının inançları hakkındaki tezleri, Şamanlığı ele alıp inceleyen Mircea Eliade, Jean-Paul Roux gibi dünya çapındaki araştırmacılara malzeme olmuştur.²⁶² Bu noktada adı geçen araştırmacıların Çar Rusya'sı sınırlarını aşarak, dünya çapındaki oryantalizm merkezlerine yönlendirici bir malzeme hazırladıkları görülmektedir.

E. Rus Oryantalistlerin Kazak Türklerine Dair Araştırma Yöntemleri

1. Avrupa Merkezilik Yaklaşım

1822 yılında Orta Cüz Kazakları için uygulanan "Sibirya Kazakları Hakkındaki Yasa" XIX. yüzyıl Rus akademi çevresinde kendi tabiyetindekilere karşı üstünlüğünü yansıtan bir kanunname olarak bilinmektedir. Bu kanunname Rus, Slav veya Ortodoks olmayan Müslüman, Budist, Putperest, Yahudi dinindeki milletlere "inorodsı" (yabancı) kelimesi aşağılayıcı bir manada kullanılmıştır. Terimin ortaya çıkması, Rus aydınlanmasının zirvesi olan Ekaterina (1762-1796) çağı ile bağlantılı olup bu devirden itibaren Ruslar Asyalılara uygarlık misyonu taşıyıcıları olarak tanımlanmaya başlamışlardır.²⁶³

Fikirler arasında Kazakların Müslüman olmadığı ve onların kendi kimliklerinden ayrılmayıp oldukları gibi bırakılması gerektiğini ileri süren Avrupa merkezci sınıflandırma teorilerinin yer aldığı da görülmektedir. Yaratılış tipinin bozulmasına son dönemdeki İslâmlaşmanın ters etkide bulunduğu dair görüşler de ortaya koyulmaktadır.²⁶⁴ Burada kastedilen fikir, Kazakların yerleşik hayata geçmesinde İslâm dininin olumsuz bir etkide bulunmasıdır.

Rus oryantalistlerinin Kazak tarihinin yazımına katkılarının olduğu, bununla birlikte Kazakların Rus tarihinin bir parçası haline getirildiği ve bağımsızlığından koparıldığı belirtilmiştir. Kozıbaev'in bu hülasalarından Kazak tarihçilik bilim dalının

²⁶² Bkz.: Mircea Eliade, *Şamanizm*; Ankara: İmge Kitabevi, 1999; Jean-Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dinleri*, 2.Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 1994.

²⁶³ Martin Virjinya, *İstoriya Kazahstana V Zapadnih İstoçnikah XII-XX v.v.*, C.XII, Almatı: Sanat, 2009, s.49.

²⁶⁴ Terentyev, *Rossiya İ Angliya V Srednoy Azii*, St. Petersburg: Tipografiya P.P. Merkulova, 1875, s.350.

İslâm medeniyetinden ayrılarak sömürge siyaseti eğilimleri altında başka bir uygarlık parçası haline geldiği sonucu çıkartılmaktadır.²⁶⁵

Avrupa merkezci yaklaşımların arasında İslâm'ın, uygarlık öznesi kurma çabası göstermeyen bir din olarak nitelendirilmesi de vardır. Örneğin Rusya yönetimine geçen Başkurt, Tatar, Kafkas, Kazak ve Orta Asya halkları “İslâm dinini kılıç ve ateşle kabul etmedi, tam tersine Kur'an, uygarlığa tamamen erişemeyen halkların telkinine has biçimde inanç ve kanunları ihya etti, bu kanunlar da yerel örf-adetlerle uyumluluk sağlamıştır” diye zikredilmektedir.²⁶⁶

Yargı ve yönetime gelince, Levşin de Avrupa merkezilik şablonlarından uzağa gidememiştir. Yasalara uygun olarak yaşayan Avrupa insanının yaşamı ile Kazakların cüzlere, kabile, aşiret ve boylara bölünerek herkesin kendini yöneten han, sultan ve biyelerinin var olduğu yaşam tarzını içeriden inceleyen bir Avrupalının, orada anarşinin yaşadığını göreceğinden bahsetmektedir.²⁶⁷ Eski Türk geleneksel yönetim sistemini dikkate almayarak Levşin'nin böyle sonuçlara varması, kendisinin yaşamış olduğu devrin fikri hareketini yansıtmaktadır. Rusya, Türkistan'da yürütmüş olduğu işgal politikasını gerek kamuoyunda gerekse uluslararası alanda meşru göstermek amacıyla göçebeleri tehdit unsuru olarak nitelendirmiştir.²⁶⁸

2. Eski Dinler Veya İnançlar Arasında İlişki Kurma Eğilimi

Batılı oryantalistlerin yaklaşımlarında kullandıkları muhtelif dinlerin, inançların ve medeniyetlerin Müslüman kültürü üzerinde tesirlerinin olup olmadığının araştırılması yöntemini Rus oryantalistleri de kullanmıştır. Rus oryantalistlerin yararlandıkları bilim disiplinlerinin farklı olması, incelenen meselelere çeşitli yaklaşımların oluşmasına neden olmuştur. Örneğin Levşin tarih, Valihanov askerî uzman, Potanin etnografya, Radlov filoloji uzmanıdır. Bu yüzden bir kavram hakkında

²⁶⁵ Kozıbaev, a.g.e., s.59.

²⁶⁶ N. N. Balkaşın, *O Kirgizah İ Voobşe O Podvlastnih Rossii Musulmanah*, St. Petersburg: Tipografiya Ministerstva Vnutrennih Del, 1887, s.3.

²⁶⁷ Aleksey Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysakskih Ordı İ Stepey*, C.III., St. Petersburg: Tipografiya Karla Kraya, 1832, s.155.

²⁶⁸ Sibirya'nın Rusya'ya ilhak edilmesinden sonra Türkistan Hanlıklarının Sibirya'daki eski kardeş topraklarının geri alınması için ortaya koyduğu çabalar, Rus aydınları tarafından eşkıyalık ve uygarlıktan uzak kalan, devletçilik anlayışı olmayan göçebe boyların saldırıları olarak nitelendirilmiştir. XIX. yüzyılda Ruslar Türk kavimleri hakkında “Asya'nın yıkıcı kavimleri” deyimini kullanmıştır. Detaylı bilgi için Bkz: Aleksandr Geyns, *Sobranie Literaturnih Trudov*, C.I, St. Petersburg: Tipografiya M.M. Staslyüveça, 1897, s.27; İsmail Pehlivan, *Rusya ve Oryantalizm*, C.4, S.8, Kilis:7.A.Ü.A.M.S.D, 2016, s.83

yorumların yapılmasında çeşitli eğilimler kullanılmıştır. Rus oryantalizm ekolü de Kazak Türkleri kültürünü araştırmada günümüzdeki antropoloji sahasının temelini oluşturan yöntemlerden yararlanmış ve bu incelemelerden sonuçlar çıkartarak Kazak Türklerinin dinî kimliğini belirlemede Kazak Türklerinin İslâm kültüründen ötürü eski Türk inançlarının kalıntısı meselesi baş konu haline dönüşmüştür.

Kuzeydoğu üzerinden Altay Dağları ve Moğolistan'a geçen araştırma seyahatnamelerinde Kazak kültürü üzerine çalışmaların Müslüman olmayan komşu Moğol ve Altay Türklerinin kültürleriyle karşılaştırılarak ele alındığı görülmektedir. XIX. yüzyılda siyasî-sosyal şartların araştırma yöntemlerine etkisi olduğunu da hesaba katmak gereklidir. Devrin inceleme çalışmalarında Türk halklarının ata dini olarak Altay bölgesindeki Müslüman olmayan kavimlerin inanışları ileri sürülerek Müslüman olan Kazak gibi halklarda yaşayan eski inanışlar arasında ilişkiler kurulmuştur.

Potanın, Kazakların domuz etini yememesini halk arasındaki “Kazakların domuzdan yaratıldığı” inancına dayandırmıştır. Potanın bu bilginin notunda domuz eti yasağının İslâm'dan önceki dönemlere uzandığını, Türk boylarına İslâm dini gelmeden önce Saka kabilelerinin de domuz etini yemediğini kanıt olarak ileri sürmüş ve “*İslâm dininin tamamen yerleşmediği Kazak halkının Peygamberin emrinden dolayı domuz etinin yasaklanmasını hayal etmek bile zordur.*” demiştir.²⁶⁹

3. Sistem İle İlgili Görüşleri

Grigoryev, Rusya tabiliğine geçen halkların beşerî veya sivil hukuk sistemleri hakkındaki bilgileri değerlendirmiştir. Bazı halkların esasen Sibiryâ Tundra Ormanlarındaki kavimlerin devletçilik anlayışının olmadığından, bundan dolayı da yasal sistemleri ile belirli bir görüşlerinin bulunmadığından ve toplumsal hayattaki düzenlerinde din yerine inançlara, yasa yerine de adetlere üstünlük verdiğiinden bahsetmiştir. Ancak Tatar, Kalmuk, Buryat, Kazak ve Kırgızların belirli bir yerleşik medenî hayat tarzlarının, yasal sistemlerinin, alfabelerinin ve dinlerinin bulunduğunu, ayrıca siyasî-iktisadî konuları da iyi bildiklerini ileri sürmüştür. Üçüncü sınıf olarak da

²⁶⁹ Grigoriy Potanin, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii*, 2.Baskı, St. Petersburg: Tipografiya V.Kirşbauma, 1881, s.165, 46

Kafkaslar'daki Gürcüler ile Ermenileri örnek göstererek onların diğer iki sınıftan da ileri giderek Kurtarıcı (İsa) tarafından aydınlandığından bahsetmiştir.²⁷⁰

Vergilere gelince Levşin Kazakların vergi vermelerinin çok zor olduğunu verseler bile yukarıdakilerin hamiliklerini üstlenmek için yaptığını ve bazıları tarafından Rus iktidarına tâbi devlete vergi vermekten zekât vererek kurtulduğunu belirtmektedir.²⁷¹ Vergi konusunda Valihanov da Büyük Cüz Kazaklarının Hokand hanlığına zekât verdiğiinden bahsetmektedir. Kazaklar içinde zekâtı toplamada Hokandlıların zorluk gösterdiklerini belirtmektedir.²⁷²

Araştırmacıların ilgisini çeken hususlardan biri de Kazaklar içinde Diyanet işleri ile ilgili herhangi bir kurumun olmamasıdır. Kostenko'nun ruhanîler sınıfının yokluğuyla kendi tanımındaki ortodoksluğu karşılaştırdığı bilinmektedir. Örneğin “Orta Asya'da toplum sınıfları yoktur. Diyanette de ruhanîler sınıfı yoktur. Eğitimi var olan herkes dinî hizmetle uğraşabilir. Genellikle dinî hizmetler yargı ve polis sistemiyle birlikte iş görür” diye toplumdaki kurumları nitelendirmektedir.²⁷³ Paşino, Kazakların içinde dinî kurumun olmamasını göçebe hayata bağlayıp o şartlar altında böyle bir kurumun iş yürütmesinin imkânsızlığından bahsetmektedir.²⁷⁴ Ancak araştırmacılar, Kazakların toplumsal hayatında sünnet yapma, nikâh kıyma ve cenaze yıkama gibi dinî merasimleri yerine getiren gezici mollaların var olduğundan bahsetmektedirler.²⁷⁵

II. RUS ORYANTALİSTLERE GÖRE KAZAKLARIN DİNÎ KİMLİĞİ

Semavî dinlerin yaşadığı toplumlarda hak veya batıl eski yerel inançların bulunması ve bundan semavî dinlerin etkilenmekten geri durmadığı, ilahî dinlerin de bu inançlarla sürekli etkileşimde olduğu bilinmektedir.²⁷⁶ Dünya dinlerini anlamada gözlem metodunu kullanmak, yöntem olarak ve çeşitli şartlarda kutsal metinlerin ne

²⁷⁰ V. Grigoryev, “*Ob Otnoşenii Rossii K Vostoku*”, Odesa: 1840, <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003542910#?page=1>, 21.01.2019, s.12.

²⁷¹ Levşin, a.g.e., C3, s.161.

²⁷² *Şokan Valihanov (Seçme Eserler)*, ed. V. Y. Basin, İ.V. Efrogva, B.E. Kumekov, V.N. Nastiç, 3.Baskı, Alatau Baspası, 2010, s.182.

²⁷³ Lev Kostenko, *Srednya Aziya İ Vdvoreniye V Ney Russkoy Grajdanstvennosti*, St. Petersburg: Tipografiya V. Bezobrazova İ K, 1871, s.67

²⁷⁴ Paşino, *Turkestanskiy Kray V 1866 Godu*, St. Petersburg: Tipografiya Tibleña İ K, 1868, s. 55-56.

²⁷⁵ Paşino, a.g.e., s.55.

²⁷⁶ Durmuş Tatlılıoğlu, “Türkmen İrımları (Halk İnançları)”, Sivas: *C.Ü.İ.F.D.*, S.4., s.152.

oranda yansıdığını incelemek sosyal antropoloji sahasının kurallarındandır. Antropoloji dalının ilgisini, incelediği “emredilen din” yerine dinlerin halklar veya kitleler arasında “yaşanan” ve “uygulanan” yönleri çekmiştir.²⁷⁷ Kazakların dinî kimliğini belirleme çabalarında da yukarıda zikredilen eski dinlerin izleri ve İslâm dininin halk arasında nasıl uygulandığının gözlemlenmesinden ibaret bir yaklaşımın izlendiği görülmektedir.

Kazakların dinî kimliğinin yasal sınırlar içindeki yerinin belirlendiği ilk hareketlere XIX. yüzyılın başında rastlanmaktadır. 1822 yılında kabul edilmiş “Sibirya Kırgızları Hakkındaki Yasa”da “Kazakların Muhammedî dinine göre puta tapınması yakındır. O yüzden onları Hıristiyanlaştırmanın kolay olacağından umudumuz vardır” ibaresi yer almaktadır.²⁷⁸

1879 yılında yayınlanmış “Dosug i Delo” adlı askerlere yönelik derginin Kazakların etnografyası üzerine yazıların bulunduğu bir sayısında Kazakların Müslüman ve Sünnî olduğu, diğer Müslüman halklar gibi dinde fanatizmlerinin olmadığı, ancak Kazakların arasında Şamanlık izlerine hala rastlandığı ileri sürülmektedir.²⁷⁹

1895 yılında yayınlanmış Brokgauza ve Efronların Ansiklopedik Sözlüğü’nde Kazaklar, Sünnî fakat dinî yaşantılarında özensiz olarak tanımlanmakta, Kazakların içinde eski Şamanlık ve puta tapıcılığın izlerinin var olduğu, İslâm’ın da son zamanlarda diğer Türkistan devletleriyle sıkı bağlantılar kurması sonucunda güçlendiği belirtilmektedir. Maddenin hazırlanmasında kullanılan bilgilerin atfedildiği yazarlar arasında Radlov, Alekterov, Lobiseviç, Dal, İlminskiy gibi XIX. yüzyıldaki Rus oryantalist ekolünün ünlü temsilcileri bulunmaktadır.²⁸⁰

Araştırmacıların şahsi gözlemleri üzerinden yürüttükleri denemeleri objektiflikten uzak olup kendilerinin sübjektif düşüncelerinin sonuçlarına dayandığı

²⁷⁷ Ali Murat Yel, “İslâm’da Büyük ve Küçük Gelenekler ya da İslâm Din Antropolojisinde Yüksek Kültür ve Halk Kültürü, Din, Toplum ve Kültür. Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş, derleyen ve çeviren Ali Coşkun, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005, s.133.

²⁷⁸ *Materiali Po İstorii Politiçeskogo Stroya Kazahstana*, C.I, ed. M.G. Maseviç, ANK SSR, Almata: İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, 1960, s.105.

²⁷⁹ “*Narodi Rossii. Kirgiz*”, İzdanie Dosug i Delo, St. Petersburg: Tipografiya Obşestvennaya Polza, 1879, S.4, s.37.

²⁸⁰ Abel Yanovskiy, “*Kirgizı İ Kirgiz-Kaysaki*”, Ensiklopedičeskiy Slovar Brokgauza İ Efrona, C.15, St. Petersburg: Tipografija A.İ. Efrona, 1895, s.101-109.

aşikârdır.²⁸¹ Nitekim konulardaki karşılaştırmalı analizlerde Kazak örf-adetlerinin göz ardı edildiği görülmektedir. Örneğin Potanin, Kazak, Moğol ve Tanghu-Uranhay Türklerinin inanç, günlük yaşam, giyimleri, yemekleri, evlenme gibi geleneklerini mukayeseli olarak değerlendirirken Moğollardaki evlenme geleneğinin Buda dinî ayinleri üzerinden yürütüldüğünden söz etmesine rağmen Batı Moğolistan bölgesinde bulunan yoğun Kazak halkının İslâmî kurallara göre evlendikleri geleneğini göz ardı etmiştir.²⁸²

Valihanov da Şamanlığa dair incelemesinde Kazaklar ile Moğollar arasında mukayese yapmaktadır. Örneğin Moğollar arasında kullanılmakta olan “ongon” (ruh) kelimesinin Kazaklar arasında görülmediğini, Kazakların “ongon” yerine İslâm’la birlikte öğrendikleri ervah (ruh) kelimesini kullanmaya başladıklarını ve bu süreçte sadece kelimelerin yerlerinin değiştiğini, ama anlamların yerinde kaldığını vurgulamıştır.²⁸³

Diğer halkların kültürleri üzerindeki incelemelerin ele alınmasında sübjektif değerlendirmeler yapmakta, ötekine ait inançlar çalışılırken objektiflikten söz edilmektedir. Zira araştırmacının inanç meselelerinde tarafsız olma durumunun onun bilimsel bilgisi ve kişisel inançları yüzünden imkânsız olduğu ileri sürülmüştür.²⁸⁴ Nitekim Sovyet dönemi tarihçileri ve etnografyacıları, Levşin, Valihanov, Potanin ve Radlov gibi araştırmacıların çalışma konularının kendi inançlarıyla kesişmesinden çıkan sonuçları, sonraki araştırmacılar şahsî veya kişisel görüşleri olarak kabul etmemişlerdir. Valihanov’un Kazaklar içinde yaşayan Şamanlığın izlerine dair tezi, sonraki araştırmacılar için ilke haline gelmiştir. Valihanov’un kendisi de açıklama yapıp, önceki Kazak Şamanlığı hakkındaki yazılarda sistemli görüşlerin olmadığına dikkat çekmiştir.²⁸⁵ Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler’in millî tarihinin yazımı esnasında Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin de millî tarihi yazılmıştır. 1949 yılında yayımlanan

²⁸¹ Sosyal antropolojide “emredilen” ve “yaşayan” din deyimlerinin gözlem yöntemindeki detayları için Bkz.: Ali Murat Yel, a.g.m., s.133.

²⁸² Bkz.: Potanin, a.g.e., s. 114-117.

²⁸³ *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçmeli Eserler)*, ed. N.İ. Vselovsky, C.XXIX, St. Petersburg: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, 1904, s.9.

²⁸⁴ Metin Eren, “*Halk İnançları Çalışmalarında Teorik ve Metodolojik Yaklaşımlar*”, Erzurum: A.Ü.S.B.E.D., 2013, S.17, s.24.

²⁸⁵ *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçme Eserler)*, ed. N.İ. Vselovsky a.g.e., s.8.

bu tarih kitabındaki “Kazakların Dini” maddesinde Valihanov’un Şamanlık hakkındaki tezi savunularak tekrarlanmaktadır.²⁸⁶

A. Kazakların Şaman Kimliği

XVIII. ve XIX. yüzyıl incelemelerinde, genellikle Sibiry ve Altay Dağları’na yönelik olarak yapılan araştırmaların, Türklerin ana dinini Şamanizm olarak belirlemeye çaba gösterdikleri bilinmektedir. Bu incelemelerde dinî kimlik imajını kurmada Rus oryantalistlerine düşen görevin özel bir yeri vardır.²⁸⁷

Halbuki, Altay ve Sibiry’deki Şamanlığın bütün halinde Türklerin eski dinî olarak kabul edilemeyeceğini ve o bölgedeki kavimler arasında bulunan Şamanlığın çok geride kaldığını vurgulayan araştırmalar da bulunmaktadır.²⁸⁸

1863 yılında Rus dilinin büyük sözlüğündeki “baksı” kelimesinin terminolojik tespitinde “bakşa, baksa veya baksı Kırgız²⁸⁹ Şamanı, sihirbazı, falcısı, kâhini ve hekimidir. Koyun kemik küreği çizgilerine bakarak fal yapar” diye açıklanmıştır. Ayrıca bu kelimenin Kazaklara ait olduğu vurgulanarak diğer Türk halklarının folkloru kullanımındaki anlamı üzerinde durulmamıştır.²⁹⁰

Kazakların gündelik hayatında görülen ve incelenen hususlardan en yaygını halk hekimliğidir. Halk içinde Şamanlığın yaşamasına dair teorilerin, esasen halk hekimliğini gözlemlenmelerinden dolayı ortaya çıktığı bilinmektedir.²⁹¹ Kazak Türkçesine baksı olarak geçen ve halk arasında hekimlik, sihirbazlık, falcılık, kâhinlik olarak bilinen, eski inançlara göre yüce güçlerle bağlantı kuran şahsın faaliyetleri, Şamanlığın izlerini yansıtan olay olarak değerlendirilmiştir.²⁹² Baksı kelimesinin Sanskritçe bhikṣu’dan

²⁸⁶ Orta Asya Sovyet Cumhuriyetlerinin milli tarihleri çalışmasına St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü uzmanları katılmıştır. II. Dünya Savaşı esnasında Şarkiyat Enstitüsü görevlileri Orta Asya Cumhuriyetlerine gönderilmiştir. Bkz.: *Qazaq SSR Tarihi*, Qazaq SSR İlimler Akademisi, C.I, Almata: Qazaqtın Birikken Memleket Baspası, 1949, s.164.

²⁸⁷ Sibiry ve Altay’daki Şamanizm’i inceleyen Rus oryantalistleri hakkındaki detaylı bilgi için Bkz.: Jean-Paul Roux, a.g.e., s.36-38; Ü.Günay, H. Güngör, *Başlangıçlardan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003, s.47.

²⁸⁸ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyallar ve Araştırmalar*, Ankara: TTKY, 1954, s.1-4.

²⁸⁹ Çar döneminde Rus bilim çevresinde Kazaklara Kırgız, Kırgızlara ise Kara-Kırgız ifadesi kullanılmıştır.

²⁹⁰ *Tolkoviy Slovar Velikorusskogo Yazıka Vladimira Dalya*, 1.Baskı, C.I, Moskova: Tipografiya A. Semena, 1863, s.36.

²⁹¹ Bkz.: Levşin, a.g.e., C.3., s.65-66.

²⁹² *Türkistan Halkaralık Ensiklopediyası*, ed. A. Nisanbaev, Almatı: Qazaq Ensiklopedisi, 2000, s.170.

(dilenci ve gezginci Budist rahibi) geldiği sanılmaktadır. Ancak Ramstedt, Schmidt ve Pelliot bu kelimenin Çince'den Moğolca'ya geçtiğini iddia ederken, Radlof bunun Türkçe "bak" kökünden geldiğini ileri sürmüştür. Baksı kelimesi İslâmlaşan Moğol devletlerinin divanlarında, "Uygur harflerini, edebî Türk ve Moğol dillerini bilen kâtip" anlamında, XVI. yüzyılda ise "hekim, cerrah" manasında; Celâyirliler, Timurlular, Kazan, Kırım Hanlıkları ve Bâbürlüler'de ise "kâtip" manasında kullanılmıştır.²⁹³

Kazaklar arasında yaşamış ve Kazakların dinî inançlarına ilk olarak ağırlık verenlerden biri olan Levşin, baksıyı Sibiryâ'daki Şamanlarla karşılaştırarak onlara çok benzediğini belirtmiştir.²⁹⁴

Valihanov, Şamanlığın izlerinin eski bir din olarak Kazakların arasında yaşadığını ayrı ayrı olarak tasnif etmiştir. Onun bu kanaate varmasında Kazakların doğaya, ruhlara ve ateşe saygı gösterme gibi inançları etkili olmuştur. O, doğayla iç içe yaşayan göçebeleri ay, yıldız, sema ve dağa saygı gösterme; gündelik hayattaki nazar, ateşe tükürmeme ve basmama, ruhlara kurban kesme gibi olaylarda Müslüman olmayan Moğollarla mukayese etmiştir.²⁹⁵ Valihanov, Moğolların ateşe saygı göstermesini Kazaklarla mukayese yaparak onun Şaman inancındaki halklara Zerdüş dininden geçtiği sonucuna varmıştır. Valihanov ateşe saygı gösterme, onunla temizlenme, ona tükürmeme, yeni gelen gelinin ev kapısından atladığında eğilerek ateşi selamlaması gibi halk arasında yaşayan inançları Şamanlığın bir göstergesi olarak ileri sürmüştür.²⁹⁶ Valihanov, Şamanlık hakkında Rus bilim çevresinde ilk olarak sistemli görüşleri ortaya atan C. Banzarov'un tezlerini izlemiş olsa da bazı noktalarda onu eleştirmiştir. Avrupa bilim adamlarından İngiliz T. Karlayl'ın iddialarına da atıflar yapmıştır. Aynı yaklaşımı Potanin ve Radlov da izlemişlerdir. Ancak Radlov, Şamanlığın İslâm dinî içinde eriyip, karıştığı kanaatindedir.²⁹⁷

Valihanov Şamanlık hakkında "Şamanlık bir yönden doğaya tapınan, sema, yer, su ve başka unsurları ilahlaştıran aşırı materyalizmle birlikte, bir yönden de ölen

²⁹³ Orhan F. Köprülü, "Bahşı", *DİA*, İstanbul: İSAM, 1991, C.IV, s. 520-521. Aynı bilgiyi Valihanov da ileri sürmektedir. Ve baksı kelimesinin diğer milletlerdeki kullanımlarını da mukayese etmiştir. Genel bilgi için Bkz.: Vselovskiy, a.g.e., s.13.

²⁹⁴ Levşin, a.g.e., C.III, s.66.

²⁹⁵ Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçme Eserler), ed. N.İ. Vselovsky a.g.e., s.15-20.

²⁹⁶ Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçme Eserler), ed. N.İ. Vselovsky a.g.e., s.15-16.

²⁹⁷ W.Radlov, Sibiryâ'dan (Seçme), çev. Ahmet Temir, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976, s.291.

kişilerin ruhlarının ilaha dönüştüğünü yansıtan spiritüalizmi içermektedir. Şaman, vefat eden insanın ruhu ile diriler arasında ilişki kurucu köprüdür. Kazaklar Şaman'a Baksı demektedir.” demiştir.²⁹⁸

Şamanlığın Kazaklar arasında yaşamasına dair çeşitli görüşler mevcuttur. Nitekim Potanin, Şamanlık inancının Kazakların İslâmlaşmalarına rağmen varlığını devam ettirdiği kanaatindedir. Potanin, Moğol ve Uranhay Türklerindeki Baksılarla Kazak Baksıları'nı karşılaştırarak Kazak Baksıları'nın özel bir yere sahip olduğunu belirtmiştir ve “Baksı” diye adlandırılan Şamanın hekimlik yapma ve kötü ruhları kovalama gibi görevleri üstlendiğini belirtmiştir.²⁹⁹

Radlov, Kazakların arasında Şamanlığın yaşamasının büyük bir göstergesi olarak Baksı üzerinde durmuş, baksıyı hekim, falcı ve şarlatan olarak değerlendirmiş ve onun Şamanlığın izi olarak Kazakların arasında yaşadığını, ancak İslâmiyetin tesiri ile bir başka renk aldığını ileri sürmüştür.³⁰⁰ Radlov bazı göçebe Türk boylarında bu eski dinin izlerinin bulunduğunu, ancak İslâmiyet'in Şamanlığı tamamen yok etmeyi başaramadığını vurgulamıştır. O, söz konusu halklar üzerinde tek tek durmayıp, Kazaklar arasındaki eski dinin izlerini ve geleneklerini incelediğini, Şamanlık dualarının İslâm dininin etkisiyle değişikliklere maruz kaldığını ve İslâm dininin de eski din geleneklerini kendi içinde hazmettiğini ileri sürmüştür.³⁰¹

Kaynaklarda baksıyla aynı görevi yapan, Türkistan bölgesinde gezip dolaşan, Kur'an ayetlerini okumakla insanları tedavi eden molla ve divaneler (derviş) üzerinde de durulmuştur. Levşin onları şöyle tarif etmektedir: “Bazen de baksı yerine tedaviyi Molla yapar. Onlar hastalığı ve kötü ruhları kovmak için Kur'an ayetlerinden okurlar.”³⁰² Valihanov da baksı ile göçebe Kazakların arasındaki din görevlisi sınıfı olan Seydiler arasında mukayese yaparak Kazakların Şaman'a inandıklarını ve Seydilere de saygı gösterdiklerini belirtmiştir.³⁰³ Potanin, Baksı gibi gezerek faaliyet yürüten şahısların varlığından söz etmiş, kendi gözlemi sürecinde onlarla görüşmediğini ancak Divanelerin de Baksılar gibi gezip dolaştığını zikrederek “Divane girer kapıdan, felaket

²⁹⁸ *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçme Eserler)*, ed. N.İ. Vselovsky, a.g.e., s.9-14.

²⁹⁹ Potanin, a.g.e., s.81

³⁰⁰ Radlov, a.g.e., s.290-291.

³⁰¹ Radlov, a.g.e., s.290-291.

³⁰² Levşin, a.g.e., C.III., s.67.

³⁰³ *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçmeli Eserler)*, ed. N.İ. Vselovsky, a.g.e., s.9.

kaçar delikten. Hak!” tabirinin kullanıldığına dikkat çekmiştir. Divaneler, Türkistan bölgesinde yayılmış Kalenderlikle uğraşan dervişlerdir Divanenin dualarla adamları iyileştirdiğini ve bunun karşılığı olarak da otağlardan ekmek veya sadaka topladığını belirtmiştir.³⁰⁴ Radlov, bir Kazağın hastalandığı zaman Baksı’yı çağırdığını ya da “İslâm terbiyesi görmemiş olanlar onları çağırır.” diyerek parantez içinde vurgu yapmış ve Müslüman olanların mollaları çağırdıklarını ifade etmiştir.³⁰⁵ Radlov, Kazak Baksılarının İslâm dininin kavramlarını kullandıklarını da ekleyerek “Baksılar her hareketinde yüksek sesle “*Bismillah*” dediği ve her söze “*Vallahi Billahi*” ibarelerini kullanarak başladıklarına dikkat çekmiştir.³⁰⁶

1. Kazak Halk İnançları ve Baksı

Dünya halkları arasında yaşayan, herhangi bir ilahî dine ait olmayan falcılık, halk hekimliği, sihirbazlık ve kâhinlik araştırmacılar tarafından Şamanlığın bir parçası olarak nitelendirilmiş, falcılık, halk hekimliğini ve kâhinliği kendi şahsında ve görevinde aksettiren Baksı, Şamanlığın baş sembolü olmuştur.³⁰⁷

Levşin, Baksının hastayı tedavi etme sürecinde yaptığı sihir ve hekimliği Kazakların dininin bir parçası olarak değerlendirmiştir. Kâhin, fal ve halk hekimliği faaliyetlerini kendi şahsında birleştiren Baksı’nın faaliyetlerini şu şekilde tarif etmiştir: Sihir ve falcılık Kazakların dininin tek bir parçası olmayıp onun yanında veya başında halk hekimliği gelmektedir. Hastanın yanında oturan Baksı, kopuzla musikî çalarak anlamsız kelimeleri söyleyip bağırır, sonra yerinden kalkıp kamçıyla hastaya vurarak temiz olmayan ruhları kovmak umuduyla onu tedavi eder.³⁰⁸

Levşin’in fal vb. halk inançlarına yapmış olduğu değerlendirmelere karşı Valihanov eleştiride bulunmuştur. Esasen halkın içinde yaşayan falcıların, yalan söylemek ve sihirleme gibi eylemlerini dinin esası olarak göstermesinin yanlış olduğunu ve bunların başka milletlerin ve dinlerin arasında da var olduğunu bildirmektedir.³⁰⁹

³⁰⁴ Potanin, a.g.e., s.88.

³⁰⁵ Radlov, a.g.e., s.293.

³⁰⁶ Radlov, a.g.e., s.296.

³⁰⁷ Falcılık, kâhinlik, halk hekimliğinin Şamanizm’in parçaları olarak nitelendirilmesi hakkında Bkz.: İnan, a.g.e., s.151; Radlov, a.g.e., s.293; Eliade, a.g.e., 336,

³⁰⁸ Levşin, a.g.e., C.III, s.65-66.

³⁰⁹ Valihanov, a.g.e., 3.Baskı, C.I., Almatı, 2010, s.199.

Valihanov Şaman'ın Kazakça adı olan Baksı'yı “Kendinde zeki insanı yansıtan sihirci, şair, müzisyen, falcı ve bunlarla birlikte hekimdir” diyerek tarif etmiştir.³¹⁰ Valihanov Baksı'nın hekimlik görevini değerlendirirken, hastalığın insanların ruhlara karşı saygısızlıklarından kaynaklandığını ve bunun tedavisinin ancak ruhlarla temas kurmak suretiyle yapılabileceğini nakletmiştir.³¹¹

Paşino, “Kazakların içinde eski inançların çoğunu göreceksiniz. Güçlü bir rüzgâr estiğinde kamışların sallanmasının nedeni olarak temiz olmayan güçlerin varlığını görmektedirler. Kazaklar su perisine “tegermen-edzen” diyor. Bu bir Moğol kelimesidir ve bu Şamanlığın halen onların içinde olduğunun delilidir. Bunun dışında, stepte gezen çok sayıda Baksı göreceksiniz. Örneğin Kazak Baksılar, kopuz adlı müzik aletini çalarak anlamsız kelimeler zikreder ve böylece cinleri kovduklarına ve nöropatolojik hastalıkları iyileştirdiklerine inanmışlardır” demiştir.³¹²

Potanin, hayvanın kürek kemiğinden fal açmanın Moğol, Halha, Torgout, Uranhay ve Kazaklar arasında yayılmasını mukayese etmiştir. Göçebeler arasında hayli yayılan falın bu türünün yani kürek kemiği ile fal bakmanın sadece baksı (şaman) tarafından değil onunla birlikte sıradan insanlar tarafından da yapıldığını nakletmiştir. Ancak falın bu türü ile uğraşmanın Şaman inançları ile yaşayan göçebelerin arasında var olduğunu vurgulamıştır.³¹³

Radlov, mollaların din işlerini kendi eline almasıyla baksıların, din işlerinde sınırlandığı ve sadece halk hekimi, falcı ve şarlatanlıkla dolaştıklarını belirlemektedir.³¹⁴ O, “baksıların halk arasında hastaların tedavisiyle uğraştıklarını, hasta yanında anlamsız kelimeler söylediklerini, kopuzu ile müzik çalarak şarkı söylediklerini, en son oturarak kumalak (koyun pisliği) ile fal açıp hastaya kurban kesmesi gerektiğini söylediklerini, kurbanın da İslâm'ın şartlarına uygun olarak kesilip, pişirilip yakınlarına ikram edildiğini gözlemlemiştir.”³¹⁵

³¹⁰ *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçme Eserler)*, ed.Vselovsky, a.g.e., s.13.

³¹¹ *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçme Eserler)*, ed. Vselovsky, a.g.e., s.14.

³¹² Paşino, a.g.e., s.56.

³¹³ Potanin, a.g.e., s.88-89.

³¹⁴ Radlov, a.g.e., s.290.

³¹⁵ Radlov, a.g.e., s.293.

2. Kazak Halk İnançları ve Şamanlık

Şokan Valihanov, kendinden önceki araştırmacıların Kazaklar arasındaki Şamanlık izleri hakkında yazdıklarından bahsederek Şamanlığın nelerden oluştuğunu net bir şekilde ifade etmiş, Kazakların Müslüman olarak Şamanlık halk inançlarını yaşattıklarını, bu konuda süreli yayınlarda makalelerin de yayımlandığını belirtmiştir.³¹⁶

Valihanov, ırımların³¹⁷ Kazak gündelik yaşamındaki varlığını vurgulayarak, onların insanlar tarafından benimsenmesini Şamanlığın izleri olarak değerlendirmiştir. Nitekim ona göre çiftliğindeki hayvanlardan biri kaybolduğunda kollarından birini ıslatarak cebine koymak; ağzında yemek çiğneyerek otağa girmenin kötü, aksine ağzını çiğneyerek otağdan çıkmanın iyi olduğunu düşünmek; dil ve nazardan korunmak için boyunda ayetler okunmuş muska taşımak; hayvanların kemikleri, özellikle de dirsek kemiklerinin otağ etrafında saklanması eşkıya ve kurtlardan koruduğuna inanmak; baykuşun başı, tüyleri ve tırnağının kötü ruhlardan koruduğuna inanmak; bulutlu günlerde yıldırım çaktığında otağ etrafında sütün bol olması niyetiyle koşmak vs. gibi halk arasında yaşayan bu inanışlar, eski Şamanlık inançlarıdır.³¹⁸ Yıldırım gürültüsüyle ilgili inanışları Potanın de mukayese etmiştir. Altay'daki Torgout ve Uranhayların yıldırım gürültüsüyle otağın etrafında koştuğunu ve süt döktüğünü, ancak Kazakların süt dökmediğini ve yıldırım gürültüsüyle aynı tarzda otağda dolaşarak kepçe çektiklerini, hava sıcaklığının artmasının bir göstergesi olan yıldırımla yeni yılın geldiğini düşündüklerini vurgulamıştır.³¹⁹

Halk arasında yaşayan inanışları Şamanlık olarak nitelendiren Potanın Kazakların sığır ve develere onları nazar ve gözden koruması için keçeden dikilmiş üçgenli tumarları (tılsım) takmaları, hamile kadınları şeytandan koruması amacıyla adraspan (Peganum Harmala) adlı otu bir beze sararak boyunda çevirmeleri gibi inanışların var olduğuna da vurgu yapmıştır.³²⁰

³¹⁶ Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy V Pyati Tomah (Seçme eserler toplamı), İİAİEV (Valihanov enstitüsü) SSCB İlimler Akademisi, C.4., Almatı: Kazak-Sovet Ensiklopediyası, 1985, s.48.*

³¹⁷ Kötülüklerden korunma veya onlardan kurtulmada yapılan hareketlere Kazak Türkçesinde "ırım" denilmektedir. Bkz.: Qazaqtın Etnografyalık Kategoriyalar Ugımdar Men Ataulardın Dasturlı Jüyesi Ensiklopediyası, C.V, ed.Nursay Alimbay, Almatı: Aziya-Arna Baspası, 2014, s.758.

³¹⁸ *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçme Eserler)*, ed. N.İ. Vselovsky, a.g.e., s.24-27

³¹⁹ Potanın, a.g.e., s.92.

³²⁰ Potanın, a.g.e. s.99-101.

Evliya türbelerini ziyaret etme, onlardan şifa umma, türbe başında adanan kurbanlığı kesme, onun etrafında dönme, beyaz bez parçalarını türbe yakınındaki ve diğer yerlerdeki ağaçlara bağlama ve diğer meseleler, Rus oryantalistlerin ilgisini çekmiş ve tüm bunlar İslâm prensiplerine aykırı yerel eski kültürler olarak nitelendirilmiş, türbe ziyaretleri vefat eden adamın ruhuna tapınmak şeklinde yorumlanmıştır.³²¹

Levşin de Kazakların evliyalara önem verdikleri görüşünü benimsemiştir. Ancak evliya kabirlerini ziyaret etmeyi onlara tapınma ile karıştırmıştır. Ona göre “Kazaklar arasında Mekke’ye gidenler nadirdir. Ancak onlar Türkistan şehrini kutsal mekân olarak kabul ederler, şehirde bulunan Kara Ahmet Hoca (Yesevî)’nin kabrine tapınmak için gelirler, stepteki kabirlerin çoğunluğunun evliyalara ait olduğuna inanırlar, kabirlere tapınmaya giderler, evliyalara adanan adakları keserler ve yerler, yerlere kazık çakarlar ve ağaçlara ip, yoksa bez parçalarını bağlarlar.³²²

Valihanov, Kazakların Allah ile birlikte ruhlara (ongon) da inandıklarını söyleyerek Müslüman evliyaların mezarlarında kurban kestiklerini ifade etmiştir. Adakların “kurban” veya “sadaka” diye adlandırılması bir nevi putperestlik manasını yumuşatır diye değerlendirilmektedir. Bununla birlikte Şamanların ruhlarının melekleri de çağırarak Allah’ı methettiklerini ve Kazakların bu aykırılığın hepsine inandıklarından bahsetmiştir. Zorluk çektiği vakitte Müslümanlar evliyelerinin adını andığı gibi Kazaklar da atalarını zikretmişlerdir. Her türlü başarılarını ruhların desteğine dayandırmaktadırlar. Ruhların adına kurban kesip onların mezarlarını ziyaret etmektedirler. Esasen çocuğu olmayan kadınlar da benzer davranışlarda bulunmuşlardır.³²³ Kazaklar Peygamberlerini bilmeseler de Allah’a ve buna paralel olarak ongonlara (ruhlar) da inanmaktadırlar. Evliya türbelerinde kurban kesmekte, seydilere saygı göstermekte ve aynı zamanda Şamanlara da inanmaktaydılar.³²⁴

Valihanov’un gözlemlerine göre Türkistan şehrindeki Hazret Sultan (Yesevî) türbesi dindarlar tarafından da ziyaret edilir, Evliya-Ata’daki (Taraz şehri) Kutsal Hoca

³²¹ Levşin, a.g.e., s.56-57; *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçme Eserler)*, Vselovsky, a.g.e., s.13

³²² Levşin, a.g.e., C.III., s.56.

³²³ *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçme Eserler)*, ed. N.İ. Vselovsky, a.g.e., s.8-9

³²⁴ Valihanov, a.g.e., s.49.

Şâh-ı Mahmud Karahan kabrine ibadet etmeye gidilirdi. Stepte vefat edenler keçi derisine sarılarak develer üzerinde Türkistan'daki mezarlığa defnedilmeye götürülürdü. Bazen böyle defnedilenlerin sayısı bir kafilâ kadar olabilirdi". Valihanov'un bu itaatleri Kazakların hayatındaki evliya dergâhlarının önemini belirtmektedir.³²⁵

B. Kazakların Müslüman Kimliği

Valihanov'un yazılarının tümünün tek bir eser olarak baskıdan çıkmasında editörlük eden oryantalist N. Vselovskiy, Kazakların ne XVI, ne de XVII ve XVIII. yüzyıllarda Müslüman veya İslâm dini hakkında bilinçlerinin olduğunu ima etmiştir.³²⁶

Vselovskiy'den bir asır önce Levşin "Kazaklara hangi dindensin?" diye sorulduğunda bilmediklerini söylediklerini iddia etmiştir. Bundan dolayı Levşin, Kazakların Müslüman, Mani ya da putperest olduklarına dair farklı yorumlar yapmıştır. Yüce bir Yaratıcı'nın varlığına dair bir düşünceleri var olduğu halde bir grup Yüce Yaratıcının kaideleri esasında ibadet etmekte diğer bir grup İslâm ile eski dinlerin hurafelerini karıştırarak inanmakta, üçüncü grup ise iyilik güçlerine hâkim olan Huday ve kötülüğe hâkim olan Şeytanın da ilahî varlığını kabul etmektedir. Levşin, bunlara ek olarak "her türlü ruhun (spritüel) varlığına da inanıyorlar" diyerek Kazakların dinî inançları hakkında bilgiler aktarmaktadır.³²⁷

Levşin'nin bu nitelendirmesine Valihanov yanıt vermiştir. Levşin'in din hakkında sorular sorduğu iki Kazak'ın onun sorusunu anlayamadığını aksi takdirde her Kazağın Muhammed dinini anlamasa da onun dininden olduklarını iyi bildiğini ve başka dindekilerin yanında bunu gururla söyleyebileceklerini, çocukluktan itibaren Müslüman olduklarını ve kâfirlerin cehenneme gireceklerini duyarak büyüyen bu insanların dinlerini bilmediklerini iddia etmenin olanaksız bir olay olduğunu ifade etmiştir.³²⁸ Ancak bu tespiti aykırı olarak Valihanov "Stepteki Müslümanlık" adlı

³²⁵ Balkaşin, a.g.e., s.8.

³²⁶ B.V, Lunin, *Srednya Aziya V Nasledii Oteçestvennogo Vostokovedeniya*, Taşkent: İzdatelstvo "Fan", 1979, s.70.

³²⁷ Aleksey Levşin, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysakskih Ordı İ Stepey*, C.III, St. Petersburg: Tipografiya Karla Kraya, 1832, s. 52-53.

³²⁸ Valihanov, a.g.e., C.I., Almatı, 2010, s.198.

raporunda “İslâm dini kan ve etimize sinmedi. Kazakların arasında Muhammed’i bilmeyenler var ve Step’in birçok yerinde Şamanlar önemsenir” demiştir.³²⁹

Valihanov, bir başka tespitinde eğitimsiz ve mollası olmayan halk arasında İslâm dininin kök salmasının olanaksız olduğundan, onun boş kalıplar halinde olup içeriğini eski Şamanlık inançlarının doldurduğundan bahsetmiştir. Dolayısıyla kelimeler değişse de manalarının eski kavramları ihtiva ettiğini nakletmektedir. Örneğin ongonların ervah (ruh), Gök-Tanrı’nın Allah veya Huda, yer ruhunun adı Şeytan olarak adlandırılrsa da bunların tümünün Şamanlık inancı iddialarına bağlı olduğunu ileri sürmüştür.³³⁰

Müslüman kimliğe gelince Levşin, Kazakların diğer Türkler, Tatarlar, Buharalılar ve Hiveliler gibi farkına varmadan aynı mezhepte ve Sünnî olduklarını, Kazaklar İranlı ve Ali taraftarlarını fitneci olarak kabul ettiklerini bu sebepten de Step’te bir Sünnî’nin Sünnî’yi esir almadığını ancak Şîî, Hıristiyan veya esir edilmiş bir Kalmuk’un köle olarak satılabildiğini ileri sürmüştür.³³¹

Peygamber hakkındaki bilgilere gelince Levşin, Kazakların kendi Peygamberine saygı göstermeyenleri kâfir sayıp, tehdit ettiklerini veya onlara silah çekmenin mümkün olduğunu, Kazakların sadece Hıristiyan ve Lama Budistlerini değil Şiileri de aynı şekilde gördüklerini belirtmiştir.³³²

Radlov, Kazakların Altay bölgesindeki Türk boylarından tamamen farklı özelliklere sahip olduğunu, hayat tarzı ve bilinci noktasında da onların uygarlıklarından üst seviyede olduklarını, bu özelliklere sahip olmalarının nedeninin de İslâm dininin etkisinden kaynaklandığını belirtmiştir. Radlov, Kazakların giysilerindeki ve evlerindeki temizlik ve düzeni, aile ilişkileri ve ahlak prensiplerindeki mükemmeliği İslâm’ın etkisine bağlamaktadır.³³³

³²⁹ Valihanov, C.4., Almatı: Kazak Sovet Ensiklopedisi, 1985, s.71: Valihanov tespitlerinin birbirine aykırı olduğu belirtilmektedir. Bkz.: N. Nurtazina, “Qazaq Köşpelilerinin Dini Dasturın Zertteudin Tarihnamalık Jane Teoriyalık Metodologiyalık Aspektileri”, Almatı: QazUU Habarşısı Tarih Seriyası, S.4 (83), 2016, s.17.

³³⁰ *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçme Eserler)*, ed.Vselovsky, a.g.e., s.9.

³³¹ Levşin, a.g.e., C.III.,s. 54.

³³² Levşin, a.g.e., C.III.,s. 54.

³³³ V.V. Radlov, *İz Sibiri*, Akademiya Nauk SSSR İstitut Etnografii im N.N. Mikluho-Maklaya, Moskova: Nauka, 1989, s.302.

karanlıkta kalmış olmaları, dinî eğitim yerine laik Rus okullarının kurulmasıyla Avrupa uygarlığına yetişme gibi meseleler üzerine olmuştur.³³⁸

Radlov diğer araştırmacılara göre farklı yorumlarda bulunmuştur ve söyledikleri birbiriyle çelişmektedir. Bir yerde Kazakların dindar kimseler olup, beş vakit namazı kıldığı, orucu tutup sadaka verme gibi hayırlı işleri yerine getirdiklerini söylerken diğer yerde Kazakların komşuları tarafından şeriat hükümlerini yerine getirmediğinden ve iman şartlarını bilmediklerinden dolayı kâfir olarak nitelendirildiğini, gençlerin namaz ve oruç ibadetlerine karşı umursamazlıklarını da dile getirmiştir.³³⁹

Paşino, eğitim almamış, okuma yazma bilmeyen Kazak ailesinde büyüyen Kazak çocuğu ne ibadet etmeyi, ne beş vakit abdest almayı, ne de oruç tutmayı biliyor. Bunun nedeni de çevresindekilerin, bu ibadetleri yapmamasıdır. Ancak onlar Allah'tan başka bir ilahın olmadığına ve Muhammed'in onun resulü olduğuna inanıyorlar. Fakat zamanı geldiğinde de içki veya sigara içiyorlar ifadesiyle Kazakların dinî yaşantılarından bahsetmiştir.³⁴⁰

C. Kazakların Dinî Yapılarına Müdahaleler

1. Kazak Müslümanlığına Tatar Etkisi

Kazakların dinî kimliğini tespit etme sürecinde halk arasında Şamanlığın yaşaması teorisiyle birlikte Kazakların Rus istilasından sonra Tatar mollaların etkisiyle İslâmlaştığına dair bir teori de ortaya atılmıştır. Bu nazariye başta oryantalistler olmak üzere idarî görevliler, misyonerler, tarihçiler ve başka disiplin uzmanları tarafından da desteklenmiştir. Kazakları yüzeysel Müslüman olarak nitelendiren hatta daha da ileri giderek Kazakların dinsiz olduklarının iddia edilmesi ve Rusya'nın etkisiyle İslâmlaştığı sonucunun çıkarılması bilimsel yayın çevresini de eklemiştir.

XX. yüzyılda Türk Halkları Tarihi'ni yazan Peter Golden, İslâm dininin Kazakların arasında kökleşmesinin, Kazakların, Rusların egemenliği altına girdikten

³³⁸ Ç.Ç. Valihanov (Sobranie Soçineniy V Pyati Tomah), C.IV, 2.Baskı, ed. B.E. Kumekov, V.N. Nastiç, V.K. Şuhovçov, Almatı: Kazahskaya Sovetskaya Ensiklopediya, 1985, S.71-73

³³⁹ Radlov, *İz Sibiri*, a.g.e., s.302-303.

³⁴⁰ Paşino, a.g.e., s.55.

sonra vaki olmasının hayli ilginç bir olay olduğunu, bunun da Tatarlar üzerinden gerçekleştiğini belirtmiştir.³⁴¹

Valihanov, Şamanlık ve İslâm dini inançlarının bir arada yaşadığını, onların birbirine karıştığını ve Kazakların da bu karışımdan ortaya çıkan inançlara inandıklarını ifade etmektedir. O, İslâm dininin, Rus uygarlığı ile Step'e geldiğini ve Tatar eğitiminden geçen kuşağın, dedelerinin geleneklerine karşı olduklarını, gördükleri yerde dedelerini tenkit ettiklerini belirtmiştir.³⁴²

Rusya'nın istilasından sonra Kazakların Müslüman olduğuna dair fikri destekleyenlerden diğer bir isim de oryantalist Grigoryev olmuştur. Grigoryev, Kazakların Rusya'ya ilhak edilmesinden sonra Müslüman olduklarını ve ona göre Müslümanlara karşı muamelenin Kazaklara da yapıldığını zikretmiştir. Buna ilaveten Kazakların İslâmlaşmasının Rusya üzerinden, esasen sınır bölgesindeki iskân mekânlarına yakın noktalarda olduğunu ileri sürmektedir. Kazak steplerinde ne camilerin, ne de din görevlilerinin bulunduğu dikkat çekerek Kazaklar arasında İslâm dininin yerleşmediği sonucuna varmaktadır. Hive, Hokand ve Buhara hanlıkları sınırı yakınlarındaki Kazakların henüz Şamanlık inançlarında olduğundan da bahsetmiştir.³⁴³ Bahsi geçen sınır bölgelerinde kurulmuş olan kasaba ve kentlerdeki camilerin din görevlilerini Ufa veya Orenburg müftülüğünden tayin edilen "ukaznoy mollalar"³⁴⁴ teşkil etmiştir. Çar hükümeti, kendine ilhak edilen bölgelerin entegrasyonuna hız vermek için yeni kurulan askerî-üs şehirlerin millî terkiibini karıştırma siyasetini yürütmüştür. Rus-Kazakları askerî sınıfı ağırlıklı olarak şehir dışında Tatar

³⁴¹ Peter b. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 3.Baskı, çev. Osman Karatay, İstanbul: Ötüken, 2012, s.353. Golden de bunu Zenkovskiy'e atf yaparak bildirmiştir. Zenkovskiy de Step'e İslâm dininin Tatarlar üzerinden geldiğine dair bilgileri yukarıda zikredilen Valihanov'un eleştirilerinden aktarmıştır. Bkz.: Serge A. Zenkovsky, *Rusya'da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, 1.Baskı, çev. İzzet Kantemir, Ankara: İpek Matbaası, 1983,s.89-90.

³⁴² *Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçmeli Eserler)*, ed. N.İ. Vselovsky, a.g.e., s.9.

³⁴³ Grigoryev, *Russkaya Politika V Otnoşenii K Sredney Azii*, St. Petersburg: Tipografiya V.Bezobrazova İ K, 1875, s.17.

³⁴⁴ 1788 yılında Ufa şehrinde Katerina'nın emriyle Kazaklar ve Başkurların eskiden göç ettiği Yayık (Volga) Nehri bölgesinde, Orenburg adını taşıyan "Orenburg Müslüman Ruhani Meclisi" müessesesi kurulmuştur. Müessesenin kurulmasındaki asıl amaç; mollaların tayin edilmesi ve ruhani makam sahiplerinin bu vesileyle idare edilmesi olmuştur. Rus Senatosuna sunulan müftü tayin edilmesi meselesi onaylanıp Katerina'nın Müslüman ahaliyi kazanma siyasetinin meyvelerine sonraki yıllarda ulaşılmıştır. Orenburg müftülüğü tarafından tayin edilen ve Rusya İç İşleri Bakanlığı'nın onaylanmasıyla dini göreve getirilen mollalara da "ukaznoy molla" yani "tayin edilen molla" adı verilmiştir. Ukaznoy mollaların çoğunluğunu Tatar halkının vekilleri teşkil etmiştir. Bilgi için Bkz.: Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 5.Baskı, Ankara: TTKB, 2010, s.285.

mahallelerinde kurulmuştur. Merkezî konumunu camilerin teşkil ettiği Tatar mahalleleri (Tatar sloboda) etrafında yerli göçebeleri kendine celp etme amaçlı inşa gerçekleştirmiştir. Tarihçi Sultangalieva Tatar mollaların genellikle kasaba ve kentlerdeki camilerde görev üstlendiğini, Stepte ise Kazak mollaların görev yürüttüğünü bildirmiştir.³⁴⁵

Kazakların yaşadığı bölgelerde diğer Müslüman halklarda veya Türkistan'ın yerleşik yerlerindeki gibi tuğladan yapılmış kubbeli camilerin bulunmaması araştırmacıların dikkatini çekmiştir. Levşin ve Grigoryev gibi araştırmacılar, İslâm hukukunun göçebe yaşam tarzına göre ibadette kolaylıklar sağladığını İslâm Medeniyetinin özelliklerini bilmeden veya kasten göz ardı etmişlerdir. Yukarıda da belirtildiği üzere Grigoryev'ten önce Levşin de Kazaklar arasında camilerin olmadığını, herkesin ibadetini istediği yerde yerine getirdiğini söylemiştir. Ve “Çar Hükümeti ukaznoy mollaları getirmeseydi Kazakların içinde İslâm kaybolurdu”³⁴⁶ diyerek İslâm dininin devlet tarafından desteklendiğini savunmaktadırlar.

Kazakların Rusya üzerinden ve Tatarların etkisiyle tamamen İslâmlaşma iddiasını anlamak için istila ve sömürge siyasetinde kullanılmış islahatları ele alarak analiz edilmesi gereklidir. XIX yüzyılda İslâm adına yapılan hizmetlerde Tatarların üstün hale geldiği görülmektedir. Bu durum, Tatarların üstünlüğü sadece dinî işlerle sınırlanmayıp ticarî ve idarî işlerde divan hizmetlerinde de yetkili hale gelmesiyle bağlantılıdır.³⁴⁷ XIX. yüzyıldan XX. yüzyıl başına kadar Tatar-Kazak veya Kazak-Tatar dilinin ortak lehçesinde 500'e yakın kitap yayınlandığı bilinmektedir. Bunların %80'i dinî edebiyatı teşkil etmekte ve Tatarların, eskiden Kazaklar arasında önemli olan Buhara gibi dinî merkezlerden ileri geçtiğini göstermektedir.³⁴⁸ Ruslar kendi yorumladıkları şekilde Kazakların “yabani ve medenî olmayan” durumdan çıkartılmaları için ukaznoy mollalarından yararlanacaktı. Bu da İslâm'a destek verilmesi çerçevesinde gerçekleşecekti.³⁴⁹

Rus istilasıyla birlikte var olan iskân tipleri ikiye bölünerek “eski şehir”, “yeni şehir” olarak düzenlenmeye başlamış, bu eski şehirlerin yeni kısmında da Rus

³⁴⁵ Sultangalieva, a.g.m., s.33.

³⁴⁶ Levşin, a.g.e., C.III., s.55.

³⁴⁷ Ualihan Qalijanov, *Qazaq Adebietindegi Dini-Agartılıq Agım*, C.III, Almatı: Qus Joli, 2008, s.164.

³⁴⁸ Diqan Hamzabekuli, *Türkistan Alqası*, Astana: Şanırak-Media, 2010, s.11.

³⁴⁹ Murat Laumulin, *İstoriya Kazahstana İ Sentralnoy Azii V Mirovoy Orientalistike*, C.III, Astana: KİSİ, 2016, s.54.

Kazaklarının mekânlarıyla birlikte Tatar mahalleri de kurulmuştur.³⁵⁰ Tatar mahalleleri yeni kurulan Uralsk (XVII.yüzyıl), Orenburg (1745), Petropavlsk (1752), Semipalatinsk (1798) askerî üslerinin yanında oluşturulmuştur. XIX. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak Kopal (1847), Lepsi (1846), Almatı (Verniy) (1854) üslerinin yanında Tatar mahalleleri kurularak buralara yerleşen Tatarlar ile Kazaklar arasında ticaret yürütülmesi sağlanmıştır.³⁵¹

Çar Rusya'sı, Kazakları yerleşik hayata geçirmede İslâm medeniyetinin en başta kurumu olan camilerden istifade etmeyi amaçlamıştır. Camilerin sayısını çoğaltıp onlara din görevlileri tayin ederek yönetme projesi, ilk devirde boşa çıkmıştır. Ortaya çıkan olaylardan camiler inşa edilse bile Kazaklar için göçebe hayata uygun olmayan binaları kabul etmenin zorluğu anlaşılmaktadır. Çar bütçesiyle kurulmuş camilere ilk devirde Kazakları toplamanın zor bir iş olduğu zikredilmiştir. İnsanları camilere kamçıyla kovalayarak soktukları, onlara Ufa ve Kazandan gelen mollaların güç kullanarak eğitim verdiği ve bundan sonra Kazakların arasında dinin yerleştiği gibi iddialara eserlerde sıkça rastlanmaktadır.³⁵²

Or Nehri yanında kurulan ilk şehir kalenin yanında, istedikleri takdirde Han ve aile fertlerine kendi kültürlerine has evler ve camiler inşa etmeleri için izin verilmesi gerektiğine dair kanunlar çıkartılmıştır. Ancak onların çevresine güvenlik güçlerinin yerleştirilmesi şartı getirilmiştir.³⁵³ Bununla birlikte Rus hâkimiyetinin yeni ilhak edilen Müslüman halklara karşı yürüttüğü bu ıslahatlara yalnızca sembolik olarak rastlanmaktadır. Örneğin XIX. yüzyılın sonlarındaki yazmalara göre Sibiryâ'nın İrkutsk ve Omsk şehirlerinde devlet hazinesinden kurulan camilerde güvenlik üssünün bulunduğu, Kazakların yoğun yaşadığı Orenburg'daki Başkurtlar için kurulan cami her zaman Müslümanlara kapalı olup çevresinin askerlerle korunduğu belirtilmektedir.³⁵⁴

³⁵⁰ Çar hükümetinin yeni şehir ve kasabaları kurmada kullandığı tesisler için Bkz.: M.M. Mendigulov, "Qazaqstan Arhitekturasının XIX Gasırdagı Jane XX Gasırdın Bas Kezindegi Sipatı Jöninde", *Arhitektura Kazahstana*, ed. A.Margulan, Almatı: Qazaq Memleket Baspası, 1959, s.151;

³⁵¹ Zufar Mahmutov, "İstoriya Zaselenie Tatarami Kazahskoy Stepi (XII-XIX VV.)", S.74, Tambov: Manuskript Hakemli Dergisi, 2016, s.124-125.

³⁵² Sofya Çiçerina, *Kak Naçalos Prosveşeniya Vostoçnih İnorodsev*, St. Petersburg: Senataskaya Tipografiya, 1907, s.63.

³⁵³ Levşin, a.g.e., C.II., s. 114.

³⁵⁴ Terentyev, a.g.e., s.351.

Oryantalizm - siyaset ilişkisinin, bölgeyi yöneten Çar askerî valilerinin hazırladıkları raporların içeriğinden anlamak mümkündür. Bu raporlar, XIX. yüzyıl sonrasında devlet adamlarının ağzından XIX. yüzyıl boyunca bilimsel çevrenin ortaya attığı iddiaları yansıtmaktadır. 1899 yılında yayımlanan Türkistan vilayetinin askeri valisi Sergey Duhovskiy, devletin temsilcisi olarak kendi tarafından yazılmış bir raporda, Rusya'nın Müslümanları kendine ilhak etmesinden başlayarak son zamanlara kadar İslâm dinine devletin hamilik yaptığını, bu zaman dilimi içinde Tatarların Ruslara asimile olmayıp aksine dinî ve millî duygularını güçlendirmede İslâm dininden istifade ettiklerini belirtmiştir. Söz konusu raporda Tatarların, namaz ve oruca değer vermeyip yüzeysel Müslüman olan Orenburg Kazaklarının arasında İslâm'ı yadıkları, camiler ve onun yanında mektepler inşa edip Ufa ile Kazan şehirlerinden mollalar çağırarak Başkurtlar için yaptıkları gibi Kazakları da devlete karşı ayaklandırdıkları ifade edilmektedir.³⁵⁵

Türkistan vilayetinin diğer bir askerî valisi Skoblev'in yanında görevde bulunan tarihçi Terentyev, Kazakların Müslüman olmadığını hatta onların dinsiz olduklarını iddia etmektedir. Ona göre Tatarlar Rus idaresi altında Kazakları Müslümanlaştırmıştır. Hâlbuki Kazakların ilkel yaratılış tipinin saklanması gerekmektedir.³⁵⁶

Valihanov'un Step'teki Müslümanlık raporunda, Kazaklar arasında İslâm dininin yerleşmediğinden ve Kazaklara Tatarların etkisinin olumsuz yönde olduğundan bahsetmiştir. Ağırlıklı olarak Tatar mollaların dini yaymasının Kazaklar arasında dinî köktencilğe neden olduğunu belirterek, eski geleneklerin dine aykırı olarak tanındığını ileri sürmüştür. Diğer yönden Valihanov'un, Kazakların Tatarlarla Türkistan'ın dinî merkezlerine bağımlı olmaksızın kendi diyanet işleri tipindeki bir kurumunun var olduğu iddiasında bulunduğu da görülmektedir.³⁵⁷

Kazakları sömürgeleştirmede Çar devletinin siyasetini ve din adamlarının hizmetini açıkça değerlendiren fikirler de bulunmaktadır. Nitekim Dobromislov Tatarlar ile camileri, Kazakların Ruslara yaklaşması için köprü olarak görmekte, Ekaterina'nın Kazaklar arasında İslâmlaştırma yürüttüğüne dair yargısının temelini olmadığını

³⁵⁵ S.M. Duhovskiy, "İslâm V Türkestane", Taşkent: 1899, MK MK XII.A10 / 4; s.96

³⁵⁶ Terentyev, a.g.e., s.350.

³⁵⁷ Ç.Ç. Valihanov (Sobranie Soçineniy V Pyati Tomah), C.IV, 2.Baskı, ed. B.E. Kumekov, V.N. Nastiç, V.K. Şuhovçov, Almatı: Kazahskaya Sovetskaya Ensiklopediya, 1985, s.71-75.

aksine Rusların, Tatar ve Başkırtların desteğiyle Kazakları okutup, Rus İmparatorluğunun uyruğu haline getirdiğini ve böylece amaçlarına ulaştıklarını belirtmiştir.³⁵⁸ Buna ilaveten Kazakların Rus tabiliğine geçmeden önce Tatarlar gibi dindar olmasalar da Müslüman olduklarını ifade etmiştir. Çoğunlukla halklar arasındaki dindarlık millî bir duygu olarak ortak bir bilincin parçasıdır. Bu bilinç üzerinden halklar dinlerini değiştirmez, dinleri değişse milleti de değişir. Söz konusu bilinç Kazaklarda da mevcuttur. Ekaterina Kazakların başını eğdirme ve onların arasında Rus sivil düzeninin yerleştirilmesini, dinî duygular ve Tatar eğitim sistemi üzerinden yapmaya çalışmıştır. Bu, Ekaterina devrinde “insanlaştırma ve medenileştirme” deyimleriyle yorumlanmıştır. Ancak bu, “ıslahlar İslâm’ı pekiştirmek için yapılmadı demektir.³⁵⁹

Kazakların İslâmlaşma sürecinin tartışmalı bir konu olduğu ve Kazakların İslâmlaşma sürecinin incelenmesinin Türkistan’daki diğer topluluklarla birlikte ele alınması gerektiği belirtilmektedir. Nitekim Güney ve Doğu Kazakistan’da X-XI. yüzyıllarda İslâmlaşma süreci, diğer bölgelerdeki Hârizmşahlar ve ondan sonraki Moğollar devrinde de devam etmiştir.³⁶⁰

Kazakların Rusya istilasından sonra Müslüman olduğu iddiasını eleştirenler de bulunmaktadır. Onlardan biri Radlov’dur: ona göre Kazakların son zamanlarda Müslüman olduğu ve onların hala putperest olduğuna dair ortaya atılan iddialar yanlıştır. Kazakların Müslüman olmalarının üzerinden çok asır geçti ve onları gerçek birer mümin saymak, hatta fanatik bir Müslüman kimliğine sahip olduklarını söylemek gerekir. Bununla birlikte Kazak Müslümanlığının kendine has bir yapısı ve göçebe hayatı yansıtan renkleri vardır.³⁶¹

Petro tarafından Doğu’ya açılan kapı olarak nitelendirilmiş olan Kazak toprakları, Rusların Türkistan’a doğru ilerlemesinde en başta gelen engellerden biriydi. Göçebe halinde yaşayan Kazak boyları, bölgenin sömürülmesinin gerçekleşmesine engel olmaktaydı. Engeli aşmanın tek yolu, Kazakları yerleşik hayata geçirmektir. Bu

³⁵⁸ Dobromislov, *Turgayskaya Oblast. İstoriçeskiy Oçerk*, Orenburg: Tipo-Litografiya Turgayskogo Oblastnogo Pravleniya, 1901, s.173.

³⁵⁹ Dobromislov, a.g.e., s.171.

³⁶⁰ Seyfettin Erşahin, *Türkistan’da İslâm ve Müslümanlar*, Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999, s.45.

³⁶¹ Radlov, *İz Sibiri*, a.g.e., s.302.

uygulamayı gerçekleştirmede araç olarak da İslâm dinini kullanmak amaçlanmıştı. İslâmlaştırma, dini yaymak yerine bir sömürge kuralına çevrilmişti.³⁶²

Kazakları yerleşik hayat tarzına geçmede teşvik etme çabalarında Orenburg Müslümanlar İdaresi'nin de rolü görülmektedir. Tatar din adamları, Rusya'nın istila ve sömürge siyasetindeki amaçlarına ulaşmada aracı olarak kullanılmışlardır. Bundan dolayı Orenburg'daki müftülük fetvalarında Kazak ve Başkurlara yönelik tarımla uğraşmanın faydaları hakkında bilgiler yer almıştır. Yerleşik hayata geçmenin Ruslar tarafından Kazakları asimile etmede kolaylık sağlayacağı sonucuna varılmıştır.³⁶³

1795 yılında Batı Sibirya askeri kaleleri sınırında görev yapan Tümgeneral Y. Bauver, Kazakların yönetim sistemini değiştirmek ve Hanlık yönetimine son vermek için Çar hükümetine teklifte bulunmuştur. Bu teklifte Bauver, Orta Cüz'ün içinde iki taraflı mahkemenin kurulması gerektiğine işaret etmiştir. Kazakları boylara göre değil de yerel mekânlara göre bölerek kurulması amaçlanan bu mahkemenin il, ilçe ve kasabalarda iş yürütmesi gerektiğini söylemiştir. Bu mahkeme yargılarına hükümet tarafından tayin edilen ukaznoy mollalarının katılması zorunluğu da ortaya çıkarılmıştır. Kazakların sultan ve biyelerinin yerleşik hayata geçmesi için ev ve hayvanları için ahır yapılması, kışlarında her kasabada ev, onun yanında cami ve mezarlığın yapılması, barış içinde yaşamaları için hastane ile Rus ve Tatar dilinde eğitim veren okulların kurulması gerektiğini ifade etmiştir. Bauver'in teklifi kısmî olarak 18 Mart 1800 tarihinde kabul edilmiş, Orenburg sınır mahkemesine benzetilerek Semipalatinsk ve Ustkamenagorsk kalelerinde mahkeme kurulmasına izin verilmiştir.³⁶⁴

Camiler inşa etmenin göçebeleri yerleşik hayata celp etmenin bir kuralı olarak Kazaklardan önce Başkurlarda gerçekleştirilmesi, iki halkın hayat tarzının benzerliğine dikkat çekilerek ele alınmıştır. Göçebelikten yerleşik hayata geçenlerden boş kalan topraklara Rus göçmenleri yerleştirme siyaseti yürütülmüştür. Bu konu hakkında Step vilayetinde idarî görevli olarak çalışan Balkaşın, Başkurlar için camiler kurulduğunu ve

³⁶² Erşahin, a.g.e., s.46.

³⁶³ Gulmira Sultangalieva, "Tatarskaya Diaspora V Konfessionalnih Svyazah Kazahskoy Stepi (XVIII-XIX)", Moskova: Vestnik Evrazii, 2000, S.4, s.28-29.

³⁶⁴ Dmitriy Valentinoviç Vasilyev, "Kazahskaya Step Na Rübece XVII-XIX vv.: Reformu İ Proekti", Volgograd: Vestnik Vol.G.U., S.6, 2015, s.139.

onların yerleşik hayata geçtiklerini, bunun sonucu olarak da boş kalan arazilere Rusların yerleştiğini belirtmiştir.³⁶⁵

Kışlalarda kurulmuş olan camilerin ilk amaçları Kazakların yaz ve kış mevsiminde yaptıkları göç bittiğinde tekrar dinî müessesesi mevcut olan bir yere dönmelerini sağlamaktır.³⁶⁶

Devlet tarafından yürütülen bu kolonileştirme siyasetine yerli halk ve hükümdarlar direniş göstermişlerdir. Nitekim boy sultanları arasında Sultan Sartay, Step'te camilerin kurulmasına karşı çıkmıştır. Bu ayaklanmasına da camilerin çevresinde Kazakların yerleşik mekânlarının ortaya çıkması ve Rus askeri üslerinin boşalan yerlere kolaylıkla yerleşmesi neden olmuştur.³⁶⁷ Bu olayı da Kostenko, "Hür hayatta yüce gök kubbesini temaşa eden Kazaklar kafasının yukarısındaki cami kubbeleriyle ilgilenmez." diyerek zikretmektedir.³⁶⁸ Kostenko'nun fikirlerini oryantalist Grigoryev de desteklemektedir. O, II. Ekaterina'nın Kazaklar içinde yürüttüğü ıslahatlardan verimli sonuçların çıkmadığını ileri sürmüştür. Kazakların Ruslar tarafından kurulmuş evlere yerleşmediğini, okullarda okumadığını, camilerde ibadet etmediğini, mahkemelerdeki yargılara katılmadığını, sadece tayin edilen temsilcilerin ara sıra aylık paralarını almaya Orenburg'a geldiklerini söylemiştir.³⁶⁹ Böylece Kazakların kendi hayat tarzını değiştirmeye çalışan Rus ıslahatlarına karşı direndikleri görülmektedir.

Rus idarecileri, İslâm dininin din olarak yalnızca medenî bir hayat tarzında uygulanabileceği önyargısına varmış ve göçebelerin yaşadıkları Step'te mimarî eserlerden izler bulunmadıkça buradaki Müslümanlığı yüzeysel diye nitelendirmişlerdir. 1851 yılında Bökey Ordası'nda 126 mollanın bulunduğu ve her 170 otağa bir molla tayin edildiği nakledilmiştir. Cami de yerel halkın kendine has özelliklerini dikkate alarak otağ içinde kurulmuştur.³⁷⁰

³⁶⁵ Balkaşın, a.g.e.,s.16.

³⁶⁶ F. Lobiseviç, *Kirgizskaya Step Orenburgskogo Vedomostva (Oçerk)*, Moskova: Küşkerev İ K, 1896, s.40

³⁶⁷ Balkaşın, a.g.e., s.23.

³⁶⁸ Kostenko, a.g.e., s.35.

³⁶⁹ Grigoryev, *Russkaya Politika V Otnoşenii K Sredney Azii*, a.g.e., s.19.

³⁷⁰ Evfimiyy Malov, *O Tatarskih Meçetyah V Rossii*, Kazan: Universitetskaya Tipografiya, 1868, s.65.

2. Kazak Müslümanlarının Buhara'yla İrtibatlarının Kesilmesi

Çarlık Rusya'sı Kazak Cüzlerini kendine ilhak etmesinden sonra başkaldırılarda diğer komşularıyla birlikte hareket eden Başkurtları bölmeye çalışmıştır. Ayrıca diğer bir tehdit olarak gördüğü güneydeki Buhara etkisinden de kurtulma çabası içinde olmuştur. Ancak Ruslar bu işi silah yerine diplomatik yollarla halletmeye çalışmışlardır.³⁷¹

XIX. yüzyılda Rusya'ya ilhak edilmiş halkların içinde Müslümanlar büyük çoğunluk haline gelmişti. Artık yukarıda zikredildiği gibi silah yerine diplomatik yollarla Müslümanları dışarıdaki dinî etkilerden koparma amacı güdülmüştü. Yadrinsev Müslümanlar ile Budist dinindekilere gelince, onların kendilerine dayanak yaptıkları dinî merkezlerinin Rusya dışında olması gerektiği fikrine vurgu yapmıştır.³⁷² Nitekim II. Ekaterina, Muhammedcan Hüseyinov³⁷³ ile Müslümanlarla ilgili siyaset yürütme istişarelerinde bulunmuştur. Çariçe tarafından da Tatar mollalarına, göçebeler arasında Türk ve İran tesirini kesmeye çalışma ve Rusya'nın tamamen Hıristiyan bir devlet olmayıp diğer dinlere de hoşgörü ile yaklaştığını nasihat etmeleri gibi görevler verilmiştir.³⁷⁴

Orenburg Müslümanlar İdaresi'nin kurulmasında Osmanlı Devleti'ndeki dinî kurumların itibara alındığı görülmektedir. Balkaşın, Kazakları, Türk Sultanı ve Orta Asya Sünnîlerinin etkisinden kurtarmak için II. Ekaterina'nın Rusya'da Türkün (Osmanlı) Şeyhülislâm'ına karşı Tatar müftülüğünü kurduğunu. Volga Tatarlarına, İslâm'ı Başkurt ve Kazaklar arasında yayma konusunda ayrıcalık verdiğini belirtmiştir.³⁷⁵

İstila edilen sınırlar içinde yeni dinî idarelerin kurulması, Buhara ve diğer Müslüman devletlerin tesirlerinin azalmasında etkin bir neden olarak görülmüştür.

³⁷¹ M.Vyatkin, *Oçerki Po İstorii Kazahskoy SSR*, Almatı: Gozpolitizdat, 1941, s.147.

³⁷² N.M. Yadrinsev, *Sibirskie İnorodsı İh Bit İ Sovremennoe Polojenie*, St. Petersburg: Tipografiya İ.N. Skorohodova, 1891, s.212.

³⁷³ Ufa şehrindeki Müslümanlar İdaresinin ilk müftüsü Muhammed Can Hüseyinov, Rusya'nın Doğu sorununda yani Buhara ve Kabul'de gizli diplomatik görevlerde bulunmuştur. Rus iktidarına sadakatinden dolayı bu hizmeti 34 yıl kadar uzun bir süre üstlenmiştir. Bkz.: YU.A. Gavrilov, A.G.Şevçenko, *Musulmanstvo V İstorii İ Kulture Narodov V Rossii*, Moskova: İnstitut Naslediya, 2007, s.18.

³⁷⁴ Kraysman, *Politika Rossiyskogo Pravitelstva V Missionerskoy Deyatelnosti V Povoljye İ Priuralye: Vek XVIII*, Kazan: KNİTU, 2012, s.81.

³⁷⁵ Balkaşın, a.g.e., s.16.

Nitekim Ufa, Kazan ve Orenburg şehirlerinin dinî merkezler haline gelmesi, Tatarlar ve Kazaklar arasındaki dinî hizmetin tekele dönüşmesine neden olmuştur. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarında Tatar gençleri Buhara medreselerinde eğitim almaya başlamışlardır. Eğitim alan gençler XIX. yüzyılın başı ile ortasında Ural-İdil bölgesindeki dinî-fikir hareketliliğin baş faktörü olmuşlardır. Böylece Rusların Tatarlar aracılığı ile Kazakların güneydeki dinî merkezlerle olan irtibatını kesme çabalarının tamamen uygulanamadığı görülmektedir.³⁷⁶

Orenburg müftülüğü tarafından resmî ukaznoy mollalarından başka Kazak Stepinde yasa dışı dinî tebliğde bulunanlar “Buharalı mollalar” ismiyle anılmıştır. Resmî görevli olarak bulunan ukaznoy molların dışında tebliğde bulunanları karakola getirenlere devlet tarafından ödüller verilmiştir. Bu uygulamaların sonuçları verimli olmuştur. Güney Kazakistan bölgesindeki Kazalı kasabasında gezici mollalar için karakoldan ödül alındığına dair vakalar kaydedilmiştir.³⁷⁷

Buharalı din adamlarının etkisinden kurtulmak için ukaznoy mollalarından başka herhangi birinin dinî tebliğde bulunması yasaklanmıştır. Bölgelerdeki yerli idareler, Orenburg müftülüğünce izin verilmiş din hizmetlilerini koruma görevini üstlenmişlerdir.³⁷⁸

Kazakların bağlı olduğu eski Buhara, Taşkent, Semerkant, Ürgenç gibi eski dinî merkezlerden bağının kopması konusunda ukaznoy mollaları işe yaramıştır. Nitekim Terentyev, ukaznoy mollalarının faaliyetlerinin, Seydilerin ve Orta Asyalı tüccarların, Kazakların Kuzey bölgesinde bulunan göç yerlerindeki dinî etkisini kırdığını belirtmiştir.³⁷⁹

³⁷⁶ Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, 2.Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, 1966, s.113-114,

³⁷⁷ Terentyev, a.g.e., s.349.

³⁷⁸ Terentyev, a.g.e., s.349.

³⁷⁹ Balkaşın, a.g.e., s.16.

3. Kazak Müslümanlarına Tatar Din Görevlileri Gönderilmesi

a. Çarlık Rusları Yararına Çalışan Tatar Din Görevlileri

Türkistan halkları arasında Tatarlara karşı olumsuz bir imaj oluşmuştur. Bu imajın oluşmasının sebeplerinden biri, tercümanlar üzerinden Ortodoks misyonerlerinin yürüttüğü faaliyetlerdir.³⁸⁰

1773 yılındaki Emilyyan Puhaçev isyanı, Başkurt ağırlıklı olduğundan Başkurt İsyanı adıyla nitelendirilmektedir. İsyanı dair değerlendirmelerde Tatar ulemasının çoğunluğunun isyanı desteklediği, başka bir kısım ulemanın ise ona karşı olup Rus iktidarı taraftarı olduğu,³⁸¹ bundan dolayı bu isyanda Rus iktidarını destekleyen Tatar din adamlarıyla tüccarların, Türkistan bölgesini siyasî ve askerî açıdan istila etmede aktif şekilde kullanıldığı belirtilmektedir.³⁸²

Kazak topraklarını ele geçirmede Çar iktidarı, Tatar tüccar sınıfı ile birlikte ukaznoy molla veya ahunları³⁸³ kendi menfaatlerine göre kullanmışlardır. Tarihiçi Mambet Qoygeldiev, Ulu Cüz Kazaklarının Rus tabiyetine geçmesinde Tatar tüccarları ile din adamlarının aracılık hizmetinde bulunduğuna ışık tutmaktadır.³⁸⁴ Bazı din görevlilerinin Rus menfaatine çalışarak yaptıkları hainliklere de rastlanmaktadır. Nitekim Küçük Cüz'de yaşamış olan ahun Mansur Abdrahmanov'un 1736–1737 yıllarındaki Başkurt isyanlarında mücadele eden Başkurtlar ile Kazaklar arasındaki gelişmelerden Rusları haberdar ettiği bildirilmektedir.³⁸⁵

Orenburg Müslümanlar İdaresi'nin ilk müftüsü Muhammedcan Hüseyinov'un da sadece dinî işlerle sınırlı kalmayıp siyasî faaliyetlerde de bulunduğu bilinmektedir. Örneğin 1801 yılında Hüseyinov, Küçük Cüz'ü ıslah etmekle ilgili bir proje sunmuştur.

³⁸⁰ Mustafa Şoqay, *Tandamalı Şığarmalar (Seçmeli eserler)*, C.II, Almatı: Qaynar, 2007, s.110.

³⁸¹ Allen J. Frank, *İslâmskaya İstoriografiya İ "Bulgarskaya" İdentıçnost Tatar İ Başkir V Rossii*, Kazan: İdel-Press, 2008, s.52.

³⁸² Kraysman, a.g.e., s.82.

³⁸³ Ahun Tatar din görevlisi.

³⁸⁴ Mambet Qoygeldiev, *Qazaq Eli: Ulıtıq Biregeylikti Saqtav Jolındağı Kures (XIX g- XX g.bası)*, Almatı: Dastur, 2014, s.20-21. 1819 yılı 11 Aralık'ta Rusya Başkanlar Komitesi Yedisu bölgesi Ulu Cüz Kazakları arasındaki Uysın kabilesinin Sultanı Sök Abılayhanov'un 1817 yılındaki Rusya'ya ilhak talebini yanıtlamıştır. Yanıtı göre Uysın kabilesi 55.456 nüfusu ile Rusya tabiiğine kabul edilip, sultana ev ve cami yaptırılmıştır. Sultanın kendi kabilesiyle birlikte Rus tabiiğine geçmesinde aktif rol üstlenen birçok Tatar milletine mensup Sibryalı tüccar, tercüman ve başka kişilere Anna adındaki madalya takdim edilmiştir. Hediye alanlar arasında Musagit Mikmanov ve Abdullah Miklyüksev adında sultanın yanında bulunan iki mollanın da adları geçmektedir. Bkz.. Mambet Qoygeldiev, *Qazaq Eli: Ulıtıq Biregeylikti Saqtav Jolındağı Kures (XIX g- XX g.bası)*, Almatı: Dastur, 2014, s.20-21.

³⁸⁵ Frank, a.g.e., s.45.

1790 yılında Küçük Cüz içindeki problemleri halletmesiyle adını duyuran Hüseyinov'un projedeki teklifleri siyasî ve idarî yönetim üzerinden olmuştur.³⁸⁶

b. Kazak Müslümanları Yararına Çalışan Tatar Din Görevlileri

XIX. yüzyılda Kazak aydınlar sınıfının oluşmasında Tatar halkının tesiri görülmektedir. Ruslarla birlikte bölgesel imparatorluk işlerinde olumsuz bir imaj oluşsa da onun tamamen net bir biçimde değerlendirilmesi imkânsızdır. Ancak Rusya'nın bölge siyasetinde Tatar halkından yararlandığını ve Tatar halkı arasında da Ruslara sadakatle hizmet etmiş şahısların bulunduğu yukarıda zikredilmiştir. Nitekim Tatarlar modern dönemin yeniliklerini Osmanlı ve Ruslardan alarak Kazak Stepi'nde hayata geçirmişlerdir.

Bir taraftan Tatar mollaları Çar hükümetine sadakatli hizmetleriyle tanınsa da diğer yönden gizli davetlerin varlığı da kaydedilmiştir. Çar iktidarı gözü önünde sadakatiyle tanınan müftü Muhamedcan Hüseyinov'un üzerinden Kazakların Ruslara gerçekten tabi olmaması gerektiğini, kendi menfaatlerini gözetmesini ve şeriata göre Hıristiyanları aldatmasına izin verildiğini bildiren şikâyetler yapılmıştır.³⁸⁷

XVIII. yüzyılın sonunda Rus bilimsel çevrelerinde Çar hükümetinin ele aldığı reformların içinde cami kurma ve mollaları tayin etme gibi işleri eleştirenler de bulunmuştur. Bu eleştiriler genellikle Rus İmparatorluk Coğrafya Cemiyeti'nin kurulmasından sonraki yıllarda artmaya başlamıştır. Cemiyetin birimlerinde yapılan analizlerde Çar iktidarının Kazakları ilhak etmesinin ilk yıllarda olumsuz sonuçlara ulaştığına dikkat çekilmektedir. Rus aydınlar hükümet tarafından tayin edilen ukaznoy mollalarının devlete karşı yürüttüğü bir takım gizli faaliyetlerde bulduklarını iddia ederek buna karşı itirazlarda bulunmuşlardır. Bu itirazlarını da "Devlet destekli ve ukaznoy mollaların dinler arası dengeyi tutması yerine devlete karşı isyanda buldukları öğrenildiğinde onun Buharalı mollalardan ne farkı var?" ifadesiyle dile getirmişlerdir.³⁸⁸ Devlet memurlarının yanındaki Tatar kiliseleri "Puthane" veya "Rus mescidi" diye adlandırmışlardır. Bu yaklaşım devlet hizmetindeki Tatar Türkleri'nin

³⁸⁶ Vasilyev, a.g.m., s.140-141.

³⁸⁷ Vasilyev, a.g.m., s.141.

³⁸⁸ Terentyev, a.g.e., s.350.

istilaya boyun eğmedikleri ve kardeş halklarına karşı duydukları gönül bağlılıklarını devam ettirdiklerini göstermektedir.³⁸⁹

Tatar halkının ve din adamlarının bölgedeki Ruslara karşı mücadeleye ilk katkıları, XVIII. yüzyılın ortasında gerçekleşen başta Başkırtlar olarak, sonradan Kazakları da ilave eden isyanda görülmektedir. Batırşah Aliev mücadelesinde Tatar mollalarının bu hareketi teşvik ederek cihada çağırdukları belirtilmektedir.³⁹⁰ 1898 yılındaki Andijan isyanından sonra Almatı (Verniy) şehrindeki Kamensk Camii'nin imamı Abdulla Abdugaparov, 19 Haziran'da Rusların sömürge siyasetine karşı çıkılmasını, çocukların Rus okullarına verilmemesini, yönetim görevlerinde bulunulmamasını ve bu taleplere uymayanlarla ilişkilerin kesilmesini ileri sürmüştür.³⁹¹

Çar iktidarının Kazakların Hanlık sistemini kaldırması ve onun yerine Rus beşerî hukukunun getirilmesi adına yapılan ıslahatlarına din adamlarının da karşı çıktığı görülmektedir. Raporlar içinde bu ıslahatlara karşı mollaların halkı yeni ıslahatlara karşı direnmeye ve dinî esasları bahane ederek iktidara karşı ayaklanmaya gizli olarak teşvik ettiklerinden bahsedilmektedir.³⁹²

Şarkiyatçı Grigoryev, 1860 yılında Kazak boyları arasında yer alan kıtlık sürecinde dışarıdan mollaların, özellikle Tatar ve Başkırt din adamlarının Step'e gelmesine yasaklama getirilmesi hakkında yöneticilere bir sunum yapmıştır, yasağın nedeni olarak mollaların "kıtlığı, Kazakların Müslüman olmayan kâfirlere tabi olmasından dolayı Allah tarafından verilmiş bir ceza" diye gösterip halkı ayaklanmaya teşvik etmesi tehdidinin ciddiye alınması gerektiğini vurgulamıştır. Gerçekten de söz konusu Tatar din adamlarının, Kazakları Ruslara karşı isyana teşvik etme çabaları Rus yönetimi tarafından büyük bir tehdit olarak görülmüştür.³⁹³

1865–1868 yıllarında Tatar din adamları, Kazak topraklarındaki faaliyetlerini değerlendirmek için kurulan "Step komisyonu" tarafından tehlikeli olarak

³⁸⁹ Terentyev, a.g.e., s.351.

³⁹⁰ Başkırtlar arasında Batırşah Aliev'in yönetiminde Başkırtların kendisini, Tatarlar ve Kazakları etkileyen büyük isyanlar yer almıştır. Bkz.: Vladimir Vitebskiy, İ.İ. Neplyuev, *Verniy Sluga Svoego Oteçestva, Osnovatel İ Ustroitel Orenburgskogo Kraya*, Kazan: Tipografiya İmperatorskogo Universiteta, 1891, s.184. 1755 yılında

³⁹¹ <https://e-history.kz/kz/contents/view/2308>, 04.03.2019.

³⁹² Lobiseviç, a.g.e., s.19.

³⁹³ *Vasiliy Vasilyeviç Grigoryev Po Ego Pismam İ Trudam*, ed. N.İ.Vselovskiy, İmperatorskoye Russkoe Arheologičeskoe Obşestvo, St. Petersburg: Tipografiye A.Tralşelye, 1887, s.051.

tanımlanmıştır. Komisyonun vizyonlarına İslâm'ın Kazaklar içinde dağılıma seviyesini belirleme görevi de eklenmiştir. Çar devletinin Tatarları kültürel aracı olarak kullanma iddiaları hatalı olarak tanınmıştır. Bu iddia komisyon faaliyetleri sürecinde 1864 yılında Valihanov tarafından hazırlanmış raporun sunumlarına dayanmaktadır.³⁹⁴ Valihanov bu raporda, Hıristiyan yönetimindeki herhangi bir devlette İslâm dininin önemi olmadığını, Tatar din adamlarının da sadakatinden emin olmamak gerektiğini ve buna neden olarak 1854 yılındaki Osmanlı-Rus Kırım Savaşı esnasındaki Tatarların Ruslara karşı tutumunu ileri sürmüştür.³⁹⁵

1860-1870 yılları arasında Rusya'nın siyasetindeki sömürgecilik hedefleri değişmiş, Türkistan devletlerinin tamamen iç bölge sınırları haline gelmesi ve İslâm dinini destekleyip Müslümanların ilgisini kazanma yerine onlara karşı soğuk davranmaya başlamıştır. Müslümanların dinî duygularının artması, Çar devletindeki Ortodoks Hıristiyanlık ile İslâm dininin birlikte yaşanmasına engel olarak görülmüştür. Devlet de halkların koruyucusu olarak göçebeleri Tatarların ruhanî ve iktisadî üstünlüğünden kurtarıcı imajını oluşturma çabasında bulunmuştur.³⁹⁶

İstila siyasetinin tamamen bitmesi için Ruslar ile Kazaklar arasında İslâm dini kurumları ile müesseselerinin açılmasını “Müslümanlarla anlaşma ve uzlaşma” politikası olarak yürütmüştür. İlk devirlerde genel kitlenin güvenini kazanmada İslâm dini araç olarak görülmüş ve hükümet tarafından dine dokunmama siyaseti uygulanmıştır. Ancak bu tutumun istila devrinden sömürge devrine geçme sürecinde olumsuz neticeler doğurduğu belirtilmektedir. 1868 yılındaki idarî reformdan sonra İslâm dinine karşı sert tutumlar ortaya çıkmıştır.³⁹⁷ Kazakların arasında İslâm dinine destek verme ve mollaları tayin etmenin amacı gelecekte istila edilecek Türkistan halkları arasında Çar Rusya'sına karşı sempati oluşturma çabası olarak da görülmektedir.³⁹⁸

³⁹⁴ Anatoliy Remnev, “*Tatarı V Kazahskoy Stepi: Soratniki I Soperniki Rossiyskoy İmperii*”, Moskova: O.İ.İ.S., Vestnik Evrazii, S.44, 2006, s.10-11.

³⁹⁵ Ç. Valihanov, a.g.e., C.IV., 1985, s.72.

³⁹⁶ Remnev, a.g.m., s.15.

³⁹⁷ Bibigül Abenova, *1868 Jılǵı Akımşilik Reforma Jane Orınbor Ölkesi*, Aqtöbe: A-Poligrafiya, 2006, s.156.

³⁹⁸ Mekemtas Mirzahmetulı, *Kazak Kalay Orıstandırıldı*, Almatı: 2010, s.107.

Tatarların Kazaklar arasındaki faaliyetleri içinde “Türk Birliği” ve “İslâm Birliği” fikirlerinin yaygınlaşması ve bu fikir akımı neticesinde aşiret veya boy hayatında millî bir duygunun ortaya çıktığı da ileri sürölmektedir. Ruslar için bu bir tehdit olarak görölse de diğer yandan bu durumdan yararlanmasına ve Kazaklarla Tatarlar arasındaki ilişkinin kesilmesine neden olmuştur. 1870 yılından itibaren okullarda Tatar öğretmenlerin çalışmaları yasaklanmış ve bunun nedeni olarak öğretmenlerle din adamlarının yakın ilişki içinde olması meselesi tehdit olarak gündeme gelmiştir.³⁹⁹

³⁹⁹ Sefa Hekimoğlu, “XIX.Yüzyılda Kazakistanda Kültürel Gelişmeler”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.144, İstanbul: 2003, s.122.

SONUÇ

Kazaklar Türkistan coğrafyasında yaşayan Türk kavimlerinden biridir. Bu araştırmada Kazak Türklerinin millet haline gelmesi, İslâmlaşması ve bağlı oldukları devletler, Çarlık Rusya'sı döneminde Kazak Türklerinin dinî kimliği çeşitli açılardan incelenmiş, Rus Oryantalistlerin Kazakların dinî kimlikleri hakkındaki görüşleri derlenerek değerlendirilmiştir.

Araştırmamızın birinci ve ikinci bölümlerinde tarihi süreç içinde Kazak milletinin oluşumundan Kazak Hanlığı Devletini kapsayan ve sözlü edebiyat eserlerinde içeriği dini motifleri kapsayan bilgiler aktarılmıştır Kazak topraklarında kurulmuş olan Türk-İslâm devletlerinin bu tarihi serüven içinde arkasında bırakan maddi ve maddi olmayan değerleri hakkında söz edilmiştir. Ayrıca bu devletler içindeki toplumların İslâm medeniyetine katkılarına değinilmiştir. İslâm dininin bozkırlarda kök salmasında Kazak Hanlığı öncesindeki devletlerin yeri gösterilmeye çalışılmıştır. İkinci bölümde ise Kazak Hanlığındaki İslâm dininin konumuna vurgu yapılmış, ayrıca Kazak Hanlığı kurulma sürecindeki şartlar, boy ve aşiretler arasındaki ilişkilere ve devletin kanun çıkartma yetkisine İslâm dininin etkisi hakkında bilgiler verilmiştir. Bununlar birlikte adli işlerde İslâm hukukunun yeri, kanunnamelerin ortaya çıkmasında Buhara ve Semerkant gibi dinî merkezler, seyyidler sınıfının ve tasavvufun etkisi gösterilmeye çalışılmıştır. Kazak Hanlığının komşu Müslüman ve Müslüman olmayan devletlerle ilişkileri de ele alınarak değerlendirilmiştir.

Araştırmamızda zikrettiğimiz üzere, Kazak Müslümanlarının dini kimliğinin ilim dünyasına kazandırılmasında Rus Oryantalizminin etkisinin çok büyük olmasına karşılık, Rus Oryantalistlerin çalışmaları dünya çapında yeterli şekilde bilinmemektedir. Rus şarkiyatçıları, tespitimize göre, Batı Avrupa, esasen Alman ve Fransız bilim çevresiyle olan irtibatları nedeniyle etkilenerek kendi elleri altındaki Müslümanları aynı yöntem ve yaklaşımlarla incelemeye çalışmışlardır. Müslüman Kazaklar hakkında disiplinlerarası çalışmalar yürütülmüş ve onların gündelik hayatlarındaki dine olan bağlılıklarının metinlerdeki emirlere göre olan farklılığı gözlem yöntemiyle incelenmiştir.

Kazakların kimliği hakkındaki görüşler Rusya'nın doğuya ilerlemesi sırasında ortaya atılmıştır. Bu görüşler i ve dış kamuoyunun önünde kendi hareketlerinin doğruluğunun ispatı olarak grlmştir. Bu görüş veya tezler, Kazak Müslümanlarının Rusya Devleti'nin kendi sınırları içindeki Sibirya'ya tehdit oluşturmasından dolayı ortaya çıkmıştır. Kazaklarda devletçilik sisteminin yerleşmediği fikri, onların Doğu'nun vahşi ve yabani bir halkı olarak tanımlanması ve bu fikirlerin bilimsel çevrelerde desteklenmesi, Rus Oryantalizminin Avrupa merkezci iddialardan uzaklaşmadığının delilidir. Bu ereve de Kazakların gündelik hayatlarındaki eski dini inançlarına dair izlerin var olması, onların ilkel, tabiatı bozulmamış bir toplum olarak nitelendirilmesine neden olmuştur. Bu da Rus araştırmacıların XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Avrupa'da başlayan halkları sınıflandırma teorilerinden uzağa gitmediğine kanıt oluşturmaktadır.

Araştırmamızda Levşin, Valihanov, Potanin ve Radlov gibi araştırmacıların çalışmalarını seçmemizin nedeni ise çoğunluk olarak dünya çapında, arlık ve Sovyet Rusya'sı döneminde yazılan ansiklopedik maddelerin hazırlanmasında bu araştırmacıların çalışmalarından yararlanılmasıdır. Yukarıda zikredilen araştırmacıların Kazakların dini kimliğiyle ilgili görüşleri, Rusya'da yayımlandığı günden günümüze değin büyük sözlükler arasında yer alan, Vladimir Dal'ın 1863 yılında yayımlanmış "Büyük Rus Dilinin Sözlüğü" (*Tolkoviy Slovar Velikorusskogo Yazıka Vladimira*) ve 1893 yılında yayımlanmış Brokgauze ve Efron Ansiklopedilerinin maddeleri arasında yer almıştır.

Araştırmamızda, Kazakların kimlik tespitlerinin yapılmasının ilmi ynyle birlikte siyasi arka planını da göstermeye çalıştık. Yadrinsev, "Hazırladığımız eğitim müfredatındaki açıklama ve tespitler, ilhak edilen halklar nezdinde Rus dilinde olması münasebetiyle kabul görmedi. Öyleyse biz onlara bu açıklama veya tespitleri kendilerinin dilinde, ancak bizim anlayışımızla hazırlamalıyız" demiştir. Bu yaklaşım Kazaklar ve diğer Müslümanların kimlikleriyle ilintili tezlerin hazırlanmasında da kullanılmıştır. Araştırmamızda, dini kimlik konusuna girmeden önce Kazakların Müslüman kimliklerine altyapı oluşturan ve Kazak topraklarında saltanat süren Müslüman Türk Devletleri hakkında bilgiler aktarılmıştır. Nitekim İşlm medeniyeti unsurlarının Kazak milleti ve devletine kurumsallaşma yönünde verdiği etkiler de gösterilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKLAR

- “*Ayteke Baybekulu*”, Qazaq Adebieti. Ensiklopediyalıq Jianq, Almatı: Aruna, 2010, s. 83, 306.
- “*Bögenbay, Qabanbay Batırlar*”, *Babalar Sözi*, C.58., Astana: Folliant Baspası, 2010;
- “*Narodı Rossii. Kirgiz*”, İzdanie Dosug i Delo, St. Petersburg: Tipografiya Obşestvennaya Polza, 1879, S.4, s.37.
- “*Qorqıt Ata Kitabı*”, çev. B. İsqaqov, Ş.İbraev, Almatı: Qazaq Ensiklopediyası Baspası, 1999, s.128.
- ABDIRAHMANOV Anuar, *Naurızbay Batır*, Almatı: Domino Baspası, 2004.
- ABENOVA Bibigül, *1868 Jılǵı Akimşilik Reforma Jane Orınbor Ölkesi*, Aqtöbe: A-Poligrafiya, 2006, s.156.
- ABUSEİTOVA Meruert, *Kazahoskoe Hanstvo Vo Vtoroy Polovine XVI Veka*, Almatı: İzdatelstvo Nauka, 1985;
- ADİLBAEV Alau, “*Rus Oryantalizminin Oluşumunda Kazan Ekolü'nün Rolü*”, Ankara: Dini Araştırmalar Dergisi, S.12, C.4, 2002, s. 112-113.
- ADİLBAEVA Şamşat, “*Kazak Kültüründe İslâm*”, Ankara, B.T.D.S.B.D., S.21, (2002), s. 49
- AGACANOV S., *Gosudarstvo Selcukidov i Srednyä Aziya v XI-XIIvv*, Moskva: 1991, Nauka, s.5.
- Akademik Barthold (Seçme eserleri)*, ed. A. Mandelştam, N. Tumanoviç, C.9., Moskva; İzd. Nauka, 1977, s. 27-28.
- AKİŞEV Kemal, *Drevnie İ Srednevekovie Gosudarstva Na Territorii Kazahstana*, Almatı: Margulan Enstitüsü, 2013, ss. 151-153.
- ALEKSEVSKİY B, “*Negri Aleksandr Ferdoroviç*”, *Russkiy Biografiçeskiy Slovar (RBS)*, C.11., St. Petersburg: Tipografiya Glavnogo Upravlenie Udelov, 1914, s. 189-190
- AL-İDRİSİ, *Kitab Nüzhetü'l-Müştaşk fı'Htirâkı'l-Afâk, İstoriya Kazahstana V Arabskih İstoçnikah. İzvleçeniye iz soçineniy IX-XII vekov, İVS*, C.2, Almatı: Dayk-Press, 2010, s.104.
- ALTUN Ara, “*Mimari*” (*Karahanlılar*), *DİA*, İstanbul: İSAM, 2001, C.24, s.413.
- ANİÇKOV-PLATONOV İvan, *O Mirnom Rasprostranenii Hristianstvo V Rossii*, Moskva: Tipografiya A.Semena, 1845, s.66.
- ARTIKBAEV J., JARKEŞOV E, *Qazaq Memlekettiligi: Tarihi, Sayasi Jane Akimşilik Qurılımi*, Basqaru İnstituttarı, Astana:2016;
- ARTIKBAEV Jambıl, “*Jeti Jargı*” *Memleket Jane Kukuk Eskertkişi*, Almatı: Jeti Jargı, 2012;
- ASFENDİYAROV Sancar, *İstoriya Kazakstana*, Almatı: Qazaqstan Ökkelik Baspası, 1935, s.84.
- ATIGAEV Nurlan, *Qazaq Handıǵı Tarih Tolqımında*, Almatı: Eltanım Baspası, 2015, s.315.
- AYAGAN B.; ABJANOV H.; İSİN H.; *Qazaq Handıǵı Tarihi: Qurılıu, Orleui, Quldırau*, Almatı: Sözdik-Slovar, 2011, s.273.
- B.OLKOTT Marta, *Kazaktar*, çev. Zamanbek Abdişev, Astana: Şanırak-Media, 2011, s.51.
- BAHADIRHAN Abulğazi, *Şecere-i Terâkime*, haz. Kazakbay Mahmudov, Kuvamiddin Munirov, Taşkent: Çolpan, 1992, s. 21.

- BALKAŞIN N. N., *O Kirgizah İ Voobşe O Podvlastnih Rossii Musulmanah*, St. Petersburg: Tipografiya Ministerstva Vnutrennih Del, 1887, s.3.
- BARTHOLD Vasiliy, *İstoriya İzuçeniya Vostoka V Evrope İ V Rossii*, Sankt-Peterburg: Tipografiya Staslyuviça, 1911, s. 190-191.
- , *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981, s. 224-226.
- , *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, İstanbul: Kervan Yayınları, 1981 s.227.
- , *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara: TTK, 2006, s.116.
- BATTAL-TAYMAS Abdullah, *Kazan Türkleri*, 2.Baskı, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Yayınları, 1966, s.113-114,
- BATTUTA TANCI Ebu Abdullah Muhammed İbn, *İbn Battuta Seyatnamesi*, çev. A.Sait Aykut, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.519.
- BAYGANIN Nurpeyis, *Alpamis Batır-Kobilandı Batır*, Almatı: Qazıgurt Baspası, 2012, s.325.
- BAYPAKOV Karl, *Ecelgi cane ortagasırlardagı Otırar*, Almatı: Kazıgurt baspası, 2007, s. 30-31.
- , *Qazaqstannın Ecelgi Qalaları*, Almatı: Aruna Baspası, 2005, s. 113-114.
- BAYPAKOV Karl, TERNOVAYA G., *Religii İ Kultura Srednevekovoga Kazahstana*, Almatı: İzd. Baur, 2005, s.169.
- BAYTANAEV B.A., YU. A. Yolgin, *Kultovaya arhitektura*, Almatı: TOO Hikari, 2013, s.81.
- BEYSENOVA Aliya, *Rol Russkih Uçenih V Poznaniı Prirodı Kazahstana*, Almatı: Mektep, 2012, s.71.
- Biografiçeskiy Slovar. Vısşie Çını Rossiyskoy İmperii (22.10.1721-2.03.1917)*, ed. E.L. Potyemkin, C.2. Moskova: 2017.
- BUBUR Rüçhan, “Kazakistan’dan Bir Cami Örneği: Turbat, İsmail Ata Camii”, *İzmir: Sanat Tarihi Dergisi (S.T.D)*, S.16/1 (2007), s.14.
- BUNİYATOV Z., *Gosudarstvo Hârizmşahov-Anuşteginidov 1097-1231 g.g.*, Baku: Elm, 1999, s.32.
- Ç. Valihanov, *Sobranie Soçineniy V Pyati Tomah (Seçme eserler toplanı), İİAİEV (Valihanov enstitüsü) SSCB İlimler Akademisi, C.4.*, Almatı: Kazak-Sovet Ensiklopediyası, 1985, s.48.
- ÇETİN Osman, *Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Bursa: Emin Yayınları, 2015, s.15.
- ÇİÇERİNA Sofya, *Kak Naçalos Prosveşeniya Vostoçnih İnorodsev*, St. Petersburg: Senatskaya Tipografiya, 1907, s.63.
- ÇUGUEVSKİY L. İ., “*Arhiv Vostokovedov*”, *Pismennıe Pamyatniki İ Problemi İstorii Kulturi Narodov Vostoka*, (SSCB İA ŞE 13 yıllık Bilimsel Toplantısı Bildirileri), C.3., Moskova: Nauka, 1990, s.5.
- DENİKE B.P., *Arhitekturniy Ornament Sredney Azii*, Moskva: İzdatelstvo Vsesoyuznoy Akademi Arhşekturi, 1939, s.14.
- DİLBAEV Abilkasım, “*Töle Alibekuli*”, Qazınalı Öntüstik, C.12., s.21;
- DİVAEV Abubakr, *Qazaq Halık Şıgarmaşılıgı*, 2.Baskı, C.15, Astana: Altın Kitap, 2007;
- DOBROMISLOV N, *Turgayskaya Oblast. İstoriçeskiy Oçerk*, Orenburg: Tipografıya Turgayskogo Oblastnogo Pravleniya, 1901, s.173.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*,: C.7, İstanbul: Çağ Yayınları, 1999, s.119.
- DUHOVSKİY S.M., “*İslâm V Türkestane*”, Taşkent: 1899, MK MK XII.A10 / 4; s.96

- DUKENBAEV N., “*Ablay Hannın Piri Turalı*”, Materials of the International scientific-practical conference “*Khan Abylai and political Independence of Kazakhstan*”, dedicated to the 300th anniversary of Abylai Khan, Kökşetau: 2013, s.391.
- DULATİ Muhammed Haydar, *Tarih-i Raşidi*, çev. İslâm Cemney, Almatı: Qazakparat Baspası, 2015, s.256.
- DUYSEBAYULI Esenbay, *Batırlar Jırı*, C.I, Almatı: Jazuşı Baspası, 2006, s.152.
- el-BELAZURİ, *Fütühu'l-Buldan*, çev. Mustafa Fayda, Ankara: KB Yayınları, 2002, s.614.
- ELİADE Mircea, *Şamanizm*; Ankara: İmge Kitabevi, 1999;
- el-KARŞİ Cemal, *el-Mülheket bi-s-süreh*, İstoriya Kazahstana V Persidskih İstoçnikah, İVS, C.1, Almatı: Dayk-Press, 2009, s.109.
- en-NESEFİ Necmeddin Ebu Hafs, *El-Qand Fi Zikri Ulemai Samarqand*, çev. Usmanhan Temurhanoğlu, Bahtiyar Nabihan, Taşkent: Özbekiston Milliy Ensiklopediyasi Davlat İlmiy Naşriyati, 2001, s.65.
- Ensiklopedičeski Slovar Brokgauza i Efrona*, ed. K.K. Arsenyev, O.O. Petruşevskiy, C.26, St. Petersburg: Tipografiya Aks Obş “İzdat Delo Bıvşie Brokgauza-Efron, 1899, s.92-93.
- EREN Metin, “*Halk İnancı Çalışmalarında Teorik ve Metodolojik Yaklaşımlar*”, Erzurum: A.Ü.S.B.E.D., 2013, S.17, s.24.
- ERŞAHİN Seyfettin, *Türkistan'da İslâm ve Müslümanlar*, Ankara: İlahiyat Vakfı Yayınları, 1999, s.45.
- Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan Ve Kazaklar*, Kazakistan İlimler Akademisi (KİA), çev. Abdulvahab Kara, İstanbul: Selenge Yayınları, 2007, s.199.
- FRANK J. Allen, *İslâmskaya İstoriografiya İ “Bulgarskaya” İdentiçnost Tatar İ Başkir V Rossii*, Kazan: İdel-Press, 2008, s.52.
- GAVRİLOV YU.A., ŞEVÇENKO A.G., *Musulmanstvo V İstorii İ Kulture Narodov V Rossii*, Moskova: İstitut Naslediya, 2007, s.18.
- GEYNS Aleksandr, *Sobranie Literaturnih Trudov*, C.1, St. Petersburg: Tipografiya M.M. Staslyüveça, 1897, s.27;
- GOLDEN b Peter., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, 3.Baskı, çev. Osman Karatay, İstanbul: Ötüken, 2012, s.353.
- Goroda Turkestana*, haz. K.Baypakov, KİA, Almatı: İzdatelstvo Gılım, 1999, s. 107-108.
- GRİGORYEV V., “*Ob Otnoşenii Rossii K Vostoku*”, Odesa: 1840, <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003542910#?page=1>, 21.01.2019, s.12.
- GRİGORYEV V., *Russkaya Politika V Otnoşenii K Sredney Azii*, St. Petersburg: Tipografiya V.Bezobrazova İ K, 1875, s.17.
- GÜNAY Ü., GÜNGÖR H., *Başlangıçlardan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003, s.47.
- HAMZABEKULI Diqan, *Türkistan Alqası*, Astana: Şanırak-Media, 2010, s.11.
- HAYİT Baymirza, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: TTKY, 1995, s.52.
- HEKİMOĞLU Sefa, “*XIX.Yüzyılda Kazakistanda Kültürel Gelişmeler*”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, S.144, İstanbul: 2003, s.122
- HİZMETLİ Sabri, “*Kazak Ulusu ve Tarihi Üzerine: Dünü ve Bugünü*”, Konya: İ.S.T.E.M., S.17 (2011) s. 23-43.
<http://kazneb.kz/>

<http://kitaphane.tatarstan.ru/>

<https://caa-network.org/>

<https://e-history.kz/kz>

<https://e-history.kz/kz/contents/view/2308>, 04.03.2019.

<https://www.rsl.ru/>

<https://www.twirpx.com/>

Imperatorskiy St. Peterburgskiy Universitet V Teçenie Pervih Pyatidesyati Let Ego Suşestvovaniya, ed. V.V. Grigoryev, St. Petersburg: Bezobrazova İ Komp, 1870, s.21.

İNALCIK Halil, *Doğu Batı. Makaleler*, C.I, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2005, s.69.

İNAN Abdülkadir, *Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyallar ve Araştırmalar*, Ankara: TTKY, 1954, s.1-4.

İstoriya İmperatorskogo Russkogo Arheologičeskogo Obşestvo Za Pervoe Pyatidesyatiletie Ego Suşestvovaniya 1846-1896, ed. N. İ. Vselovskiy, St. Petersburg: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, 1900, s.24.

İstoriya Kazahskoy Gosudarstvennosti, İnstitut İstorii İ Etnologii İmeni Ç.Ç.Valihanova(İİEV), Almatı: Adamar, 2007, s.412.

İstoriya Kazahskoy SSSR S Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney, KİA, 3.Baskı, Almatı:2011, s.169.

İstoriya Kazahstana (s drevneyşih vremen do naših dney), KİA, C.2, Almatı: Atamura Yayınevi, 1997, s.439.

İstoriya Kazahstana v Arabskih İstoçnikah, İVS, C.3, Almatı: Dayk-Press, 2006, s.9.

İstoriya Kazahstana V Persidskih İstoçnikov, İVS, C.4, Almatı: Dayk-Press, 2006, s.40.

İstoriya Kazahstana V Russkih İstoçnikah, C.1, İİEV, ed. M. Koygeldiev, Almatı: Drayk-Press, 2005, s.18.

İstoriya Kazahstana V Russkih İstoçnikah, C.3, İİEV, ed. İ.V. Erofeeva. Almatı: Drayk-Press, 2005,

İstoriya Kazahstana V Zapadnih İstoçnikah, C.8, İİEV, ed. İ.V. Erofeeva, Almatı: Sanat, 2006, s.16-19.

İstoriya Oteçestvennogo Vostokovedenie Do Seredinı XIX Veka, İnstitut Vostokovedenie ANSSSR, ed. G. F. Kim, P. M. Şastitko, Moskova: Nauka, 1990, s.4.

İstoriya Poluvekovoy Deyatelnosti İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestvo 1845-1895, C.1, C.2, St. Petersburg: Tipografiya Bezobrazova İ Komp, 1896.

İstoriya Kazahstana V Russkih İstoçnikah XVI-XX, İİEV, ed. İ.V.Erofeeva, C.4., Almatı: Drayk Press, 2007, s.267

İstoriya Kazahstana V Russkih İstoçnikah XVI-XX, İİİEV (institut valihanova), C.7., Almatı: Drayk Press, 2006, s.10.

KAFESOĞLU İbrahim, *Hârizmşahlar Devleti Tarihi (485- 618/1092- 1221)*, Ankara: TTK Basımevi, 1984, s.45.

KALKAMANULI Buqar, *Ay, Abılay, Abılay!*, Almatı: Jalın baspası, 1993, s. 22, 24.

KALKAN Mustafa, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s.51.

KARİBAEV Bolat, *Qazaq Handığının Qurılıunın Etnikalıq Alğışartı Joninde*, Proceeding Of The International Conference On History And Archaeology:

- “Great Silk Road And The Kazakh Khanate At The Turn Of Millenium”, Taraz: 2015, s.12
- KAVAKÇI Yusuf Ziya, *XI Ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera Al-Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1976, s.47.
- KELİMBETOV Nemat, *Korkemdik Dastur Jalgastığı*, Astana: Elorda Baspası, 2000
- KELİMBETOV Nemat, *Qazaq Adebietinin Ecelgi Dauiri*, Almatı: Mektep Baspası, 1986;
- KHABDULINA M.K., BILYALOVA G.D., BONORA G.L., *Rasprostranenie İslâma V Vostoçnom Deşti-Kipçake Po Materialam Gorodişe Bozok*, C.14, Barnaul: *Altay Devlet Üniversitesi Dergisi (Rusya)*, S.1 (2018),s.22.
- KIDIR Toreali, *Dasturli İslâm Jauharları*, Astana: 2016, s.121.
- KILIÇ Hulusi, “Cevheri, İsmail b.Hammad”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1993, C.7, s.459.
- KİNAYATULI Zardıhan, *Kazak Memleketi Jane Coşı Han*, Astana: Elorda, 2004, s. 273-296
- KLYASHTORNY S.G.; SULTANOV T.İ., *Kazakistan Türkün Üç Bin Yılı*, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003, s.271.
- KLYAŞTORNİY S., SULTANOV T., *Gosudarstva İ Narodı Evraziyskih Stepey*, Sankt-Peterburg: İzdatelstvo Peterbugskoe Vostokovedenie, 2009, s.273.
- KOMEKOV Bolat, Sultanov Tursyn, “*Qazaq Termini Jane Etnonimi*”, Almatı: E.K.M.Ü.D., S.2 (2017), s. 31-35.
- KOSHENOVA Gulbanu, “*Kazakistan, Taraz’da Babacı Hatun Türbesi*”, Ankara, *B.T.D.S.B.*, S.77 (2016) s.186.
- KOSTENKO Lev, *Srednya Aziya İ Vdvoreniye V Ney Russkoy Grajdanstvennosti*, St. Petersburg: Tipografiya V. Bezobrazova İ K, 1871, s.67
- KOSTİNA Tanya, “*Soslovnaya İdentichnost Professorof Kazanskogo Universiteta V Pervoy Polovine XIX v.*”, *Bit Russkim Po Duhu İ Evropesem Po Obrazovaniyu*, ed. YU. A. Andreev, A. V. Dronin, Moskva: POSSPEN, 2009, s. 133-134.
- KOSTRYUKOV M. A, HABİBULLİN M. Z., “*Panteleymon Krestoviç Cüze: Ciznenniy Put İ Nauçnoye Nasledie Vidnogo Predstavitelya Kazanskogo Vostokovedeniya*”, Barnaul: İzvestie Altayskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2009, S. 2. ss. 95-96.
- KOZİBAEV Manaş, *Kazahstan Na Rubece Vekov: Razmışlenie İ Poiski*, C.1., Almatı: Gılım, 2000, s.59.
- KOZYREV Timur, “*İslâm in Kazakhstan: Identity, Society and the State*”, Astana: *Kazakhstan Spektr Dergisi* S.2 (2016), s.23.
- KÖPEYULI Maşhür Jüsip, *Qazaq Tarihi*, C.8, Pavlodar: Eko, 2006;
- KÖPRÜLÜ F Orhan., “*Bahşı*”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1991, C.4, s. 520-521.
- KRAYSMAN N, *Politika Rossiyskogo Pravitelstva V Missionerskoy Deyatelnosti V Povoljye İ Priuralye: Vek XVIII*, Kazan: KNİTU, 2012, s.81.
- KURAT Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, 5.Baskı, Ankara: TTKB, 2010, s.285.
- KÜÇÜKKAYA Askeri, “*Hoca Ahmed Yesevi’nin Tarihi Ve Tasavvufi Şahsiyeti*”, *Pir-i Türkistan Hoca Ahmed Yesevi*, Ankara: DİB Yayınları, 2017, s.14.
- LAUMULİN Murat, *İstoriya Kazahstana İ Sentralnoy Azii V Mirovoy Orientalistike*, C.3, Astana: KİSİ, 2016, s.54.
- LEVŞİN Aleksey, *Opisanie Kirgiz-Kazaçih ili Kirgiz-Kaysakskih Ordı İ Stepey*, C.3., St. Petersburg: Tipografiya Karla Kraya, 1832, s.155.

- LOBİSEVİÇ F., *Kirgizskaya Step Orenburgskogo Vedomostva (Oçerk)*, Moskova: Küşkerev İ K, 1896, s.40
- LUNİN B.V, *Srednya Aziya V Nasledii Oteçestvennogo Vostokovedeniya*, Taşkent: İzdatelstvo “Fan”, 1979, s.70.
- MAĞAUİN Muhtar, *Qazaq Handığı Dauirindeki Adebiet*, Almatı: Ana Tili Baspası, 1992.
- MAHMUTOV Zufar, “*İstoriya Zaselenie Tatarami Kazahskoy Step (XII-XIX VV.)*”, S.74, Tambov: Manuskript Hakemli Dergisi, 2016, s.124-125.
- MALOV Evfimiy, *O Tatarskih Meçetyah V Rossii*, Kazan: Universitetskaya Tipografiya, 1868, s.65.
- MAMIRULU Kamen, *Qazaq Halqının Jongar Basqınşalarına Qarsı Küresi*, Öskemen: Poligrafiya, 1994;
- MARGULAN Alkey, “*Qorqıt: Anız Jane Aqiqat*”, Qorqıt Ata Ensiklopediyalıq Jınaq, Almatı: Qazaq Ensiklopediyası Baspası, 1999, s. 34-89.
, *Soçineniya: Sariarka. Gornoye Delo İ Metallurgiya V Epohu Bronzi. Jezkazgan-Drevniy İ Srednevekoviy Metallurgiçeskiy Sentr (gorodişe Milkuduk)*, Almatı: Dayk-Press, 2001, s.118.
- MARKOVA Kristina, *Sinkretizm Duhovnoy Kulturu Gorodskih Jiteley Kazahstana (Na Primere Antromorfnyh Sosudov VII-XII vv.)*, Tomsk, V.T.G.U.(Tomsk Devlet Üniversitesi Dergisi), S.2 (2014), s.115.
- MASANOV Edige, *Oçerk İstorii Etnografiçeskiego İzuçeniya Kazahskogo Naroda V SSSR*, Almatı: İzdatelstvo “Nauka” Kazahskoy SSR, 1966, s.20.
- Materialı Po İstorii Politiçeskiego Stroya Kazahstana*, C.1, ed. M.G. Maseviç, ANK SSR, Almatı: İzdatelstvo Akademii Nauk Kazahskoy SSR, 1960, s.105.
- MENDİGULOV M.M., “*Qazaqstan Arhitekturasının XIX Gasırdagı Jane XX Gasırdın Bas Kezindeki Sipatı Jöninde*”, *Arhitektura Kazahstana*, ed. A.Margulan, Almatı: Qazaq Memleket Baspası, 1959, s.151;
- MINCAN Nigmet, *Qazaqtın Qısqaşa Tarihi*, Almatı: Jalın Baspası, 1994, s.22.
- MİNORSKİY V., “*Hüdüdü’l-Alem Minel-Meşrik İle’l-Magrib*”, çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, İstanbul: Bayrak Matbaası, 2008, s.52.
- MİRZAHMETULI Mekemtas, *Kazak Kalay Orıstandırıldı*, Almatı: 2010, s.107.
- MUMİNOV Aşirbek, *Hanafitskiy Mazhab V İstorii Sentralnoy Azii*, Almatı: Kazak Ensiklopediyası, 2015, s.232.
, *Rodoslovnoe Drevo Muhtara Auezova*, Almatı: Jibek Colı, 2011, s. 28-29.
- MUMİNOV Aşirbek, Zikirya Candarbek. *Nasapnama*, Almatı: Nurli-Alem, 2013, s.13.
- NARŞAHİY Abu Bakir, *Buhara tarihi*, çev. A. Rasulev, Taşkent: Kamalak, 1991, s.47.
- NURTAZİNA Nazira, “*Qazaq Köşpelilerinin Dini Dasturın Zertteudin Tarihnamalık Jane Teoriyalık Metodologiyalıq Aspektileri*”, Almatı: QazUU Habarşısı Tarih Seriyası, S.4 (83), 2016, s.17.
, *İslâm v Kazahskom Hanstve (XV-XVIIIvv.)*, Almatı: Kazak Universiteti, 2009, s.44.
- OBRÜÇOV V., *Püteşestvie Potanina*, Moskova: Molodaya Gvardiya, 1953
- OMARBEKOV Talas, *Qazaq Memleketi: Kaganattar, Ulistar Men Handıqtar Bayanı*, Almatı: Han Tanrı Baspası, 2017, s.283.
- ÖZBEKULU Saken, “*Kazaktın Ata Zandarı*”, “*Jeti Jargı*” *Jane Kazaktın Adettik-Kukuktuk Normaları*, Almatı: Jeti Jargı, 2005, s.350.
, *Kazaktın Ata Zandarı*, “*Jeti Jargı*” *Jane Kazaktın Adettik-Kukuktuk Normaları*, Almatı: Jeti Jargı, 2005.

- ÖZEL Ahmed, “Kerderi Şemsüleimme”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2002, C.25, ss. 276-277.
- ÖZEL Ahmed, “Bezzazi”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1992, C.6, s.113-114.
- PAŞİNO, *Turkestanskiy Kray V 1866 Godu*, St. Petersburg: Tipografiya Tiblena İ K, 1868, s. 55-56.
- PEHLİVAN İsmail, *Rusya ve Oryantalizm, Asia Minor Stuies (Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi)*, Kilis: 2016, C.4., S.8, s.88
- PETROSYAN YU. A., “İzuçenie Kulturnogo Nasledie Narodov Vostoka Leningradskimi Vostokovedami (1917-1987): Tradisii i Prespektivi”, *Pismennie Pamyatniki İ Problemy İstorii Kultury Narodov Vostoka*, SSCB İA ŞE Leningrad Bölümünün XXI yıllık toplantısının bildirileri ve makaleleri, ed. YU. A. Petrosyan, E. İ. Kıçanov, C.1., Moskova: İzdatelstvo Nauka, 1987, s.3.
- POTANİN Grigoriy, *Oçerki Severo-Zapadnoy Mongolii*, 2.Baskı, St. Petersburg: Tipografiya V.Kırşbauma, 1881, s.165, 46
, *Kazak-Kirgizskie İ Altayskie Predaniya*, Legendı İ Skazki, Petrograd: 1917.
- QALİJANOV Ualihan, *Qazaq Adebietindegi Dini-Agartuşılıq Agım*, C.3., Almatı: Qus Jolı, 2008, s.164.
- QARASAEV Gani, *Qazaqstannın Şıgıs Öniri XVIII-XX Gasır Basındağı Batts, Orıs Zertteuşileri Şıgarmalarında, Gılmi-Köpşilik Basılımdarı Derekerinde*, Öskemen: Media-Alyans Baspası, 2006, s.20.
- Qazaq Adebietinin Tarihi*, Muhtar Avezov Atındağı Adebiet Jane Öner İnstitutı, Almatı: Qaz-Aqparat Baspası, 2008, s.44.
- Qazaq SSR Tarihi*, Qazaq SSR İlimler Akademisi, C.1, Almata: Qazaqtın Birikken Memleket Baspası, 1949, s.164.
- Qazaqstan (İkşam Ensiklopediyalık Sözdik), ed. Burkitbay Ayagan, Almatı. Qazaq Ensiklopediyası, 2003, s.232.
- Qazaqstan Tarihi Etnikalıq Zertteulerde*, Alaş Zertteu Ortalığı, C.9, Almatı: Poligrafkombinat, 2010, s. 89-90
- Qazaqstan Tarihi, KİA*, C.2, Almatı: Atamura Baspası, 1998, s.311;
- Qazaqtın Etnografiyalık Kategoriyalar Ugımdar Men Ataulardın Dasturli Jüyesi Ensiklopediyası, C.5, ed. Nursay Alimbay, Almatı: Aziya-Arna Baspası, 2014, s.758.
- QOYGELDİEV Mambet, *Qazaq Eli: Ulttıq Biregeylikti Saqtau Jolındağı Kures (XIX g-XX g.bası)*, Almatı: Dastur, 2014, s.20-21.
- QUDAYBERDİEV Şahkarim, *Türk, Qırğız-Qazaq Ham Hanlar Şeciresi*, 2.Baskı, Astana: Altın Kitap, 2007, s. 43;
- R. Charles Weller, “Islam in the life of Kazakhs”, <https://caanetwork.org/archives/8551?fbclid=IwAR2h-ZbUOZQwiypi95LnGBUt4WBZygywllexJhLZXlGUfHCPB-oWmxeH9IU,04.03.2019>
- RADLOV V.V., *İz Sibiri*, Akademiya Nauk SSSR İnstitut Etnografii im N.N. Mikluho-Maklaya, Moskova: Nauka, 1989, s.302.
- RADLOV W., *Sibirya’dan (Seçme)*, çev. Ahmet Temir, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976, s.291.
- RADLOV Vasiliy, *Qozı Körpeş Bayan*, Moskva: 1924;
- REMNEV Anatoliy, “Tatarı V Kazahskoy Stepi: Soratniki İ Soperniki Rossiyskoy İmperii”, Moskova: O.İ.İ.S., Vestnik Evrazii, S.44, 2006, s.10-11.
- ROUX Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dinleri*, 2.Baskı, İstanbul: İşaret Yayınları, 1994.

- Russkiy Biografiçeskiy Slovar*, ed. N.D. Çiçulina, M.G. Kyürdyüмова, C.10, St. Petersburg: Tipografiya Glavnogo Upravlenie Udelov, 1914, s.159-160;
- SAAD Abdullah Abdulhamid, *Orta Osiyo Alimlari Komusi*, Taşkent: İmam Buhari Respublika İlimiy-Marifiy Markazi Naşriyoti, 2007, s.32.
- SAİD Edward, *Oryantalizm*, çev. Nezh Uzel, 4.Baskı, İstanbul: İrfan Yayımcılık, 1998, s.286-287;
- SIZDIKOV Satay, *Karluk-Karahan Memleketi: Sayasi, Tarihi Jane Madeni Murası*, Astana: Foliant baspası, 2015, s.182.
- Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova (Seçmeli Eserler)*, ed. N.İ. Vselovsky, C.29, St. Petersburg: Tipografiya Glavnogo Upravleniya Udelov, 1904, s.9.
- Soçinenie Şokana Valihanova (Seçmeli Eserler)*, “Potanın hatıraları”, ed. N.İ. Vselovskiy, St. Petersburg: Tipografiya Glavnogo Upravlenie Udelov, 1904
- SOLTAEV Zelimhan, “*Rus Oryantalistlerinin Siyer Çalışmaları. (19 ve 20. y.y’lar)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Ankara, 2009, s. 42-43.
- Sostav İmperatorskogo Russkago Geografiçeskogo Obşestvo*, St. Petersburg: Tipografiya Eduarda Prasa, 1856, s.1.
- SULEYMENOV B., *Kazahstan V Sostave Rossii*, Almatı: İzdatelstvo Nauka Kazahskoy SSR, 1981, s. 127-128.
- SULTANGALİEVA Gulmira, “*Tatarskaya Diaspora V Konfessionalnih Svyazah Kazahskoy Stepi (XVIII-XIX)*”, Moskova: Vestnik Evrazii, 2000, S.4, s.28-29.
- SÜMER Faruk, *Oğuzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boy Teşkilatı Destanları*, 5.Baskı, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1999,, s.78. ŞEŞEN Ramazan, *İslâm Coğrafyacılara göre Türkler ve Türk ülkeleri*, 2.Baskı, Ankara: TTK, 2001, s.215.
- Şokan Valihanov (Seçme Eserler)*, ed. V. Y. Basin, İ.V. Efrogva, B.E. Kumekov, V.N. Nastiç, 3.Baskı, Almatı: Alatau Baspası, 2010, s.182.
- ŞOQAY Mustafa, *Tandamalı Şığarmalar (Seçmeli eserler)*, C.2., Almatı: Qaynar, 2007, s.110.
- TABILDİEV Hismet, Akılbek Kalmuratov, *Kişi Cüz Ruları*, Almatı: Er-Daulet-Qazaqstan, 1994, s.95
- TAGAEV Mairambek, *Hokand Hanlığının (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2017, s.53.
- TATLILIOĞLU Durmuş, “*Türkmen İrımları (Halk İnançları)*”, Sivas: C.Ü.İ.F.D, S.4., s.152.
- TAYMASOV L. A., DENİSOV P. V., “*Kazanskiy Komitet Rossiyskogo Obşestvo İ Perevoda Svyaşennogo Pisanie Na Yaziki Narodov Srednogo Povoljya*”, Çeboksarı: Çuvaş Devlet Üniversitesinin Bülteni, S.2, 2012, s.92.
- TERENTYEV, *Rossiya İ Angliya V Srednoy Azii*, St. Petersburg: Tipografiya P.P. Merkulova, 1875, s.350.
- TİESENHAUSEN W.De, *Altınordu Devleti Tarihine Ait Metinler*, çev. İsmail Hakki İzmirli, İstanbul: MaarifMatbaası, 1941, s.111.
- TOGAN A. Zeki Velidi, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, 2.Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981, s. 167-168.
- , *Tarihte Usül*, 4.Baskı, İstanbul, 1985, s.29.
- , *Umumi Türk Tarihine Giriş*, C.I, 3.Baskı., İstanbul: Enduren Kitabevi, 1981, s. 82.

- Tolkoviy Slovar Velikorusskogo Yazıka Vladimira Dalıya*, 1.Baskı, C.1, Moskova: Tipografiya A. Semena, 1863, s.36.
- TOSUN Necdet, “Orta Asya’da Tasavvuf”, “Orta Asya’da İslâm. Temsilden Fobiye”, İnceleme Araştırma Dizisi, C.1, Ankara-Türkistan:2012, s.496
, “Yeseviyye”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2013, C.43, s.488.
- TUGAY Tatyana, “Predstaviteli Orenburgskoy Gubernskoy Adminstrasii İ Kraevedçeskih Obşestv V İzuçeniye Kazahstana İ Sredney Azii (Vtor. Pol. XIX-Naç. XXv.)”, Orenburg: *Vestnik O.G.U.*, S.5 (2012), s. 176-177.
- TULİBAEVE Culdiz, *Traktot O Sayrame*, Astana: İzdatelstvo Nasionalnogo Sentra Arheografii İ İstochnikovedeniya, 2007,s.17.
- TURAN Osman, *Selçuklularda Türk-İslâm Medeniyeti*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1965, s. 108.
- TURMANJANULU Ö., *Qazaqtın Maqaldarı Men Matelderi*, Almatı: Qazaqstan Kırkem Adebiet Baspası, 1935, s.126
- TUSİPHAN İmmamadi, *Kerderlik Hanafı Gulamalar*, Almatı: Qazaq Ensiklopediyası, 2015.
Türkistan Halkaralık Ensiklopediyası, ed. A. Nisanbaev, Almatı: Qazaq Ensiklopedisi, 2000, s.170.
- Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi*, C.27, 28, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- ULUDAĞ Süleyman, “Cendi”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 1993, C.17, s. 361.
- ULUĞBEK Mirzo, *Tarih-i Arba’ Ulus (Tort Ulus Tarihi)*, haz. B. Ahmedov, Taşkent: Çolpan Naşriyoti, 1994, s. 218-219.
- USTA Aydın, “Samaniler”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), 2009, C.36, s. 64-68.
- VASARY Istvan, *Eski İç Asya’nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, İstanbul: Ötüken neşriyatı, 2007, s.172.
- Vasilıy Vasilyeviç Grigoryev Po Ego Pismam İ Trudam*, ed. N.İ.Vselovskiy, İmperatorskoye Russkoe Arheologičeskoe Obşestvo, St. Petersburg: Tipografiya A.Tralselye, 1887, s.051.
- VASİLYEV Dmitriy, “Kazahskaya Step Na Rübece XVII-XIX vv.: Reformı İ Proektı”, Volgograd: *Vestnik Vol.G.U.*, S.6, 2015, s.139.
- VİRJİNYA Martin, *İstoriya Kazahstana V Zapadnih İstočnikah XII-XX v.v.*, C.12, Almatı: Sanat, 2009, s.49.
- VİTEBSKİY Vladimir, İ.İ. Neplyuev, *Verniy Sluga Svoego Oteçestva, Osnovatel İ Ustroitel Orenburgskogo Kraya*, Kazan: Tipografiya İmperatorskogo Universiteta, 1891, s.184. 1755 yılında
- VYATKİN M., *Oçerki Po İstorii Kazahskoy SSR*, Almatı: Gozpolitizdat, 1941, s.147.
- YADRİNSEV N.M., *Sibirskie İnorodı İh Bit İ Sovremennoe Polojenie*, St. Petersburg: Tipografiya İ.N. Skorohodova, 1891, s.212.
- YAKUBOVSKİY A. YU., *Altın Ordu Ve Çöküşü*, çev. Hasan Eren, TTK, 1992.
- YANOVA Marina, *Sovremennaya Etnologiya V İstoriçeskom İstočnikovedenii*, Moskva: Elista, 2017, s.26.
- YANOVSKİY Abel, “Kirgizı İ Kirgiz-Kaysakı”, *Ensiklopedičeskiy Slovar Brokgauza İ Efrona*, C.15, St. Petersburg: Tipo-Litografiya A.İ. Efrona, 1895, s.101-109.
- YARAN Rahmi, “Siğnaki”, *DİA*, İstanbul: İSAM, 2009, C.37, s. 164-166.

- YAVUZARSLAN Paşa, “Kazan Üniversitesi’nde Türkoloji Çalışmaları (Kazan İhtilalına Kadar)”, Ankara: *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi (T.D.D.E.D)*, S.18, 2004, s.113.
- YAZICI Nesim, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları (TDVY), 2005, s.37.
- YEL Ali Murat, “İslâm’da Büyük ve Küçük Gelenekler ya da İslâm Din Antropolojisinde Yüksek Kültür ve Halk Kültürü, Din, Toplum ve Kültür. Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş, derleyen ve çeviren Ali Coşkun, İstanbul: İz Yayıncılık, 2005, s.133.
- YILDIRIM Suat, *Oryantalistlerin Yanılgıları*, İstanbul: Ufuk Kitapları, 2002, s. 41.
- YÜREKLİ Tülay, *Samaniler*, (Yayınlanmamış Yüksek lisans tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002, s.64.
- ZENKOVSKY Serge A., *Rusya’da Pan-Türkizm ve Müslümanlık*, 1.Baskı, çev. İzzet Kantemir, Ankara: İpek Matbaası, 1983, s.89-90.
- ZİLİVİNSKAYA E., “Mavzolei Vostoçnih Rayonov Zolotoy Ordı”, *Materialı Mejdunarodnoy Nauçnoy Konfernsii “Srednevekovaya Gorodskaya Kultura İ Koçevaya Sivilizasiya Basseyna Reki Ural”*, Uralsk: Poligrafservis, 2012, s.106.
- ZİMANOV Salık, “Adettik Kukuk İnstitutı Retindegi Biler Sottı”, *Kazaktın Ata Zandarı. Kujattar, Dereker Jane Zertteuler*, Almatı: Jeti Jargı, 2004, s. 140-148.
, *Kazahskiy Sud Biev-Obşekulturologičeskaya Çennost*, Almatı: Arıs Yayınevi, 2009, s.336.
- ZİYAYEV Hamid, *Türkistan’da Rus Hâkimiyetine Karşı Mücadele*, çev. Ayhan Çelikbay, Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınları, 2007, s.58.

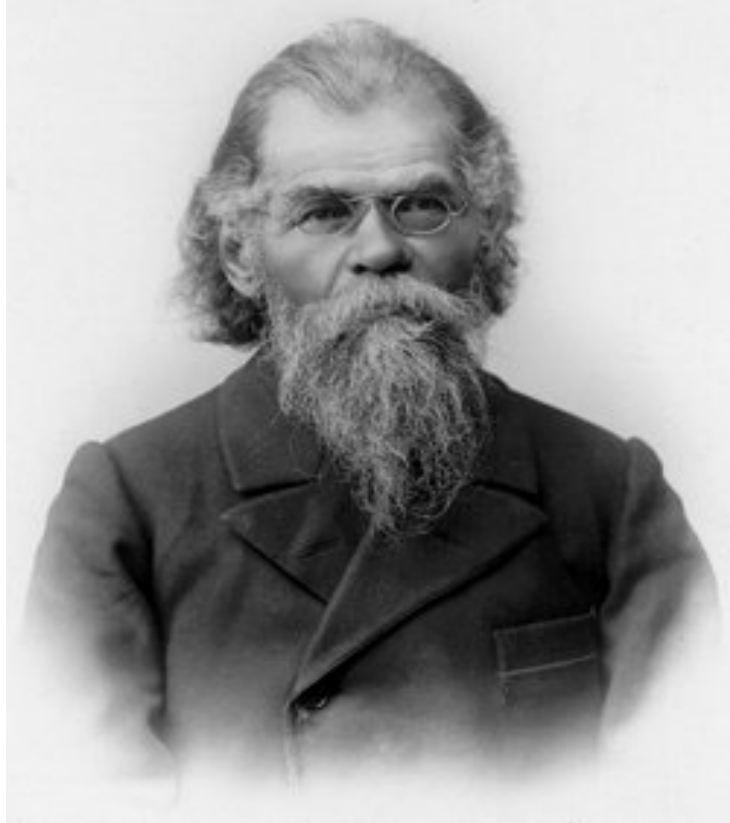
EKLER

Aleksey Levşin (1798-1879) (Kaynak: *RBS*)

Şokan Valihanov (1835-1865) (*Soçinenie Şokana Çingizoviça Valihanova* kitabından, ed. N.İ. Vselovsky)

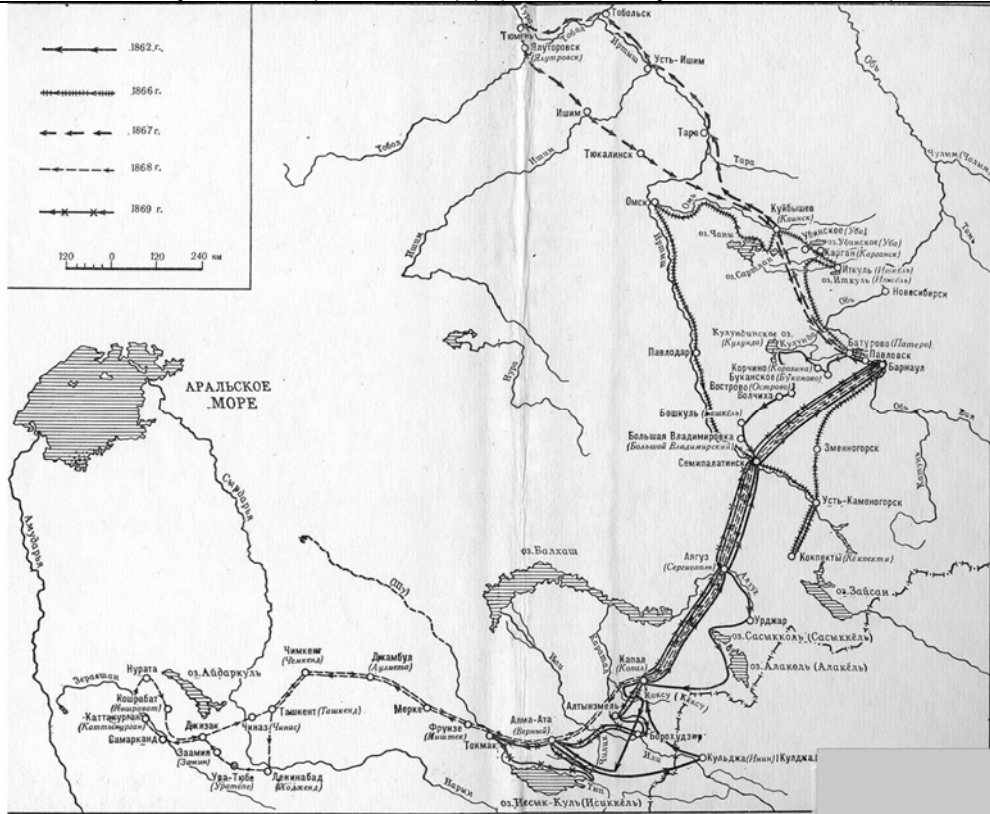
Grigoriy Potanin (1835-1920)) (Kaynak: <http://akunb.altlib.ru/>)

Potanin'in seyahet rotası (Kaynak: V. Obrüçov, Pütesestvie Potanina)

Vasily Radlov (1837-1918) (resim Sibirya'dan eserinden)

Radlov'un seferi rotası (harita "İz Sibiri" eserinden alıntı)

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

TEZ ÇOĞALTMA VE ELEKTRONİK YAYIMLAMA İZİN FORMU

Yazar Adı Soyadı	BEKZOD SYDDYKOV
Tez Adı	KAZAKLARIN İSLÂMLAŞMASI VE RUS ORYANTALİSTLERE GÖRE ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİNDE DİNİ KİMLİKLERİ
Enstitü	SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
Anabilim Dalı	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI
Tez Türü	YÜKSEK LİSANS TEZİ
Tez Danışman(lar)ı	PROF. DR. SALİH PAY
Çoğaltma (Fotokopi Çekim) İzni Kısıtlama	☐ Genel Kısıt (6 ay) ☒ Tezimin elektronik ortamda yayımlanmasına izin veriyorum.

Hazırlamış olduğum tezimin belirttiğim hususlar dikkate alınarak, fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı tarafından hizmete sunulmasına izin verdiğimi beyan ederim.

Tarih : 26.08.2019

İmza :

